
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

GoogleTM books

<http://books.google.com>

Columbia University
in the City of New York

THE LIBRARIES

11. 5.

11. 5.

▲

HÁZAFISÁGNAK ÉS NEMZETISÉGNEK.

A
POGÁNY MACYAROK
VALLÁSA.

IRTA

KÁLLAY FERENCZ.

MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁGI R. TAG S VOLT KIR. SZÁZADOS-HADBÍRÓ.

A KISFALUDY TÁRSASÁG

ÁLTAL

ÖTVEN ARANYNYAL JUTALMAZOTT

MYTHOLOGIAI PÁLYANUNKA.

PEST.
KIADJÁK LAUFFER ÉS STOLP.

1861.

302.94391
K125

ELŐSZÓ.

Azon férfiú, ki e munkát írta, ez év első napján életének 72-ik évében meghalt.

Művét alólirott mutatja be, mint reá bizottat.

Ajánló levele e mythologiai nagy munkának a Kisfaludy-társaságnak 1860-ik év július 29-kén Pesten tartott üléséből kelt határozat, mely szerint az 1848-ban érkezett mythologiai nyolcz pályamunka közül Péczely József, Szontagh Gusztáv és Toldy Ferencz megbizott tagok egyértelmű tudósításaik alapján az ezen társaság által kitűzött ötven arany jutalom és b. Jósika Miklós ur által ehhez ajánlt ezüst emlék-billikom, egyértelműleg ezen V-ik számu, ily jelmondat alatt: „Milyen az ember, olyan az istene“ benyujtott munkának ítélte-tett oda.

A munkát illetőleg, mely nyolcz versenytársa felett vitte el a pálmát, a társaság nem látta ötven arannyal eléggé megjutalmazva, s azzal kívánta elismerését tanusítani, hogy annak tulajdoni jogát visszabocsátotta szerzője kezébe.

Ohajtásunk s reményünk teljesült, midőn Lauffe és Stolp urak a munka kiadójául vállalkoztak.

Mi a munkát, melynek tárgya Ipolyi Arnold „Mythologia” című munkája által közfigyelem és részvétel tárgya lett, tisztelettel ajánljuk a magyar közönség szíves figyelmébe.

Pest 1861-ik Sz.-Iván hó 15-én.

Íj. Réső Ensel Sándor m. k.

A pogány magyarok vallása.

B e v e z e t é s.

A pogány világot minden igazságtól megfosztani nagy méltánytalanság — írja Kröger — s történet ellenes, mert a babonáknak is hit alapjuk van, s a tévelygés gyakran nem más, mint rosszul értett, balul felfogott igazság. Az ős világi vallásos eszmék bár mennyire is megkevertetvék anyagisággal, azoknak tisztasága, vagy jobban mondva fénye soha egészben ki nem aludt, mint Eusebius praep. evang. 1. 7., Augustinus de Civit. Dei 1. 16. bizonyítják. Az ős világi időszakban sem hagyott fel az isten végkép az emberiséggel, a pogány népek szellemi élete nem volt merő üresség, nem lehet azt jelentéktelen, babonás hazugsági életnek tekinteni, mert a becsúsztott helytelenségek nagy száma mellett is az istenről való tudatnak mindig befolyása volt az életre, állományra, művészetre s tudományra. ¹⁾

Kezdetben az ember magában érezte az isteni szellemet, érzelmei őt összezsúfolták a teremttel; az egy boldog kor volt, az arany idő kora, melyben az emberek vallásban is összeegyezőbbek voltak, mint mikor külső-

¹⁾ Kröger Abriss der indisch., persisch., chines. Religionssysteme, p. 340.

ségeken szétfoszlának, s az egyetemiséget egyediség váltá fel. Ily boldog kőrra mutatnak a régi hagyományok, melyekre utalnak az indusok Veda című könyvei, a persák Zendavestája, Moses első könyve, Jób vagy Hiób patriarcha, Hesiodus, Herodot Tacitus a hellen s latin költők, sőt a kórán sok helyei is, melyekben Mohammed, Ádám, Noé, Ábrahám vallásáról szól, mire vissza akarja hiveit vezetni.

A külső isteni tiszteletnek legrégibb alakját áldozati szertartások tették, minden család saját házi oltáránál, a pásztor nyájából, a vadász vadjából, a földmives terményeiből mutatá be az áldozat zsengéit. Mig status nem keletkezett a legöregebb családfőnök áldozott, miután több családcsoportok testületben egyesültek, a legvénebbre került a sor, papság csak akkor keletkezett, mikor valamely hatalmas egyed kitüntetvén magát, uralmát mások által elfogadtatá, ki aztán státusa isteni tiszteletének végbevételét a papságra ruházta át. ¹⁾

A láthatlan fölénynek képes tiszteletét vagyis a bálványozást Dio Chrysostomus (Orat. XII. p. 405) igen természetes okokból rég kimagyarázta, midőn így ír: „Jobb volna, ha az isteni lénynek semmi bálványképet nem csinálnának az emberek, elég volna az égre feltekinteni, kinek esze van az, azt tiszteletben tartja. De nagyon kívánja minden ember az istent a maga közelében látni, azt tisztelni, annak szolgálni, áldozattal s koszorúkkal elibe járulhatni. Mint a gyermekek kíváncsian tárlják ki kezeiket a tőlük eltávozott szülők után, így az emberek is isteneikkel mindenkép együtt akarnak lenni, kiket mint jóltévőiket, velők rokon valóságokat méltán is szeretnek; sok barbár nép művészet hiánya miatt he-

¹⁾ Schrader germanische Mythologie Berlin 1843. p. 275—277.

gyeket, terméketlen fákat idomtalan köveket nevezett isteneknek, azon szende csalódásnál fogva, mely képzel-teti, hogy az óhajtság, az óhajtott kép által kielégittetik. ¹⁾

A jelképes isteni tisztelet durva bálvány-imádásra könnyen fajulhat el, minek tudatlanság, szajkói szoktatás a főbb okai; a persák, kik a fő lényt világosság s naptűz képében tisztelték legtovább megőrizték tiszta vallásokat a bálványképektől, a Zendavesta szerint ők különbséget tettek az eredeti és anyagi tűz közt, a láng az intellectualis világosság jelképe volt, lánggra lehelni is vétek volt, az anyagi tűz ellenben az eredetinek volt jelképe, ²⁾ de később I. Xerxes és II. Artaxerxes közti időszakban már a bálványképek tisztelete köztük is lábra kapott; a mythraképek férj- és nőnem-alakban elterjedtek, s nemcsak a tudatlan köznép, de a magusok által is tiszteltettek. ³⁾

A zsidóknak is a szent tűz Jehovának jelképe volt, Levitic. c. 8. v. 4., quia hodie dominus apparebit vobis, s e mondat után Mózes főpaprak felkeni Áront fiával együtt, Áron megkezdi hivatalát s áldozik, melyet végezve mondatik Levit. c. 9. v. 6., apparuisse gloriam domini toto populo spectante et vidente egressumque ignem a facie domini consumpsisse super altari holo caustum et adipem hocque viso, populum laudavisse deum et cecidisse super faciem suam. ⁴⁾

És ez a Jehovát tisztelő népfaj később szinte kivált Salamon idejében annyira elszűnyed a bálványimádás-

¹⁾ Jakobs vermischte Schriften III. 550.

²⁾ Zendavesta edit: Klenker I. 44. és Anhang II. p. 127.

³⁾ I. Westergaard közléseit a persa régi ékfeliratokról – Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes VI. 13. 1. Heft pag. 167.

⁴⁾ I. több helyét a lezállott égi tűzről Buxtorffban „Historia ignis sacri et coelestis“ című értekezésében in Thesaurο Antiquitatum Sacrarum vol. x. auctore Blasio Ugolino in fol. Venet 1749. .

ban, hogy Josia királynak sok munkába került Jehova házáat a sokféle bálványtól megtisztítani, mint Bohlen és De Wette azt böven kimutatták.

A különböző babonás vallásformák közt, melyekben az anyagiség erőt vett a szellemiségen leginkább figyelmünket igényli a schamanismus, mely Neumann szerint a buddhismus romján épült fel, korán felhatott északi Ázsiába, china-mongol földön, egész Sibiériában az Altai s Ural hegyek lakosai közt mély gyökereket vert magának. A finn-ogor, turk-tatár, mongol s tungus népfajok még ma is nagyrészen annak hódolnak, kivéve a keresztény s lámai hitre térteket, de ezek közt is még a régi schamanismusnak sok maradványai fennmaradtak keverve a Zoroasterismussal, melynek szinte nagy kihatása volt keletre és nyugatra a persa birodalom fényesebb időszakában, mint az Schmidt, Müller, Meiners, Tychsen, Foucher tudós munkáik által igazolva van.¹⁾ A buddhismus — mint Neumann írja — mindenesetre az északi tatár népfajok által csúszott be Chinába, azonban e népfajok (hunnusok, mongolok, tungusok, turkok, finnusok) nem állván szoros egybeköttetésben a brahmanismus s buddheismus déli pontjaival, csak az árnyékát kapták meg a vallásos mitveltségnek, visszaestek babonáikba, s a bűvölés varázslás pótolta a vallás helyét. Kezdetben e tatár népfa-

¹⁾ Forschungen im Gebiete der älteren religiösen politisch und literarischen Bildungsgeschichte der Völker Mittelasiens. Petersburg 1824 von Isaak Jakob Schmidt, p. 147. Der ugrische Volksstamm von Ferd. Müller. Berlin 1. B. 1837 p. 166. 300, II. B. p. 329. 359. 388. et passim. Allgemeine kritische Geschichte der Religionen von E. Meiners 1. B. Hannover 1806 p. 142. 488 s. t. b. Tychsen de Religionum Zoroastricarum apudexteris gentes vestigiis, in Comment. Societ. reg. Scient. Göttingensis Vol. XII. 1794. Traite Historique de la religion de Perses par. 1. Abbe Foucher a francia királyi acad. évkönyveiben 1789 in 4-o tom XXV. p. 99. t. XXVI. p. 253.

joknak valóságos schamán papjaik voltak, a közlekedés megszűntével eltűnt a lélekvallásokból, mely eltorzított külső alakokra, szertartásokra feloszlott. ¹⁾

A schamanismus mint műszó használtatik az utazók könyveiben, kik az északi sark néplakosainak életmódjokat szokásaikat leírták, ámbár az ma már szorosan véve a dolgot nem illetné vallási szertartásaikat, melyeknek főrészét a varázslás teszi, mint tette hajdan is, mielőtt schaman papok hozzájuk felvergődtek, s egy tisztább vallásnak némi árnyéklatait reájok tolták, épen úgy, mint a keresztény térítők is hazánkban három század lefolyta alatt küzdöttek a magyarokkal, kunkokkal, kikre az oklevelek szerint *umbram christianitatis* impresserunt.

Sarkalatos dolognak tartám a schamanismust itt szóba hozni, mert majd ki fog tetszeni, — hogy a kijött magyarok pogány vallása az északi sark népei közt ma is divatoshoz igen sokat húz, a homályos pontok abból felvilágosíthatók, kivált bűvölés s varázslás, temetési szertartások s áldozatok tekintetében. Szűken folynak

¹⁾ Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes III. B. 1. Heft p. 127. *Saman* és *S'raman'* a sanskritul asceticust bűnbánatos papot jelent, a buddha papjainak mellékeve, a bráminok korábbi időszakában a bölcseledőknek volt közneve: Chinai átírása *Chamen*, Abel Remusat szerint — szorgalmatos magát megtartóztató (*Recherches sur les langues tartares* 1. 133) *De-Guignes chamon*, *sammen* sem chinai névformákban említi s hozzáteszi, hogy Chinában Buddha követői így magyarázzák a nevet „*Saman celui qui sait appaiser tous ses passions et se réduire á l'état du néant*“; tehát a magyar *semmibe* esik vissza, leggyakoribb nevek ugymond Chinában a *sem* 1. *Memoires De l'acad. royale des inscript. t. XXVI. p. 774.* Valljon *Villa Schama* in ritu expl. ver. 1219-ből, genus *Soumen* Kézában s *Thuróczipan*, melyből valók *Béla*, *Keve*, *Kaditsa* hunnus vezérek, később *semmjéniek* mint *Wagnerben Nicolaus de Semjén* 1415-ből (collect. geneal. Decas 3. p. 13.) nem a schaman név mássáié? hogy a hunnuszok buddhát tisztelték ázsiai laktokban, chinai kútfők után bizonyos tény.

különben is a bel- és külföldi krónikák tudósításai pogány őseink vallásáról, mert az írók keresztények lévén, vétekek is tarták arról körülményesen is írni, a mellett más pogány- emlékek, művek, népdalok, még a pogány- nevek kiirtásában is a papok kezét fogva a királyokkal hatalmasan működtek, s merő áhitatosságból nem gondolták meg, hogy mind az nemzetiségünk, múlt történeteink s jövőndői tudományosságunk nagy kárára tetemes csonkitással történendik meg, a mit jelenben a maradék csak mély fájdalommal érez, s fájdalmát némileg csak azzal enyhíti, ha a tudomány és bölcselés útján a mennyire lehet — a pogány magyarok ősi világát bár vázlatokban is ujban felépíteni törekszik.

ELSŐ RÉSZ.

A kitűzött kérdés főpontja imigy hangzik : „Mit lehet a régi bel- s külföldi krónikákból s egyéb emlékekből, valamint a hagyományokból némely fennmaradt babonás erkölcsökből, s végre a nyelvben találtató nyomokból a pogány magyarok vallási hitéről és szertartásairól bizonyosat vagy hihetőt kivonni? Ez a főkérdés, a többi egyes pontok kivétel nélkül ezalárendelvek, szükséges azokra is felelni, mert a főkérdés felvilágosítására tartoznak, de mivel azok nagyobb részben etymologiai fejtegetést kívánnak — jónak láttuk ezeket pályamunkákhoz egy külön álló tóldalékban csatolni, ámbár nem kerülhettük is el, hogy magában a pályamunkában is némi szó magyarázatoknak helyt ne adjunk, olyanoknak t. i., melyeket vagy a szóba hozott tárgy vizsgálatok szükségeltek, vagy pedig a tóldalékból legjobb akaratunk mellett is időhiány miatt kimaradtak, és mégis érintetlenül sehogy sem maradhattak.

Szerény felfogásunkhoz képest a főkérdésről, s az azzal kapcsolatban álló egyéb részletes kérdéspontokkal pályamunkánkkal úgy intézkedtünk, hogy a kérdéses kútőkben szétszórt, kapcsolatos rendezetben sehogy sem álló tudósításokat, töredékes megérintéseket, nagyobb s kisebbszerű okulásokat, a mennyire a kész anyag megengedi bizonyos egységi szempont alá húzzuk, hogy a tárgykép minél jobban kiemeltessék, az olvasó figyelmén is segítve legyen, mely ily bonyolodott,

tisztulni csak most kezdő dolgokban könnyen ellankad, ha magát kormánytű (compass) segédelmével nem tájékozhatja.

Minden egyes alkatrészeit a pogány magyar vallásnak, mennyiben azok az érintett kútfőkben fellelhetők, s a főkérdéshez csatolt pontokban kiemelve, az itt következő osztályozat szerint adandjuk:

Első rész.

A magyarok istene.

Ebben az 1. §. az isten neveiről, a 2. §. az egy vagy több istenről, a 3. §. a bálványokról közli a felvilágosításokat.

Második rész.

A papság.

Itt az 1. §. a tátosok vagy jósök, 2. §. a tátosok foglalkozásai, 3. §. a varázsló nők érintetnek meg.

Harmadik rész.

Az isteni tisztelet-módok.

Ebben 1. §. a szent helyekről, 2. §. a hús-áldozatokról, 3. §. az ital-áldozatokról, 4. §. a véreskürről tétetik előadás.

Negyedik rész.

Itt az 1. §. a temetkezési szokásokat, 2. §. a kún sírhalmukat tárgyalja, a 3. §. a kardtiszteletről s hadjáratról, 4. §. a műveltségi állapotról nyújtnak felvilágosítást. Ez utolsóban a székely hunnus írásmód s más egyéb nemzeties szokások is megérintetnek, melyekkel a pályamunka be is fejeztetik.

Első rész.

A magyarok istene.

1. §.

Az isten neveiről.

Az isten névszót a persa vallásból kölcsönözték őseink, az időt, mikor az történt, bizonyosan elhatározni nem lehet, hihetőleg a sassanidák időszakában esett meg (223—632. Kriszt. után) mint az isten szó alatt a nyelv tudományos tóldalékban kifejtettem. Istent jelentő névszók nyelvünkben meny (coelum) ur, jó, ég, (coelum) teremő, él, vagy élő, nap, hold, melyek az emberiség arany korából át örökölvék, s más nyelvekkel is rokon értelemben-közösök, melyek szinte a tóldalékban bő felvilágosítással ellátvák.

Kalmár említi még a magyar tangri isten nevet ¹⁾, mely régi magyar felírásokban goth betűkkel írva olvasható volt, ezeknek nyomába nem jöhetvén, csak azt jegyzem meg, hogy a tangri tatár formája a magyar tengersizónak, s dominus Tenguri in ritu expl. verit. említve van a XIII. században. Mind a lámai, mind a schamanisták földén szélesen elterjedt névszó az, isten, tenger, ég jelentésben. Tappe így ír a mongol lámais-musról, mely mint már tudjuk, schamanismussal van ke-

¹⁾ Prodrömus idiomatis scythico mogorico chuno avarici 1770. p. 42.

verve „Tengeri = Götter mit leuchtenden Angesicht“ napban, holdban s csillagokban laknak, ezek a Burkhánok vagy férfinemű véd istenek. ¹⁾

Arndt így ír „Tangri nevű istenek van a nógai tatároknak, kirgiseknek, jakutoknak, mely név tängri, tengri, tangara, tjengro, tjangri, tingeri alaki változásokban fordul elő Siberiában s a mongol földön, eget, ég urát vagy atyját jelent, s hihetőleg a chinai tien, tjen, tjän (= ég) szókkal egyező. ²⁾

Klaproth szerint japánul is teng, ting = ég, a chinai nyelvjárásokban tian, tin, tinn, bukarul pedig tuanger gazdagot jelent, a magyar is használja tenger szót bőség kijelentésére. ³⁾

A régi hiungnuk — némely tudósok szerint hunnuszok, mások szerint tuk faju népek — szinte éltek e szóval, mert Klaproth chinai közlések után épen a tängri szót hozza fel nyelvökből, hogy az nálók, mint a törököknél eget jelentett. ⁴⁾

Abel Remusat vele kezét fog, midőn így ír: „tangri kétes jelentésű szó a török nyelvben, tán a mongol tagera (= elevatus) gyökjében rejlik, az anyagi és szellemi eget értik alatta, minden dolgok teremtetőjét. A hiungnuk királyai Tangri koutu czimet viseltek (= ég fiai), e szokást később a mongolok is felvették, a Thoukievu török népfaj is Po-tengri nevű istent tisztelt (= föld istene) a Seldzsuki turkok pedig Kauktengri istent imádtak, mielőtt az islami hitre tértek volna (= kék tengri). A kivándorlott turk fajok Remu-

¹⁾ Geschichte Russlands. Leipzig 1828. I. 314.

²⁾ Arndt über den Ursprung der europäischen Sprachen. Frankfurt a. m. 1818. p. 314.

³⁾ Asia Polyglotta p. 248. 331. 368.

⁴⁾ l. c. p. 212.

sat szerint a buddhismusnak nem hódoltak, hanem volt egy főistenek, s a mellett voltak védő géniusaik. ¹⁾

Schmidt Jakab pétervári academicus s a mongol nyelv főbúvárja tãgri, s tãngri mongol, tãnggeri kalmuk szó formákról jegyzé fel, hogy az istent jelentő névszó, s Tschingiskan viselte is a Tangri kutu czimet. Pallás szerint a mongol schamanisban Okin-tengeri az ég szüzét jelenti, tehát nőnemű véd génium, mert voltak férfineműek is vagy Burkhánok. ²⁾

Azonban a magyar tenger szó jelenben nem jelent eget, de bizonyosan ázsiai laktunkban a kiterjedt égre is használtatott az, mint most a kiterjedt vizekre használtatik, s ily értelemben Ázsiában is divatos az máig is, mert magas Ázsia déli szélén megkapjuk Tengri nort vagy az istenek tavát, Turkistánban megvan a Tangar vízfolyam, a Boulkáts tónak is kirgis neve Tenghiz vagy magyarosan tenger; China északnyugati határát tették a 3-dik században a Thian schan vagy égi hegyek, ezeknek ma is Tengri tach neve van a török nyelvben, s a Boulkáts szép tó ott közel terjedt el, hihetőleg őseink ez ázsiai scythiában laktak is, mert Chinával való érintkezéseik mellett nyomatos okok szólnak. A kirgis tenghiz és a török dengiz mandschu nyelvben már tenggin, mint Gabeleny tanítja, Strahlenberg szerint a tongus nép nevet is ide kell venni, mely nem disznót jelent, hanem tengert, ők viz mellett lakók, mint a su-mongolok vagy vízi

¹⁾ Recherches sur les langues tartares t. 1. p. 297.

²⁾ Schmidt phylologisch kritische Zugabe zu den zwei mongol original briefen der Könige von Persien Argun und Oldschaitu. Petersb. 1834. p. 29. ismét Forschungen im Gebiete der älteren religion. Bildungsgeschichte der Völker Mittelasiens p. 67. Pallas Sammlungen histor. Nachrichten über die mongol. Völker. Petersburg 1801. p. 345.

mongolok. T a n g a r a láthatlan istent említ a jakutok közt is, s Strahlenberg, ki helyben szedte tudósításait össze hiteles író, s maga idejében nagy késztültséggel írt. Ritter a mongol mythológiára hivatkozva Budantschár-ról — Tengri fiáról írja, hogy Onon nagy folyóvízhez ment lakni, karvalyt fogott, mely számára ludakat, kácsákat hordott élelemre, s új lakának neve T e n g g e r i c h u r a jelenben is Pater Hijacynth szerint (=ég esője). Ritter felhordja még T i n g r i völgyet Népálban, t i n g r i nagy síkságot ugyanott közel, T i n g r i T u b e t völgyet, mely igen termékeny s dei prosperitással értelmeztetik (több?) hol sok kastély áll, nevezetesebbek a T o n g r i c o l a s T i n g r i - s a n n a nevűek. Persiai Kurdisztánban is a persa T a i - r u d víznek kurdul T a n g e r a a neve, de Pott nem meri ezt a tengerszóval egybekötni, ő T a n g e r o s n a k írja, s a persa T a j - r o o d elcsavarásának véli, ámbár maga is a pehlvi t e d j e r a szót megemlíti, melyet a Zendavesta gyakran használ, mint a folyóvizek köznevét. — Ssanang Szätsän mongol történetíróban t e n g g i s mindig nagy tengert jelent, ma a mongolok, különösen a kalmukok csak a nagy tókra használják e szót Schmidt szerint, az Oceán neve náluk D a l a i, T e n g r i n o o r vagy istenek tava mellett; megemlíti végre Klaproth tübeti földön a T o n g o r földet és T i n g r i várost is, — Neumann pedig legújabb korszorúzott munkájában Maeotis egykori scythia nevét T e m e r i n d e n, mely görög s latin írók szerint tengeranyját jelenté, cytha nyelvben a török t e n g i s - a n a (=tenger anyja) után magyarázza, mely konstantinápolyi kimondás szerint T e m i s a n a.

A mongol t e n g i s a mongol szótár tükörben Klaproth szerint így magyaráztatik, „ein tiefes Gewässer, welches ausgebreitet ist, dessen Grenzen und Ufer

man nicht ersieht“, tehát egészen a magyar tengerszó értelmében, a khukhu nort vagy kék tengert is Tengisnek nevezik a mongolok, mint a Balkhasch vagy Bulkáts-tót is kiterjedésekért. ¹⁾

Ezeket így tudva azt kell következtetnünk, hogy ha csakugyan magyar régi felirásokban a *tan gri* isten név előfordult, azt a kúnsági tatártelepek használták, kikről Jernei bő tudósításokat nyújtott; lakok *Tataria* név alatt említették a 17. századbeli összeírásban, s hogy ezek nogai fajuk voltak Hammer idézeteiből is kivehető. ²⁾

Székely István krónikája említi a magyarok *Damasek* istenét is „Nioltz százsz nioltzvan nioltz esztendőbe.“ A Magiarok ez eztendőbe ismét kiindulának a scithiából, kiket keet dolog indita fel. Első a Chabanac az Atila fiának testamentuma, a ki innét oda ment vala, ki mikoron meghala, a *DAMASEC* istenre kiszelítette őket, hogy ha meg sokasodnának esmét e Pannonianac földet elfoglalnac.“ ³⁾

Nem merném Cornidessel ezt meséni tartani, mert ha igaz is, hogy Heltay csak Székely Istvánt írta ki, de oly gondos író, milyen Székely István volt, e hagyományt magától nem költhette, kellett annak az ősi száj hagyományokban lét alapjának lenni, természetesen

¹⁾ Nouveau journal asiat. Nro 81. p. 190. 195. 198. Gabelencz Jakob. für wiss. Kritik 1834. Nro 30. ismét journ. asiat. Nro 70. octa 1833. p. 282. Strahlenberg Das Nord und östliche Theil von Europa und Asien. Stockholm 1730. p. 51—62. Ritter Erdkunde 13, 333. 508. II. 414. III. 41. 80. 97. V. 758. VI. 2-te Abtheil. 443. Zeitschrift für die Morgenkunde III. B. 1. Heft, p. 56. Schmidt Forschungen p. 17. 38. 67. Neumann die Völker des südlichen Russlands. Leipzig 1847, p. 12. Asia Polygotta p. 263—265.

²⁾ Tudomány Tár 1842. Martius I. 163. Hammer die goldene Horde, p. 263. 264.

³⁾ Chronica Mundi folio 149. Cracoviae 1558.

hunnusi beszövésekkel keverten, s az idő számot is elferdítve, mert Kabā 468. hallván meg, ha volt is végrendelete az a magyarok kijöveteléig feledékenységbe mehetett. Hogy a hunnus főnökök irni tudtak, hogy volt különös hunnus írásmód azt Priscus tanusítja az egyidejű író, s legujabban Neumann azt mint főpontot kiemelés az ázsiai hunnusok dolgaiban, *) de mindezt most még mellőzve szem előtt nem téveszthetjük, hogy csaknem általános jellemző vonala az magyar krónikáinknak, mely szerint őseink Attila utódjainak tekinték magukat, tehát a hunnusokról való hagyományoknak széles alapjának kellett lenni, melyekről legalább annyi történetileg is bebizonyítható, hogy hunnus maradványok magyar népfajhoz csatlakoztak, s abban felolvadtak.

A székelyek hunnus származása, hunnus írásmódok csak ez uton kerekedhetett ki, miket szinte merő költeményeknek venni nem lehet. Székely István csak elbeszélője a szájhagyománynak, mely a Damasek isten nevét fenntartá, az aztán más kérdés hunnusok, magyarok vagy tán ismaeliták tisztelték-e azt? a criticának tiszte a hagyomány ruházatjain fenn nem akadni, hanem azoknak redőzeteiből, valami hitelest, valami megállhatót kiszedni, vagy pedig a non liquet-et bevallani, s jövőre bizni az újabb felvilágosítást.

Damasek a syriai Damask város neve, hová az islam hitű magyar ismaeliták kereskedés és tanulás végett kijártak, könnyen megeshetett hát, hogy a magyarok ezen más hitű felekezetjeiknek istenét Damaseknek hívták a kalifák egykori fővárosáról, mely név mint több más, például a Kulifai család név (=Kalifa) itt köz-

*) Asiatische Studien I. Th. Leipzig 1837. p. 126. 131. 138.

tünk meghonosodott. Dámos és Dámoz faluk vannak Biharban, Zemplénben, Döms falu van Esztergamban, Dömsöd Pesten, Vas két Dömölk falut számlál, Szalában Döme földé van. Csúzi Damaskot Dömöztnek írja; az 1300 oklevél Damasa földet említ „*Elisabetha vidua Comitiss Herbordi — possessionem suam Várda (ma Maros-Váralja) simul cum terra Damasa földé nuncupata, ubi ecclesia lapidea in honorem S. Trinitatis est constructa.*“ ¹⁾

Magyar Szótáraink már e névszókat nem tudják értelmezni, világos bizonyosság arra, hogy azok keletről átültettek, s épen Syria történeteiben felleljük Rusin Damas nabáth királyt, ki Elath földet elfoglalta s Syriához kapcsolta, a királyok második könyve szerint Damaskust egykor nabáth nép lakta, Sánnel prófétában már (II. c. 8. v. 5.) *Aram Damasek föld van említve, melynek Damask a fővárosa, Justinus írja „nomen urbi a Damasco regno inditum, in cuius honorem, syrii sepulchrum Arathis uxoris eius pro templo coluere.*“ ²⁾

Ily átültetés a Haláp pusztá neve Biharban, hol egykor ismaeliták laktak Haleb város nevétől közel Damaskushoz, tehát a Damésekről való hagyományt koránt sem kell koholmánynak venni, mint Cornides tette, annak történeti alapja van; törvényeink számosak is az ismaeliták térítéséről, a hagyomány keverten jött át a XVI. századra, mikor Székely István azt feljegyezte. Hogy pedig az ismaeliták Syriába kijártak arról eldöntő helyet közölt Frühn Jakut egykoru arab íróból, kinek kérdezősködéseire a magyar ismaelita így felelt a többek közt: „*lingvae cultusque et habitus par nobis ratio*

¹⁾ *Notitia veteris et novi capituli Ecclesiae Albensis Transylvani, Ant. Szeredny Albo Carolin 1791. p. 17.*

²⁾ I. 36. c. 2.

est cum Francis (= Hungaris) una cum ipsis militamus — — has autem petimus regiones in scientia juris sacri studium posituri. Reduces in patriam omni honoris cultu a civibus nostris excepti, rerum sacrarum curae praeficimur.“¹⁾

Nem kell itt azt is feledni, hogy már a vezérek idejében ismaelita csapatok szállongottak hozzánk mind a volgai, mind a Duna melletti Bulgáriából, tehát a hagyomány megszállásunk első időszakában vert magának gyökeret. A bolgár ismaeliták már rokonfajuk lévén a magyarokhoz, mint a Jakutból felhozott fölebbi nyilatkozat is mutatja, a volga bolgároknak szinte *Almus* nevű fejedelmek is lévén, s *Luitprandis* e rokosság mellett szólván, a *Damasek* isten neve ennyiben magyar-nak is vétethető, ámbár őseink *Bachmuthot* vagy *Mohammedet* nem tisztelték, mint azt a magyar földi ismaeliták tették.²⁾

Azelőtt, míg a parsismusból át nem szivárgott hozzánk az isten név szó, hihetőleg eleink a terem-tő szót használták az isten kifejezésére, melylyel azonban későbbben is éltek, s az máig is felváltva használtatik nyelvünkben. — A Halottas beszédben terem-tője = *crea-bat*, *creans* Révai magyarázatja szerint, előjő abban im ez kifejezés is: „mennyi milostben teremteve eleve miv isemucut adamot.“³⁾

¹⁾ De Baschiris quae memoriae prodita sunt ab Ibn. Foszlano et Jakuto Petropoli 1821. és Bulletin scienti f. t. IV. Nro 2. 3. a Bulgárok Bagdád-ba járásáról, mely értekezést Frähn oct. 20. 1838 olvasott fel acad. ülésben l. Quatremere derék értekezését is a nabáth népről nouveau journ. asiat. Nro 86.

²⁾ Luitprand mint Otto császár követje Nicephorhoz panaszkodott, hogy az asztalnál a magyar öltözetű s beszédű bulgár király követjét elibe ültették, s a görögök azzal himezték el a dolgot, hogy a bulgár király rokona Nicephornak. A történetet előadja Inchoffer Annales eccles. Vol. 3 p. 117. ad annum 968.

³⁾ Antiqu. liter. Hungar. p. 35. 132.

Hogy ez eredeti neve volt az istennek, kitetszik vagy csak onnan is, hogy ma is a pogány finn népfajok közt mint fő Isten-név a maga épségében fennmaradt, s áldozatjaikkor használtatik. Klaproth következő alakjait mutatja fel a névszónak isten értelmében a finn csapatonknál u. m. tarom, tarm, torom, torym, torim, torm, tãri, tora; megemlíti Tormiogon meg-h-et vagy Torom megyét osztják földön. Erdmann szöfűzésében az osztjások isten neve tortum vogulul is az. Müller a permi vogulokról írja, hogy ma nem barlangokban áldoznak az ugynevezett Torom Satka dugban, hanem erdőkben vannak elsövényezett helyeik, torom v. torym közneve az istenségnek szinte mint az osztjátékoknál is, ki a napban s holdban lakik. Ezen toromnak fő ünnepe Jelbola vagy az isten megjelenése, égből lejövelete, másképp ez a nagy tavasz ünnepe, mikor kezdődik az esztendő. A votjások, cseremiszek, tschuvaschok egyeznek e szokásban velek s a keremet készítésében, hol az ünnep tartatik; a pogány tschuvaschok könyörgéseinek formulái Tur-surlaga Torbiter a fő isten Tor, vagy Tora után.

Moneigy ír a lappokról, a család fő Tiermest tiszteli a szent helyen közel házához, Thiermesnek magas kősziklákon is voltak szent helyei, a 16. században még 30 ily szent hely név ismeretes is volt, például a chiakik vári szent hely, az az öreg Tiermes hegye (avkiak = a magyar űk, vári = hegy s vár) Tiermesnek, mely képe fából volt készítve, feje nyirfagyökér kerek tekejéből kifaragva arcvonalok nélkül, a dereka is nyirfadarab volt, melyen kalapács volt keresztül dugva, fején egy darab tűz kova. — E leírás szerint a skandinavi Thor istenre ismerhetni, ki a mennydörgés, villám s később hadisten is volt, s alkalmasint ekkor már a lapok

vallására nagy befolyása volt a német fajok pogány hitének, a minthogy a lapok Storjunkare nevű más istenek a svéd nyelvből kimagyarázható (= nagy ur). Azonban a német Thor isten is valamikor egy lehetett a Tor vagy Tora s Torom stb. istennel, mert Mone fejtegetései szerint Thornak alapos értelmezése: „Das Übergewicht der allgemeinen organischen Lebenskraft über die unorganische Materie, der kämpfende Sonnenheld“, s ennek ugymond fő tulajdonai a termékenyítés s áldás, mely eszmék a magyar teremtmő szóban benn foglalvák. Scheffer a lappok istenét Torusnak írja, máskép Turrisas, szájhagyományaikban, ugymond Torrus nevű királyokról is van szó a régi Torro, Thurro, vagy Tor nevű isten név után. Luhbe lapp megyében Tiermesnek mellékneve auke = nagyatya, (ez a magyar űk) Leem a lappok Diermes istenéről írja, hogy az a scytha Tarami; a Thor név, ugymond, az ő missiója idejében többé nem használtatott lapp földön.

A lapp szájhagyomány Torrus vagy Torro királyról, ugy látszik, összefügg a scytha hagyománnyal, kiknek Idanthysus király nevét feljegyzék a görög írók, a nevet azonban csak az alexandriai Clemens közlé hiven, Iden Turának irván, mint azt már Bél Mátyás s utána Strahlenberg észrevették, Schafarik Idan Turas olvasást is közöl, azonban még nem bizonyos, s hogy az érintett névformák a germán Thor, vagy Thörr isten nevével kapcsolatban állának, mely Grimm Jakab szerint a Thunar (= Donner) összehuzása, a lapp Tiermes vagy Diermes inkább ugyanazonítható a finn torom, torm, torym s magyar teremtmő szókkal, a scytha tarami névről hallgatnak a kútfők, hihetőleg Leem azt a kelta taranis vagy ta-

ramis mennydörgő istennel zavarta össze, melyről Pott és Diefenbach felvilágosítást adnak, s mely a germán thorral egynek vehető. ¹⁾

Nagy és kisteremi helység nevek az 1630. oklevélben Benkőnél, oppidum Terem Oláh-Miklósban (in Hungaria c. 14) mindenik Erdélyben a terem törzsi szóra utalnak vissza, mint oda tartnak Torom patak neve Dauriában, s Torom tó név ugyanott, az ott lakók Katzagán tökéből valók, s láma vallást követnek. ²⁾

2. §.

Egy vagy több istent hittek-e a pogány magyarok?

Cornides azt állítja, hogy egy istent hittek, s anonymus helyét „diis immortalibus magnas victimas fecerunt“ (c. 13) emphasisnak veszi, mivel az író maga magát lejjebb kijavítja, mely szerint Árpád csak az egy istenhez könyörgött „dux Arpad, cuius adjutor erat Do-

¹⁾ Asia Polyglotta p. 213. és tab. 14. 28. 29. Erdmanns Reise, II. Th. 2-te Hälfte, Leipzig 1826. p. 233. Müller, der ugrische Volksstamm. I. VII. II. B. 960. Mone Geschichte des Heidenthums in nördlichen Europa. Leipzig 1822. I. 21, 404. Joh. Schefferi Lappland Frankf. 1675, p. 64. 103. Kund Leems Nachrichten von den Lappen, Leipzig 1771, p. 3. 221. Math. Bel de veteri liter. scythica secti, II. §. 11. Strahlenberg l. c. p. 115. Diefenbach, Certica I. 140, s Pott a hálai folyóiratban, Ergänzungs-Blätter 1840. Nro 39.

²⁾ Ritter, Erdkunde I. 145. 152. itt ugyan a torom kereknek értelmeztetik, miért? okát nem adja az író, azonban a persa torym vagy tariim útba igazít, melynek éppen ez az értelme, s a turkománok kerek sátorait is így nevezik, jelent az még eget is, város neve is Lár tartományban (Meninszki p. 590, in voce torym). De Dauriaba China szomszédságába hogy hatott volna a szó fel? a persa tarym s a görög téremos, orosz terem, egy szó, az utolsó kölcsönözés a görögből, mint a zsinati végzések, orosz fordításaiból kinyilvánlik (Wien. Jahrb. B. XXIII. p. 253. Helmecki a terem szót nem első alkotó, mert hogy az régi szó a jelen idézetekből világos, melyekben a terem = der Saal, die Halle, oly hely, melynek nagy tére van.

minus omnium, armis indutus, ordinata acie, fuis lacrymis dominum orans, suos confortans milites dicens“ (c. 39). Thuroczy is csak az egy istenhez könyörögteti Árpádot „Arpad vero cum suis de Aqua Danubii Cornu implens, ante omnes hungaros super illo cornu Omnipotens dei clementiam rogavit, ut dominus eis terram in perpetuum concederes“ (chr. p. 11. c. 3.)

Theophylactus szinte megismeri, hogy a turkok az az szerinte a magyarok a világ teremőjét uralták, annak áldoztak, de egyszersmind a természeti erőket vagy elemeket is tiszteletben tarták, „Turcae ad modum stolide ignem colunt, aeremque et aquam venerantur, telluri hymnos concinunt, adorant autem tantummodo et deum nuncupant, qui hanc rerum universitatem aedificavit (ez a Teremtő). Huic equos et boves et oves sacrificant, habentque sacerdotes, in quibus inesse vaticinandi facultatem arbitrantur (Hist. I. VII. c. 8.)

Menander már korábban hasonlót jegyzett fel az Altaí hegyeken lakó törökökről, kik szinte a természeti erőket tisztelték, u. m. tüzet, vizet, földet, jóslóik voltak „itaque averrucatores et malorum propulsores censebantur, et adversa alia advertabant; Zamarchum etiam ipsum (t. i. a görög császár követjét a VI. században) circa flammam circum duxerunt, et eo ritu quo illis mos erat, lustrarunt.“ ¹⁾

Az ily jósök vagy schamán papokról kronikáink is beszélnek, mint majd látni fogjuk, Vatháról Jamisról, Rasdiról való hagyományok kétséggentulivá tesszik, hogy a kijött magyarok vallása már volga földi

¹⁾ Stritter, Memoriae populorum Fr. III. 50, s bővebben Hammer „Die goldene Horde“, p. 202.

laktokban schamanismussal volt megkeverve, melynek fő része a bűbájosság, Rázdinek épen azért varasole neve van Bonfinban (l. XII. p. 223. edit oporini) az az varázsoló. Pogány magyarjaink egy fő istent hittek, kinek nincs világ teremőjének Thesphylactus szerint áldoztak de lassanként a tiszta hit babonák által beárnyékolatott a teremő helyét a természet foglalta el, nyelvünk benső alkota is ez átmenetre mutat, mert a természet a teremés kifolyása, a teremés pedig a teremő erő munkája, mely csak szellemileg felfogható, a nép tömegekben rendesen hit tanítás által fenn tartható. A schamán papoktól kiknek minden tekintetek s világi hasznok a babonáskodás mestetkéltségétől függött, tiszta hittanúsítást nem lehetett várni, ők magok is a nagy természet kebelén csüngve egy hajóban eveztek a néppel, melyet vezettek, a mi őket felyül emelte a sokaságon az a tündérkedés volt, melyben magokat máig is gyakorolják az észak sarki földeken. A tündér, tündérkedés, tündér világ stb. fontos jelentési szók nyelvünkben, melyek mély pillanatot hagynak vetni őseink egykori babonáira. Tündér Mólnár Albert szerint = portentum, magus, præstigator, qui se in varias formas transformat. Már Otrókoci feljegyzé hogy a magyar köznép Erdélyt tündér országnak veszi, hol a Tündér vár neve Kolosmegyében ma is Benkő szerint szájjagományban fennmaradt másképp Leány vár a neve, Magyarországon szinte voltak ily tündér másképp Leányvárok több megyében s tündér Ilonáról való regében a boszorkány vagy vasorru bába, és a táatos ló szerepelnek (l. Magyar szép irodalmi szemle octb. 1847. 14. sz. l. 218.) a szél gyorsaságu táatos ebben vissza emlékeztet az ázsiai hunnosok ménlovára, melyért a chinai császár háborut is folytatott (l. mén szót és alább a táatosról II. rész. 1.

2. §.) Erdély kies fekvésénél fogva is már méltán viselte a tündér ország nevet, mind közép mind magas északi Azsiának, már több ily regényes vidékei vannak, hol eldődink história előtti időkben laktak, míg végre a szinte regényes urali földre jöttek lakni, a természet külső nagy alakzatjai kedélyeikre gondolkodás módjokra nagy behatással voltak, melyből az ott lakók ma sem szabadulhatnak ki: sehol — írja Klemm Gusztáv — változatosabb nagyszerűbb természeti tüneményekre oly bőséggel nem akadhatni, mint épen az észak sarki földeken, melyek a tündérkedésnek varázslátnak oly igen mesterkéltszerűt hozák létre, — milyet a mérsekelt övezet lakói ki sem fejthetnének. A köd és hó fergetege, az aurora borealis, mely hónapokon keresztül hosszú éjjelen át tündököl, az előre vigyázó okos állatok, melyek pusztákban, csudás hajadéku kősziklákon, vagy a tenger öblözeiben laknak — medvék, rókák, tengeriborjuk — mind ez látványok felébresztik az emberi figyelmet, melynek a hosszú tél, különben is elég időt enged az ily jelenségeknek össze vetésére azzal a mit már megérték tapasztaltak.

Mind ezekhez járul az izmoknak mód nélkül izgatottsága, mely a félelemre, álom játékra, képzetes csuda látványokra való hajlamot bennök felköltvén őket a bűvészet magos fokáru vergődteti, midőn Északamerikában annak csak legalsó fokozatai nyomozhatók. ¹⁾

A pogány lapp, finn, tatár schamanismus közti nagy hasonlatosság innen ki magyarázható, s mivel annak teljes vázlatát adták az utazók, könnyű leendő azokból kipótolni belföldi krónikáink hiányait, melyek ke-

¹⁾ „Allgemeine Kultur der Geschichte der Menschheit.“ Wien, Jahrb. CXV. B. p. 247.

resztények által iratva bűnnek is tarták a részletességekre leereszkedni, de annyit még is bár nagy általánosságban feljegyeztek, mennyi az egybevetésekre biztos alapul szolgálhat. A csudásság, bűvészet tündéres képzetek, láthatatlan szellemek, holtak fel-feltűnő lelkei mindenféle jóslatok, jó s rossz geniusokhoz könyörgés áldozattétel, azoknak kiengesztelése, azon főbb körvonatok melyek közt mozgott s máig is mozog a schamonismus, s mióta mindezt a keresztény papok ördögösködésnek vették s vétették hiveikkel, s a biblia fordításban is a sá-tán s ördögneve használtatott csak általok, a pogány tündéres világra való reminiscentiák lassanként elenyésztek a műveltebb osztályban, de a pár közt azok végkép ki nem aludtak mely régi hajlamát épen tündéres történetek elbeszéléssel táplálá még a XVII. században is, mint az akkor nyomtatott historia trivialis mutatja.

„A tündér országról bőséggel olvastam
Olasz chronicából kit megfordítottam“ stb.

Igy a játszó leányok lapoczkás tánczeneikeik is az-
zal kezdődött, Tündérek jövőnek stb. ¹⁾

¹⁾ I. Otrokoci origines Hung. II. 68. Tündér a tün (— tünik) törzs származékja, a természet egyszerű tüneményes játéakai igazi alapjai a tündérkedésnek, tün et székely nyelvjárásban a Táj szótár szerint ma is = lidércz, kísértet, mely az emberi kedélyt álmélkodásba hozza, nyughatatlantja, azért bennhatólag az ember tün ö d i k a természet tünemények miatt, melyenek például a holdfogyatkozás, az aurora borealis, mely ég pir méltán tündöklésnek nevezetett őseink által. Otrokoci származtatása a tündér szónak semmit sem ér, — mint a Beregszászi mongol und ur-ja sem a magyar tündérszó (p. 120), mert az a magyar und or, honnan und orodni. A kelta, germán s persa nyelvekben megvan a tan, tün gyök tűz értelemben, mely tündöklük. Bullet kelta szótárában tanno, tano, = claire, transparent, tando = incendie, tandde = inflammation, Ihre glossariumában tända = accendere, gotul tandjan, aisaxul tynan, Islandban tendra és tinna, tungl = sidus luna, I. Grün. Grammaticáját is I. 35. az Ulphilas tundjan igéjéről ugyanott. Wien. Jahrb. B. 46, p. 204. B. 70, p. 38. Adelunghoz való pótlékait Soltannak in voce

Azonban minden babonák daczára, melyekre a köz-nép még a keresztény felekezetek közt is oly igen hajlandó pogány eldödeinkről jogosan nem állithatjuk, hogy a teremtőn kívül más fő istent is hittek volna az volt a magyarok istene, a jó s rossz szellemek, melyekkel a jóslók foglalatoskodtak a természeti erőknék s ezeknek jelenkezései tiszteletével állottak kapcsolatban, de egy titkos érzet mindig fennmaradt bennök, hogy több egy fő istennél nincs, ki alatt állnak az embereket védelmező, mint rájuk vészthozó geniusok, s más láthatlan szellemek melyeknek közbenjárása ember s isten közt nélkülözhetetlen ha már a krónikákban olvassuk, hogy a magyarok sok istent hittek, azt szó szerint nem kell érteni, mert a keresztény pap írók mint mindjárt azt látni fogjuk-e váddal szűk kezűek épen nem voltak, ők a fák, vizek mellett s hegyeken végbe vitt áldozatokból külsőleg ítélve nem csak azt hívék, hogy mindenütt más meg más istent tiszteltek, hanem azt is következteték, hogy magok ez anyagi tárgyak is isteneknek tekintenek-e, pedig nem áll, mert, mint ma vannak templomok, hol az isteni tisztelet végbe megy, így voltak hajdan is bizonyos szentelt helyek arra a célra kiválasztva, hol az áldozatokat végbe vitték, melyek mint a chinai császár 1710. kelt nyilvános jelentése tudatja az égnek felmutattattak, de nem magát az eget illették, hanem az ég fő urát, világ teremőjét, a mindent tudót, és látót, a láthatatlan fő lényt.¹⁾

T a n d, a frankoniai krónikákban T a n d m a n n = tündérkedő, belga földön t i o n d e r = ein Zauberer (l. Richthofen frisiai régi szótárát Allg. Lit. Zeit. 1841, oct. Nro 188) s vesd össze Meninszkít a persa tünd szó alatt, honnan t e n d e r, t ü n d e r = tonitru, t ü n d u r is azt jelenti, Persiában a tűzhely neve is t a n d u r Southgate missionarius szerint.

¹⁾ Deguignes, Allgem. Geschichte der Hunnen und Türken. Greisswald 1768. III. 30. übersetzt von Dähnert.

Ezt a mandschu fajú dynasta tette, ki mint elődjei s utódjai híven fenntarták a régi mongol vallásszertartást, mely Ruisbroeck tudósításai után ítélve, s azok szerint mikor későbbis a chinai utazók s missionariusok feljegyezték a török magyar pogány vallásos szertartásokkal hajszálig egybe vág.

Mone a finn-lapp pogány vallásról is kimutató, hogy hibás vélemény azt hinni, mintha e népfajok a keresztény vallás felvétele előtt merő babonák nyúgeiben éltek volna, az ő lélek s világról való tudományok egészen mást bizonyít, az öreg szellem (ukko = űk, vanha = vén, mindkettő a teremő mellékneve) főhatalmát ők is hitték, habár varázslóikat a jó s rossz geniusok kiengesztelésére gyakorta használták is. ¹⁾

A pogány magyarok sok istenségéről szóló bizonyítványok különben is igen nagy általánosságban megírvák, például Chartuituis így ír szent Istvánról: „quos autem alios deos colere animadvertit eos minis et terroribus subjugavit omnesque daemonum spurcitas prorsus eliminavit.“

Első András parancsa (1048) „profanas caerimonias falsosque deos exigo, eorum simulacra demolito,“ — szinte papi kéz által feltéve általánosan hangzik. Inchoffer Hercules és Mars istenek tiszteletéről tesz említést 935. és 955-ről, melyeknek templomait gazdag zsákmányokkal tölték meg, de meg verettetvén Henrik által Marseburgnál, Ottó által a Lech viznél bizodalmatlanok lettek pogány isteneikhez. ²⁾ Cornides ez előadásnak semmi hitelt nem tulajdonít azon okból, mert azok —

¹⁾ Mone l. c. I. 21. 53. 61.

²⁾ Schwandtner t. l. p. 417. Péterfi conc. Hung. t. l. p. 14. Inchoffer annales vol. 4. p. 280 és vol. 3. p. 13. 14. 76. Cornides de relig. veter. Hung. p. 21.

scytha istenségek voltak, a scythákat pedig nem lehet — magyaroknak venni. Ezt így állítani nem merném, mert a scythák dolgai még koránt sincsenek kitisztázva némelyek őket az újabb vizsgálók közül mongol, mások turk fajoknak tartják, azok erősségeket itt latolni nincs hely, annyi bizonyos, hogy Aresch vagy Erős kardja a mind a scytháknál, mind a hunnuskoknál és magyaroknál tiszteletben tartatott, miről a maga helyén leendő szó; különösen a magyarok istenén érthettek eleink a hadurát vagy hadistent is, mely őket hosszas vándorlásaikban segítette s fegyvereiket megáldá. E nyomatékos kifejezéssel a persák is éltek Xenophon tanúsága szerint, Cyrus közel halálát érezvén nemzeti szokás szerint áldozott legelőbb is Persia fő istenének, azután a napnak, deus patrius, másutt Zeus patrius kifejezéssel él az író, mint Plutarch is Darius Codomann könyörögtetésében a persa főistenhez e kifejezést használja. ¹⁾

Hogy Árpád is a magyarok istenéhez könyörgött. Anonymus s Turóczi közlött helyeiből kivehető, ez ősz szokás mellett szól nyelvünk története is, melyben a magyarok istene emlegetése szakadatlan fennmaradt. Pray a kozárok kab ar istenéről tesz még emlékezetet, de csak hozzávetőleg a névből indulva ki, mely szerint a kozár kab ar nemzetség a magyarokhoz csatlakozott, az arabok, ugymond, Kab ar nevű istenasszonyt (= Venus) tiszteltek, melynek tiszteletét a győzelmes arab seregek terjesztették el a kozár földön, honnan a kabarok neve, ²⁾ ők nem északi népek. Ez állítást Pray be nem bizonyíthatá, mert arab kútfőkben semmi nyoma

¹⁾ Foucher közlé a helyeket a persa vallásról írt értekezésében a francia acad. évkönyveiben I. c. t. XXV. p. 101.

²⁾ Dissert. histor. criticae Vindobonae 1775 Dissert. V. p. 96.

nincs ez előadásnak, de igen számosok a tanubizonyosságok arról, hogy bulgár s kozár földön az islamismust terjeszték el az arabok, nem pedig a régiebb pogányhitet. Másfelől maga Pray, mint Katona s Horváth Péter is, s előttök jóval Thunmann a kabarokat kunoknak vetették, mivel Constantinus Porphyg. éppen azt mondja el a kabarokról, a mit Anonymus a kunokról elmond, hogy Kiew mellett a magyarokhoz állottak. Haufier legujabb vizsgálódásait is e tárgyban végre odaütnek ki, hogy C. P. csak a csapat, Anonymus pedig a közönséges nemzeti fajnevet használták, ¹⁾ sokkal hihetőbb hát, hogy a k a b a r név annyi mint a magyar k ó b o r, ők kóboriak voltak, s a kun nemzet történeteiben e kóborlás különösen feltűnő, gyakoribb mint bármely más népfajnál: a szinte most is kóborló kirgisek földjén meg is találjuk a K u b a r s B u g á t z folyóvizeket, mely utólsó név B u g á t z kunszállásra visszaemlékeztet, rá akadunk K o b u r nagy földre China szomszédságában is Gobi pusztában, a K o b u r sós tóra ugyanott, a Kaukási Kabardi pusztákat ily kobori csapatok lakták, mely a kunok ott tartózkodásáról a XI. XII. századokban C u m a n i a nevet viselt, mint a többek közt Ruisbroeck utazásában láthatni, Krimióban az egykori K u m á n föld ma is K a b a r d a nevet visel, ²⁾ azért teljes híhetetlen, hogy araboktól került volna ki a kabarok elnevezése, de ők nem is g e b h e r e k vagy persák, kik tűz imádók voltak, mint Horváth Péter vélekedett; a persa g e b h e r szó-

¹⁾ Österreich. Blätter für Literatur und Kunst. 1844. III. Quartal. Nro 48.

²⁾ Ritter, Erdkunde I. 780. Bugátról, I. Zsigmond oklevelét 1423. Horváth Péternél, Commentatio de initiis Jazygum et Cuman. Pest 1801. p. 130. Denkwürdigkeiten über die Mongoley, vom Hyakinth, aus dem russ. übersetzt von Borg. Berlin 1832. p. 53. Pallas Bemerkungen I. c. I. 374. A krimiai kunföldről, I. Hammert. Wien Jahrb. LXV. B. p. I.

nak egészen más az eredete, más alakzatjai vannak, melyek a kóbor szótól mind jelentésben, mind formai fejlődésben messzi elútnak. Az arab *Kabar* bálványnevét a samotraccziai *Kabirok* (= potentes) vallásos nevével áll kapcsolatban, mire Euthymius Zygabenus helye Veldentől idézve — eldöntő befolyásu, s az arab syrus nyelv által igazoltatik. ¹⁾ Horváth Péter említi még egy kőfelírást Árpád idejéből valót, melyre a Tiboldi család a régi Őrs (Ursuar Anonymusban) vezér várának omladékaiban Káts helységben talált, a kőre csak az volt felírva: *Eurs deo suo*; hogy ez latin felírás sokkal későbbi — ha nem koholmány az egész dolog, magától értetlik, valami bizonyost abból kivenni nem lehet. Ily mesés előadásra akadunk Dézs város nevééről is a latin *Deus* után, melyre Turóczi s Székely István krónikái szolgáltak okul, s Cornides által az stolidissima fabulának méltán bélyegeztetik meg (l. c. p. 25—28.)

3. §.

A pogány magyarok bálványairól.

Cornides tagadja, hogy a magyaroknak bálványaik lettek volna, melyeket tiszteltek, s Páris pápai előadását kétségbe vonja, bár maga is francia írókat idéz a XVI. XVII. századokból, melyek a Páris pápai mellett szólnak (l. c. p. 31.), azonban Cornidest itt nem kö-

¹⁾ Syntagma de diis Syris Ugolini nagy gyűjteményében, l. c. Vol. 23. in fol. p. 179. Cap. CLXXIX. A kunok még 1279. is sátorozók voltak, akkor fogadták vezérjeik, hogy falukba mennek lakni s állandóan egy helybe maradni, l. az országgyűlés oklevelét Kovachichnál Suppl. advestigia Comit. t. 1. A sátorfát odább vinni, különösen Kabar vagy Kun szokás volt, a magyaroknak sok oka volt a kunokra nehezteni, a k o n o k szó mint a k o b o r, különösen a kunfajra használtatott.

vetethjük, mert csupa tagadással a nyelv és történeti tanubizonyosságokat fel nem lehet forgatni. A magyar s más nyelvekben nyomozható ok erősségeket összefűztem a toldalékban a bálvány szó fejtegetésében, a történeti bizonyításokat jelenben elősorolom, még csak azt jegyezvén meg, hogy a pogány világban a bálványozás mindenütt otthonos volt, maga Persia sem tudta magát attól mindenkor meg óvni, tehát őseinkre abból semmi szűgyen nem hárulhat, ha bevalljuk a tényeket, mint azok a nyelv és történet útján feljegyezvék. Cornides fő okerőssége frater Julianus szavain épül, ki a hátra maradt volga földi magyarokról írja „pagani sunt, nullam dei notitiam habentes, sed nec idolavenerantur, sed sicut bestiae vivunt etc. A keresztény barát itt csatlakozott, mert épen a perui, volga földi s urali finn statár csapatok, kik közt a hátra maradtak felolvadtak bálványok nélkül soha nem voltak: az észak európai s ázsiai schamanismus egyenlő vonalú a kijött magyarokéval, mint a Vatháról, Janusról, Rasdirol megírt krónikai jegyzetek bizonyítják, tehát a hátra maradt magyarok sem voltak bálvány nélkül csak hogy azokat a térítő előtt elrejtve tarták mint ma is a még pogány hitűek szorgosan elrejtik azokat az orosz térítők elől. Más az, hogy maga Julian ellent mond magának, mert azt írja, hogy a hátra maradtak falukban s házakban laktak (circumducentes eum per domos et villas) az ily állandó lakással bírónak pedig bestiáknak nem nevezhetni. A veronai barát kívül Aeneas Sylvius emlékezik, ki szinte a hátra maradt magyarokkal társalkodott, ellenkező tudósítást is tett rólok a XV. században „noster Veronensis quem diximus ad ortum Tanais pervenisse retulit populos in asiatica Scythia non longe a Tanai sedes habere rudes homines et idolorum cultores, quorum

eadem sit lingua cum Hungaris Pannoniam incolentibus.“ ¹⁾

Tudjuk mi nehezen hagyták el ős magyarjaink pogány vallásokat, hogy gyakran — miután megtérítették is — elébbi hitekre s szertartásaikra vissza tértek, vagy azért hogy a német császárokhoz szító uralkodóikkal — nem voltak megelégedve, vagy pedig engedve is magány hasznát lesők, különösen a kunok csábítgatásainak. kik konokul ragaszkodtak régi élet módjokhoz s szokásaikhoz, kiknek keresztényítéséről még a XIV. században is bőven szólnak az oklevelek.

A kun csábítgatásról — mert a több pontok úgy is felvilágosítvák hon történeteinkben — Rader bajor írónak nevezetes helyét közli Kling, a híres térítő Berthold Franciscanus barát († 1272) német szónoklatainak kiadója „huius praedicatoris verba utilia et magnifica facta ut alterius Heliae peccatores Convertentia ad dominum fuerunt, nam multos Ungaros convertat, cum infideles Cumani multos seduxissent, verbum eius quasifacula ardebat.“ ²⁾

Thuróczi szerint a Péter ellen fellázadtak András-tól és Leventától, kiket Péter ellen meghívtak azt kérték leginkább, hogy szabad legyen a magyaroknak jövőre régi pogány vallásokat követnie s bálványaitat tisztelni, Ranzanus hasonlót jegyzett fel Geyza vezér idejéről, hogy a magyarok bálvány tisztelők voltak, Aloldus is írja 1046:

¹⁾ Historia de secunda parte Asiae, c. 29. p. 307, edit Basiliens, I. Otrokocsit is orig. p. 262. 266. 271., hol a lengyel írók tanubizonyságait felhordja a hátra maradtak bálványozásairól.

²⁾ Bertholds Predigten, Berlin 1824, p. 197. Neander írta az előszót hozzá. Aventinus szerint a magyarok is nagy tisztelettel voltak koporsója iránt „eius sepulchrum ad huc non solum incolis, sed et Ungaris venerabile Regino burgio in templo Franciscanorum ostenditur.“ Annales Bojorum — libr. 7. edit Basil. 1580, p. 521. A német kiadásban hiányzik e hely.

„Andreas et Leventa ad idolatriam proni regnuma suis similibus capiunt.“ A kunoknak szinte bálványaik voltak, Kun Lászlónak megkellettigérni Firmián apostoli követnek esküvel, hogy őket a bálványozástól elszoktatja. A Jász-kép ily bálványkép lehetett, melyről Horvát Péter emlékezik Zsigmond — 1407. oklevele nyomában Fénsszarunál (Fövény szarv) Csán féle Heves megyében, Debreczenben is él még a köznép nyelvében a Látó-kép név szó, a hely, hol egykor bizonyosan bálvány szobor állott, ma is Látó-képnek neveztetik, a Jászképből következő az oda közel eső Látó-kép is kun csapatok bálványozó helye volt, s a már idézett 1279 oklevél szerint Alpra és Uzur kun vezérek fogadták is, hogy népeiket elszoktatják a bálványozástól (abidolorum cultura) keresztényt nem ölnek stb. ¹⁾

Páris pápai tehát, kinek Cornides nem akart hinni csak biztos hagyományok és kútfők után írhatta:

„Hungaris veteribus fuit in more, ut sponsus suae dilecta idolum alicuius dei argenteum donaret in signum contracti matrimonii, similiter et sponsa sibi copulando sponso: hocce appensum gestarunt semper quam diu uterque viveret.“ ²⁾

Hason ezüst bálványait emlegeti Theophanes a hun-uturgoroknak „simulacra quae venerabantur Hunni, erant argentea et electrina.“ Gordás Constantinápolyban megkeresztelkedett főnökök bálványaitat összetörte, miért őt megölték s Moager testvérjét tették

¹⁾ Chr. P. II. c. 25, a kérelemben nyilván áll: „quod permitterent universum populum ritu paganorum vivere — et idola colere.“ Ranzanus (Index VIII.) Geyzáról írja, hogy pártolta a keresztényeket, de a magyarok nem akarták példáját követni, idolorum enim cultui inservire malebant“, l. Kollert is Hist. episc. Quinquae eccles. t. 1. p. 130. 982. Posonii 1782. Horváth Pétert de init. Jazyg. p. 211.

²⁾ Ars Heraldica c. XII. p. 125.

helyébe.¹⁾ Gordásnak emléke máig is fennmaradt Erdélyben Gordás falvában Marosszékből, az egykor falu, ma Maros-Vásárhelynek egy részét teszi, hová az több más falvakkal kapcsolatos 1616 Bethlen Gábor idejében, mikor az önként egyesült hatfalú Maros-Vásárhely név alatt, mint királyi város lépett fel Benkő specialis Transylv. szerint.

A Moager név is vagy a magyar névvel egy, vagy pedig Mágor, több Mágori nevű családok élnek ma is a székely földön, melyhez tart Marosszék is.

A Páris Pápaítól említett apró ezüst bálványkák, melyeket holtokig testeken hordottak az összekeltek, bizonyosan Fetisch képek vagy amuletek voltak, melyeknek hordozása még ma is divatos mind Ázsiában, mind Afrikában, azok a közhiedelem szerint, miként azt a varázslók elterjeszték csupán a testre aggasztás még inkább a hordozás által gyógyszerül szolgálnak minden képzelt rossz ellen, a tudatlan köznép még ma is ragaszkodik az ily csudás erejű eszközökhöz.

Az afrikai Fetischismus, melynek egyik ágazatját teszi az amuletek hordozása, itt összevág a schamanismussal; maga a Fetisch szó is bűbájosságot ámitást jelent.²⁾ Ázsiában még nagyobb becsütek az amuletek, törökök, arabok, tübetiek, chinaiak, tatárok, indusok egyaránt ragaszkodnak azokhoz, a papok kereskedést űznek veleik.

¹⁾ Katona hist. crit. Ducum. Pest 1778, p. 92—93.

²⁾ De Brosses du culte des Dieux Felisches 1760, sine loco. Pistorius azt németre fordítá. Stralsund 1785, I. Hammert Wien Jahrb. LVIII. B. p. 67. Meinerset allg. kritische Geschichte der Religionen, I. B. Hannover 1806, p. 142. Creuzert Wien Jahrb. LXI. B. p. 179. Sonnerat utazó szerint Indiában a völgények hason amuleteket ajándékoznak a mennyasszonynak, melyet nyakokon hordoznak Wien Jahrb. B. XXXIX. p. 120, a buddhismus pedig onnan terjedt fel Észak-Ázsiába.

A siberiai népek, írja Meiners (p. 168 l. c.) az ércz fetischeket leginkább szeretik, mivel tartósok lévén, azt hiszik, hogy több tapasztalattal bírnak, Russel szerint (Meiners II. B. p. 596) a törökök megkülönböztetik a talismánt és amuletet, amazt mindig testeken hordják, ezeket nem. Az is meglehet azonban, hogy az ily apró ezüst bálványokat a magyarok csak kedveseik emléke végett hordozták, vagy pedig azok védszellemek (dii tutelares) voltak, egyikre mint másokra számosak a példák Persiában s az észak sarki földeken. Malcolm írja Persia históriájában, hogy nagy dögvész uralkodván Tahamurs idejében a családok megholt kedveseik emlékére apró mej- és másféle képeket készíttettek, azokat házukban felállíták, és mint ereklyéket tisztelték. — Ruisbroeck is hason kép tiszteletéről beszél Mamschu Chán népei közt, beszélgetvén a papokkal, azok megmagyarázták neki, mikép a kiholt ősök iránti tiszteletből becsülik azokat, de különben az egy igaz istent imádják. ¹⁾

Pray sejdité már a schamanismus s magyar pogány vallás közti egyenvonalokat, közölve egy angol utazónak a vogul s tsuvasz schamán papokról való tudósításait, melyek szerint ezek magok készítik az apró bálványokat, azokkal jövőndőt mondatnak s jóslásokat íznek velök, magok iránt a népben tiszteletet gerjesztvén „His quiddam simile Thuroczius et Mss Chronicon Budense de Jano Vatae Filio narrant, cum is ad vomitum reversus magos et pythonissas convocabat, ut populum ad avitam superstitionem reduceret.“ ²⁾

A babonáskodást a keresztény vallás sem szüntethette meg végkép, még az 1595. medgyesi zsinat is tör-

¹⁾ Malcolm Geschichte v. Persien. I. 9. 10., hol a cailaci együttbeszélgetés kivonatját is adja.

²⁾ Dissert. II. p. 33.

vényeket tett a varázslókról s jóslókról, kikhez a nép folyamodott „quicumque se conferunt ad magos et veridicos, auxilium et levamen morbi alicuius aliquid ab ipso petentes debent privari usu coenae dominicae. Si autem pastores id faciant amoveantur ab officio per mensem coram senioribus Communitatis, et a capitulo digna afficiantur poena.“ (Mss. Benkőiana).

Minők lehettek a magyar bálványok azokról tiszta és körülményes tudósítások nem léteznek, mert a térítők bűnnek tarták annak feljegyzésével foglalatossá válni, az ily emlékeknek még nyomait is kiirtatni kívánták a királyi és zsinati parancsok. Inchoffer annalisaiban csak annyit találtunk feljegyezve Withekind után 934-ből, hogy midőn Merseburgnál Henrik által megverettettek a magyarok, azon vélemény terjedt el köztök, hogy saját bálvány isteneiknek s templomaiknak, melyeket pedig gazdag zsákmányokkal töltének meg, nincs többé segítő erejük, s látván Henrik zászlóján a szárnyas angyalt, azt hitték, hogy az hozta meg a németek számára a sebes győzedelmet, ugyanazért Hercules és Mars bálványait tömör arany nagy szárnyakkal ékesíték fel, de mivel így sem boldogultak, később összetörték bálványhépeiket, vagy pedig tolvajkéz ragadozta le azokról a kincseket. E hiedelem később is meglepte őseinket 955-ben, mikor Ottóval hadakoztak s annak zászlóján látták az istenképeket, melyeknek tulajdoníták Ottó győzelmét Lech viz mellett „Incesserat consilium similes et in suis signis vel periclitandi causa deferre notas, neque tamen damnatis suis characteribus, quos proferebant, cauda equina, capite caprino, Herculis clava, Martis ense, et idgenus superstitionum elementis.“ (Vol. 3. p. 14. 76.)

Ily szűken folyván a kútfők az archaeológiának kell

egykor kipótolni a hiányt, s igyekeztünk kell azt honunkban némi virágzásra hozni, nagyszerű ásatásoknak kell országos költségen történnie, museumunk idevágó gyűjteményeit elrendezni, s azt köztanulmány végett felnyitni. Luczenbacher urtól sokat várhatunk, ha reá bizatnak az ásatások, ha az ország bősegelemmel is járul museumunk felvirágoztatására. Mig az bekövetkeznék jónak láttam a finn s tatár fajú népek bálványairól némi tudósításokat még adni, tán — idővel — ha ásatások történnek, s a museum rendezve lesz, azok a bűvárkodóknak némi felvilágosítást nyujtnak jelenben ugy is csak az inductio utja maradt számunkra fenn, hogy a homályos pontokat a bizonyosokból magyarázgassuk. Az ugynevezett kun sírhalmokon álló bálvány-szobrokról vagy kameni bábokról, külön cikket adandok a temetkezési szertartások leírásánál.

Müller Ferdinánd gyakran említett, nagy készült-séggel irt munkája a finn-ogor néptörzsről kiterjeszkedik a különböző csapatok bálványaira is, közléseit azért itt rövid vázlatban adjuk.

A vogulok közül 1722 óta Schubert statistikája szerint még kevés lett keresztény, a megtértek is inkább csak névvel azok, schamanismus, vagyis a természeti vallás bűbájos formája teszi alapját vallásos hiteknek. — Papjaik a családok fejei czobol fogásra ez állatoknak apró idolumait viszik el magokkal, melyeknek áldoznak, de van emberi alaku bálványok is fából kifaragva, a szemek korálból vagy puskaporból készítvék. Sosva és Losva közt rézből öntött emberi alaku bálványra is találtak, melynek kezében vadásznyárs volt. Gmelin említi Sibiériában Lobvánál Schaitanka patak mellett egy meszes-hegyben a barlangot is, melyet a vogulok ma is szent templomnak tartanak, hol sok áldozati cson-

tok, kis bálványképek rézgyűrűk, s kőbe vésett figurák vannak, bálványaiknak is schaitanka a neve. Permiában Torom (= teremtő) főistent nem barlangokban, hanem az erdőkben tisztelik, miként az osztjákok, tschuvaszok, cseremiszek is. Az osztjákokról így ír: „a pogány osztjákok Beresovon alól búbájos vallást követnek, hegyeken és szent fák alatt tartják szertartásaikat, minden családnak van saját fából faragott idoluma, volt nagyhirtű közös bálványok is Obi és Irtisch vizek összeszakadásánál, melyhez halászat s vadászatkor könyörögtek, a bálványnak férfi fehér képe fából volt kifaragva, vas pléhvel s bőr ruhával fedezve, mellette két asszonyalak állott összekötött nyírágakból készítve, asszonyi ruhában öltözve, mint szolgáló leányai a férfi fa képnek, mely veres posztóval behúzott kunyhóban volt felállítva, pap vigyázott fel a helyre, ki az ajándékokat elfogadta, s oraculumi feleleteket adott a kérdezősködőknek. Hason férfi s nőnemű faképek voltak a voktorski tanyákon is felállítva, melyek külön fákra s külön kunyhókban függöttek, a fákra még csengetyűket is aggattak, melyeket a szél mozgatott, a férfi, fakép fáján nyilak és puzdrák is voltak, ezeknek a férfi amazoknak a nőnem áldozott. A magyar közmondás ott hagyta a faképnél még azon időre utalhat vissza, mikor őseink érintkezésben álltak az északi népekkel, vagy tán magoknak is voltak ily faképeik: jász- és látóképeik, milyenek voltak, nem nyomozhattam ki.

Pray Herbenstein után említi azon híres arany bálványt, melyet az ugri nevű népek s a vogulok tiszteltek az egy vénasszony képe volt, ki keblén egy kis gyermeket tartott, ez jóslóné volt, valóságos pythoissa a magyar Razdunak Bonfin varázslónéjának mássa. Odeborn,

igy ír: „*A Vogulicis et hugris aureae anus idolum sancte colitur, quod oraculi delplici instar futura quarentibus respondere solet.*“ ¹⁾ Hogy schamán pap közbejöttével nyertek a kérdezősködők e bálvány képtől feleletet a Pray által idézett helyekből kitetszik, az Ugr vagy hugri név Jugria lakóit illeti, az Ugra faluk nevei a két magyar hazában ide tartnak, a ritus explor: verit 1223 Ugra családott is említ Belső-Szolnokban, Ugrinus kalocsai püspököt ugyan azon időből, mely az Erdélyi gyökeres Ugron nemzetség neve, Rosenberg lengyel követ 1494. I. Maximilián császárnál hiteles tudomása után így irt: „*sunt praetereos alii magis aquilonares ex quorum genere Hunni, qui nunc Hungari prodierunt, dicti Ugri, sive Ugrici de Ugra flumine ferox hominum ac barbarum genus.*“ ²⁾

A dubniczai krónika szerint Niolaus filius Ugrini de Wylak Nagy Lajos alatt vitéz tetteket vitt végbe Olaszországban, Thuróczi írja, hogy még Szent László életében Kálmán Lengyelországban vonta félre magát, Markus és Ugra társaságában, a székely krónika Apor Dorbon, Nömör, Ugron, stb. család neveket pogány világból fenmaradtaknak állítja. ³⁾

A votyákoknak (vitbaiak) bálvány városáról szó van téve a bálvány szó alatt, de vannak nekik Rycskow szerint apró házi idolumok is (penates) nyirágakból készítve, titkon ma is ragaszkodnak pogány hittekhez, mely szerint a fő isten a napban lakik, azon kívül jó és rossz szellemeket tisztelnek, papjaik neve Tona a magyar

¹⁾ Ger Vossii, de Theologia gentili Amstel. 1668. in fol. p. 144. Pray Dissert, II. p. 81.

²⁾ Cornides Vindiciae Anonymi Budae 1801, p. 268.

³⁾ Wien Jahrb. Anz. Blatt. B. XXXIV. p. 7. Thuroczy Chr. p. 1. c. 59. A nemes székely nemzet constitutiója. Pest 1818, I. 276—295.

tanító. Ibn Foszlán és Jakut arab írók a baschkirokról emlékezetbe hagyták, hogy mind fából mind kőből faragott bálványaik voltak, melyek kigyót, darut s más állatokat ábrázoltak, azokat tisztelték, mind kettő régebb író Julianus barátnál, azért Cornidesnek mit sem kellett volna Julianus tanubizonyosságára építeni, hogy a hátra maradt magyaroknak nem voltak bálványaik, mert épen Baschkiria volt a nagy Magyarország, épen a baschkir bálványok létezése mellett tanusitnak az arab írók. ¹⁾

Meiners a siberiai pogány népekről Georgi tudósítása nyomán közli, hogy ott igen kevés a bálvány állat képek száma, ellenben az emberi apró alakok nemezből, papirból gyakoriak, melyekre akadt Plankarpin is a mongol földön Szamojed, Osztyák Kamtschadal, s Burát földön festett, vagy kifaragott fa törzs ember alakok a bálványok, legtöbb kőből faragott emberi képek találtnak a lapp és siberiai pogány földön, itten kivált a schamán papok és varázslónék búbájos köpönyegeik s három láb hosszú bálványokkal meg rakott botjok vagy kis zászlók és szinte képekkel meg rakott dobjaik, a fő eszközök a varázslásra melyről később leend még szó; Strahlenberg említi a vogulok közt a bagoly idolumot is, mely fából készült, s hozzá természetes bagoly lábakat kötnek. ²⁾ Castren legujabb utazó Sibiériában, az Irtysch melletti osztjákokról írja, hogy azok ma is pogány módon áldoznak, kiknek egykor hatalmas bálványok volt egy rézből öntött medve, milyenek az utazó birtokába is jutott,

¹⁾ De Baschkiris que memoriae prodita sunt ab Ibn Foszlanis et Jakuto Interprete C. M. Frähnio Petropoli, 1821. Memoires de l'acad. imp. t. VIII. Müller Ferd., der ugr. Volksstamm. I. B. 165. 171. 300. II. B. 388, a finn bálványokról. — A vitkaiak fábálványaik neve M o d o r.

²⁾ Allg. kritische Geschichte der Relig. I. 161. 164. II. 493. Strahlenberg, l. c. p. 353.

Strahlenberg a Jenisei viz mellett lekö osztjákokról pedig azt hagyá emlékezetül, hogy egy kőből faragott öreg ember képét tisztelik, melynek orosz neve *Starryck Starrucha* (az öreg) ¹⁾ Ruisbroek a mongol templomokban igen sok bálványra akadt, melyek közt voltak, nagyok és kicsinyek, ezeket a megholtak örökösei állították fel, hogy így emlékezetek fenn maradjon nemzéből (fentre, Filz) készülvén az ily képek gazdag ruházattal ellátva, a schamán papok feje közel lakott a chán palotájához, ki a Chán szekereire felvigyázott, melyek rakvák voltak hason képekkel rég — ugymond vissza tértek volna a mongolok ismét Magyarországba, ha papjaik azt jóslották volna, egy magyar keresztény, titokban egyszer belopódzott a papok házába, mikor épen azok rossz lélek felhívásával foglalatoskodtak, a daemon meg is jelent, nyögött, ordított, hogy a házba be nem mehet, mire a magyar féltiben elillant, mert őt különben megölték volna. ²⁾

Voltak a hunnusoknak, mint az avaroknak is bálványaik. Gordásról a bálvány rontóról már fölebb volt szó, a hunnusok — írja Neumann — kikről már 2357—2258. Hunjo név alatt emlékeznek a chinai annalisok Krisztus előtt gyakran betörték Chinába, ott ragadoztak mit nem szenvedvén tovább a lakosok, a második század utolsó negyedében Krisztus előtt elhatárák magokat őket meghódítani, a hadjárások ekkor kezdődtek el ellenek túl a nagy kőfalon, a homok tengeren és Gobin keresztül az oxus vizig s káspi tengerig. Egy ily hadjárás alkalmával a többek közt — mint Panku írja — egy arany bálványt is zsákmányoltak, mely előtt valamelyik hun-

¹⁾ Bulletin des sciences etc. Nro 56—58. t. 3. Strahlenberg l. c. p. 106.

²⁾ Bergeron Voyages en Asie A la Huye 1735. t. 1. chap. XXVIII.

nus alkirály a mai kis Bukariában, vagy jobban Turkesztán keleti részében imádkozott és áldozott, Vuti császár 121, Krisztus előtt a bálványt saját palotájában állíttatta fel, s annak tömjénezett, közönségesen Buddha képmásának tartatott az elzsákmányolt hunnus arany bálvány. Stanislaus Julien s Biot a hunnus király nevét is közlik, kitől Buddha arany szobra elvétel, a híres chinai történetíró Pan-kov szerint Hotschunak hívták azt, Gerard is akadt ily hunnus bálványra Kabul körül, szinte Buddha kép mására, melyet így ír le „elle a des cheveux boucles qui flottent sur ses epaules, ses deux mains reposent sur ses genon, son front est mutilé. Lataille des porteurs de massues, est mince comme celle de Hanuman pendant que leur poitrine est large.“ Bala-bágnál ugymond Bahhar nevű város romjai vannak, hol sokszor aranyt s bálványokat találnak, melyeket a tudatlan muselmánok szét tördelnek. Azon közleményekből melyeket Neumann a chinai Fahian indiai utazása után kifejtett világosságra jő, hogy némely hunnus és turk nép ágazatok korán elfogadtak Buddha tiszteletét. Attilával egyben kötetésben állt a chinai császár, a turk származatú Topodynastia a VI. században téríté a buddhismusra a törököket, a Byzantiumba ment török követek homlokaikon látszó jegy Buddhai jegy volt (schvarga) mely egy félre billent kereszthez hasonlít, s azt a görögök valóságos keresztnak vették. Ruisbroek leirván Cailac várost a jugorokról (= turk ojgurok) írja, hogy azok keletre Organum (= Urgendsch hegyein laknak, s bálványozók, leirása s egészben egyez mint Ritter már észre vette a buddhai bálványozással még a felkiáltás is Vi man ha cta vi az ismeretes Om-manibhat kehum (= Uram te tudod azt.)

Az Usun nép feje is Kumuni (= cumán, kemény,

a mongol három dialectti nagy szótárban *k u n, k u n g, k ü m ü n*-ember Arndt p. 256) ily arany bálványnyal tiszteltetett meg 51-ben Krisztus előtt a chinai fővezértől. Matualin után írja Ritter, hogy Tavan (= Ferghana) lakói is a régi *Dahák*, vagy *Tahiak* *Tesi* nevű istent tiszteltek, melynek 18 láb magas arany szobra s jó testalkatja volt, minden hónapban öt teve, tíz ló, száz ürü kívántatott az áldozatra, e scytha vallás nyugotra a Kaspiumig terjed, *Tesi* isten templomába még a VII. században is a chinai *Han* dynastia egyik császára arany bálványt küldött.

A turkestáni földön fenn maradt maig is *Hotschu* hunnus király neve *Hotsheu vulcanus*, hegy nevében ott van *U sch-Turpan* is vagy *Turpan* föld, mit a mongolok *Turfánnak* mondanak ki. Az *U sch-Turpán* magyarul *Osztopán* a *Perneszi* tős gyökeres erdélyi családnak állandó mellék neve a XV. XVI. században, mely főrangú hivatalukat viselt s *Perneszi Zsigmond* de *osztópán* mint író is 1646. kiadott könyveiről ismeretes. ¹⁾

A *Top s* név isél a tópai tatárok nevében, honnan *Tepej* v. *Töpej* hegy neve *Benkő* szerint *Felső-Féhermegyében*, hová sorozható a nagyváradi káptalan jegyzetekben előforduló villa *Thepa* 1217. *judex Tupa* ugyan ott *Táp* falu *Révaiban* (ant. hung. p. 84) = *alimentum*, honnan táplál ige, és ezt *Révai* alaposan magyarázta, mert a finn *Tapio* isten név, a vadászat isten, az embereknek jóltévő orvosa, s táplálója. ²⁾

¹⁾ Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. III. B. 1. Heft, p. 124—130. Journal des Savants. 1845. p. 233. N. Journal asiat. Nro 81. p. 263. Neumann, die Völker des südl. Russlands, p. 114—115. Ritter, Erdkunde. V. 430., 437., 440., 617., 647. *Benkő*, Transyl. General, t. II.

²⁾ Tappe, Gesch. des russ. Reichs. I. 62. Mone, Gesch. des Heidenth. I. 53. A *Topai* tatárokról, I. *Haneberg*, Zeitschr. für die Kunde des Mor-

A székelj földön is van Tépely viz Tépely hogy Keresztes Máté tudósításai szerint 1777. Benkőhöz Bartépely, Topa mongol helységet Tübetben Ritter feljegyzé (I. 176) Deguignes szerint Topa-Földurai, hajlandó vagyok mind e neveket a köz táp gyökre vissza vinni, mely napot, melegséget, tápláló erőt jelent az indogermán nyelvágazatokban is, mit tovább mutogatni jelenben nincs időm.

A Tesi nevű istennév is csak a magyar tűz lesz, finnül tuuz, a magyar pogány vezér Tos neve Anonymusban alaki változtatása a Tesi isten névnek, Dankovszki azt, elég nevetségesen toszónak magyarázta, hiszen a Thus, Thasi, Thiseri, Dézs, Dezső család nevek már XIV. századból oklevelezhetők, villa Tos, Tesa, villae Thazar, Thozur, a nagyváradi káptalani jegyzetekben a XIII. század első felében gyakran említettnek, a persa mythologia szerint Feridun (ez a görög Perseus = persz, perzsel) első tűz templomot építtetett Tus városban Khorasánban, vagyis a nap földén, melyet Fraser utazó Toosnak Abulfeda Tuznak, Hethum chán a XIII. században Thoasnak vitkaiak fő istene Pallás szerint a napban lakik, Tasa, Busz nevet tehát erre kell érteni, nem valami más földi istenre, mint Pallás tette (Reisen III. 480) Toesch Meninszkiben s Ferhengiben = tűz persául, hosszabb formája atesch, tuz arabul is = natura, item calor a mi a persa tisi mint Hammer már meg-

genl. I. B. II. Heft, p. 190, hatalmas nemzet volt ez egykor l. Schmidt-et is „Forschungen“, I. c. p. 71. De quignes, Allg. Gesch. der Hunnen, t. 1. 446. Herbelot is a Tapo nevet föld urának magyarázván (to = föld, po = király tatárul, t. VI. p. 24. 58.) s Toupa fejedelmet is említván 402-ből a magyar táp törzset külön állónak kell venni, ha nem ha a finn magyar táp is valamikor tápláló földet jelentett, melynek mint az égnek egykor áldottak.

jegyzé mordvául tolsó = tűz, kirgisül tuz, keltaul is tez = chaleur, tezi = echauffer, tezet = echauffé Bullet szótárában. A görög mithologiában dis = nap ég királya, miről Creuczer bőven értekezett, a Zeus, deus, theos formák csak módosítások mint Dorn, Schöll, Emerich Dávid elő adják, Heraclitus és Demokritus is tüzet értettek alatta, az genericum nomen volt kezdetben Creuczer szerint.

A finn tatár nyelv ágazatokban tu, tü, tui, dju, duy, tüt, tut, tayt, tat, tua, tul, tuli, tulli, tol, tjud. thui, alaki változásokban áll fenn, mongolul tolo, tulitzchi = tüzelek. A zendavesta emliti már Tuz folyó vizet és hegyet, a keleti Iránban lakó Tasi, vagy Thazi népfajt, melynek ivadécai Halling szerint az áfghánok, Tuz-kul ma is Musztág hegy tövében kirgisül tűz forrást jelent, török neve Isse-kul (= üszegős tó,) ¹⁾ Abulghasiban Isäkh-kol Ruschi deddiben Isch-kel.

¹⁾ Wien. Jahrb. VIII. B. 326. B. L. Anz. Blatt et B. LXI. p. 181. München. Gelehrte Anzeigen 1838. Nro 23. Jupiter. Recherches sur le Dieu sur son culte p. Endric David. Paris 1833. Jahrb. für wiss. Kritik. 1835. Jul. Nro 4. Demokritról l. Wendt közléseit, Götting. Gal. Anz. 1833. p. 1015, melyek szerint a köznépies Zeus-sal fejezte ki mindig a tűz erőt. Heraclitról l. Rittert, Wien. Jahr. B. LV. p. 63. seg. Arndt l. c. p. 224. Klaproth Asia P. tub. 8. 12. Strahlenberg l. c. p. 137. A zendavestai helyeit, l. Halling Gesch. der Skytken 1. 262. 263. 311. 387., az aethiops thusuhy = mixtus, melyek Halling a népvét akarja magyarázni mit sem ér, a zend nyelvben kell azt nyomozni, és ha ma az arabokat nevezik a persák Thazi-aknak, úgy a persa tazi den igeszó jó értelmet ad (= vagari) mert kóbori csapatokból állnak, hogy a nap futó lovaira használtatott e szó kitettség onnan, hogy Meninszki még im ez értelmeit is feljegyzé nasci, accendere, ardere, a gyakorlati formában tazi aniden = facere ardere, accendere, tazi equus egregius, velox t. II. p. 1. p. 13. 14., s mint láttuk főlebb tuz arabul = natura calor. A tűz tóról Musztághegynél l. Rittert I. 338. Pott a persa tesch (= tűz, Meninszkiben toesch) szóra a teschből megrövidítve példákat is hord fel az a hangzó kihullására. Zeitsch. für die Kunde des Morgenl. III. B. 1. Heft, p. 53. Herodotus is a napot Homér nyo-

A felhozottak szerint a magyar *tűz* szó ismét ősvilági, mondhatnók az arany kor műszava, milyenek az ég, meny, hold, nap stb. A volga földi, s Kaukasus feletti lakozása őseinknek későbbi időszakból való, szülő földünk belső Közép-Ázsia volt, honnan az északi részbe China közelébe jutottunk, s az ázsiai scythákkal, majd később a török-mongol fajokkal szoros érintkezésbe jöttünk, míg végre a harcz eseményei Uralhoz toltak bennünket, hol kezdődik voltaképen nemzeti történetünk, nyelvünk egész alkata, a gazdagságra s bőségre mutató szavaink, selyem, bársony, bibor himvarrás, gyöngy, teve szőr, (séresek neve) kincs, bakatsin, arany, ezüst stb. más részről az állatok nevei oroszul hiúz, párdutz, teve, sas, belső Ázsiára utalnak vissza, az ősz szájhagyomány is Khorasánról Turóciban, honnan nőt vett magának Kába, a boldog földről Anonymusban „namibi abundat aurum et argentum et inveniuntur in fluminibus terrae illius pretiosi lapides et gemmae” némi részben nemzeti szokásaink egy része is azt tanusítja, hogy ősi fészktünk Ázsia belsejében volt, hogy mi a turán vagy surány földi azon scythák ivadékainak nézhetjük magunkat, kik ezer éventul szüntelen hadakoztak a medo persákkal, kik közt végre egy része nemzetünknek keleti Iránban felolvadt, az a persa vallást és szokásokat lassanként felvette, azokat rokon felei közt is tovább terjesztette E tárgy bővebb kidolgozást érdemel, melyet tekintve vallásos mű szavainkra, szokásainkra a

mába sokszor theosnak nevezi. II. 24. VII. 37. I. 216. I. Allg. Lit. Zeit. 1840. Jul. Nro 125. bővebben. Wagner 1833 oklevele Th u s Péter és Mátyás testvéreket említi (Decas II. p. 86.) Inchoffer pedig arról tanusít, hogy pogány eleink szokása szerint Keresztelő János ünnepét elferdíték, azt tűz gergesztések, táncmulatság, babonás énekek s versek — hangos felmondásaival elcsufítánk, mely tévelygések csak idővel mérsékeltek köztünk. (Vol. 4. p. 100.) E merőben persa szokásról lejjebb leendő még szó.

mesés arimaspok gazdag kincsű földjére stb. végre is lehetne hajtani, azzal azonban most fel kell hagynunk, mert alig maradt időnk a jelen munka bevégzésére is. A turkestani Jancsóknak, kik később a hegyekről Alán nevet viseltek, Thesü és vén nevek alatt is említettnek az V. században (Ritter IV. B. 2. Abth. 605. 611. 625.) még előbb a chinai annalisokban a hunnusok néhány fejei is, Tuzi és Muschun (Mosony?) nevet viseltek (Hyakinth l. c. p. 187. 211.)

Az Avarok, kiknek chánja az égi tűz istenre skardjára esküdött Menander szerint, bálványaik előtt tettek ünnepélyes fogadásokat: a longobard Pertavid Grinvaldtól féltében, hogy annak testvérjét meg ölte 662. olasz földről át szökött az avar chánhoz Grinvald vissza kívánta őt, a chán tudtára adá vendégének gondoskodnék magáról, mert miatta a két nemzet közti frigy fel bomlanék, mivel azonban a chán a bálvány előtt tett fogadást vendégének, őt még is ki nem adá, maga Pertarid érdekesen így adja elő a dolgot „Fui aliquando in die juventutis mea exil de patria expulsus, sub pagam quodam rege Hunnorum degent, qui iniit mecum foedus in deo sub idolo, ut nunquam me inimicis meis prodidisset, vel dedisset. Et post spatium temporis, venerunt ad regem paganum sermone inimicorum meorum muncii premitentes sibi dare sub jure jurando solidorum aureorum modium plenum, si me illis ad interneccionem dedisset: quibus non consentiens, dixit, sine dubio dii vitum succidant, si hoc periculum facio irritans pactum deorum meorum.“¹⁾ Több ily jellemes tette akad-

¹⁾ „Coelum ex alto ipsis, et deus ignis qui in coelo est irruat super abaros.“ Menander l. II. hist. in Eclogis decerptis t. I. Scriptorum Byzant. edit. regia p. 128. Pertaridról l. Prayt diss. X. p. 259, ki azt az egykoru hitetes kútfőből meríté.

hatni a barbaroknak kikiáltott népek közt ellentétben a római s görög udvarok fesletségeivel, melynek rémitő vázát adja a Történet tudomány. Trogus Pompejus hí rajzát adja ezen ellentétnek a scythákról szólóban „prorsus ut admirabile videatur, hoc illis naturam dare quod graeci longa sapientium doctrina, praeceptisque philosophorum consequi nequeant, cultosque mores inculte barbariae collatione superari. Tanto plus in illis proficit vitiorum ignoratio quam in his cognitio virtutis“ (Justinus 2. 2.)

Végre emlitenünk kell a bámiani nagyszerti kő bálványokat is Kabul és Balkh között, hol Gerard is hunnus bálványra akadt, Burnes két ily bálványnak (férfi és nő nemű arczuak) rajzát is adá, s az eddigi vizsgálatok szerint szinte buddhai tiszteletre vonatkozóknak vétenek. Stuhr Yuetschi nemzetnek tulajdonítja azoknak készítését, mely a 2-ik században Krisztus után a hunnuk által üztetettek China szomszédságból, s Buddha vallását felvevén uj honjába virágzásra jutott, az ötödik században még Indiában is uralkodott. E yuetschiek a scytha géták, kikről Ritter is chinai kutatók után bőven értekezik. ¹⁾ Neumann mutogatásai szerint hunni ephtaliae, a mi bizonyos is, mert Cosmas Indoc. 400. Krisztus után mint Egyiptomi kereskedő indiai útjában említi a fejez hunnusokat, Gollás v. Gulyás nevű királyokat, Hunnia földjét ugyan ott. Ez a Gollás a Const. Porphy. Gylas-sa = Gyula, tulajdon név hivatal után mint a Tarkány stbt Cons. Porphyr görögösön Sulla nevet is Sullásnak irta.

¹⁾ Stuhr, die Religionssysteme, I. c. p. 31., az előszóban: Ritter Erdk. I. 192. IV. B. 2-te Abtheil. 548 stb., bőven beszél rólok Panthier is journ. asiat. oct. 1839. Nro 46. I. Heumann is Gelehrte Anzeig. München 1839. Nro 26. Cosmosról I. Montferucon nova collectiv Patrum Paris 1707. fol. t. II. p. 149. 337. 338. 339.

Második rész.

A p a p s á g r ó l.

1. §.

A tátosok.

A franczia tudós Dussieux négy sorban foglalta össze mind azt, a mit a pogány magyarok vallásáról tudott „Les Hongrois etaient paiens, ils ad oraient Isten l'etre suprême, un mauvais princip Urdung et une quantité de bons et de mauvais génies, leurs prêtres s'appelaient Taltos.“¹⁾ Bátori László bibliájában táltos = sapient, aperti ingenii vir, magus, hogy ma is divatos még e szó kiteszik a Tajszótárból s Kassaiból. Sternfeld a bajor academia év könyveiben (II. B. 2-te Abth. 1839) a táltost papnak, a tátost búvös lónak magyarázza, melyet Szirmai (in parabol p. 95) pegasus-ir. A lapp nyelvben a táltosnak a taldos szó felel meg, taldos pappa Gyarmathiszerint tudós pap.²⁾ A Fezid kurdoknak, vagy az ördögöt titkon tisztelőknak papjai is dedeseknek hivatnak Fontanier utazó szerint „ils appellent leurs prêtres dedés ils n'ont pas deliores de religion, font leurs prieres en chantant.“ E papok az ürüt leg drágább kelmékkal takarják be, előtte letérdelnek azután feláldozzák s meg eszik. Ily dedes papok a byzanti írókban tete (*τete*) néven említvék, Ritter azt is

¹⁾ Essai historique sur les invasions des Hongrois. Paris 1839. p. 17.

²⁾ Affinit. p. 45.

kiemeli, hogy különösen a Taitah kurdok az ördög tisztelőik. ¹⁾ Ős valóságos mű szó lehet a táltos vagy tátos mellék név is, magyarul az jóslót jelenttát törzsből itélve = aperit, hiat Molnár Albert szerint, honnan tátong, tátogat, tátó stb. ezen szájtátogatást a schamán papok convulsiojiból könnyen ki magyarázhatni. A siberiai schamánok — írja Gmelin abban egyezők, hogy egyik is magát papnak nem teheti, hanem az isten választja ki őket, az isteni választást meg ismerik a görcsökön s rángatódzásokon, az ily epileptikai állapotok öröklési nyavalyák, gyakran a hatodik izre is át szállnak a pap hivatallal együtt, minél régiebbek, annál inkább tiszteltetnek, ha magoknak nincs utódjuk, más nyavalyás gyermekeket fioknak fogadnak fel s azokat helyesítik, némelyek légy-gomba főzött nedvét isszák, vagy azoknak vizelletét, kik már a főzött nedvtől megtévelyodvák, hogy annál hamarébb rángatódzásba jöjjenek, bűvös eszközeikkel dobbal köpönyegnyeikkel rémitő tsörgést okoznak, tettetik osztán magokat mintha az istenekkel beszélnének. ²⁾

Buddhának még ma is fenn maradt a Tát neve, Deva-Tát Hammer szerint = der göttliche Künstler woraus der Teutates dergallischen und der Tuisto der germanischen Stämme abzuleiten, eine Benennung, die ganz dem Demiurgos der Griechen und dem opifex der gnostiker entspricht.“ ³⁾

A demiurgus már épen a tátost fejezi ki, a kettőnek foglalkozásai mindenben egyezők. Az aegyiptomi Tót

¹⁾ Voyage en orient Paris 1829. II. 169. Ritter, Erdkunde. VI. B. 2-te Abth. p. 726. 748. Ducas XXI. p. 163.

²⁾ Gmelin helyeit összeszedte Meiners I. c. II. 488. 493. 501. I. Georgit is Russland, Leipzig 1783. II. 375.

³⁾ Wien. Jahrb. II. 821. III. 187.

istennek is (= Merkur) phoenicziai nyelvben tauutos a neve Philo — Bibliusban, ki Sanchoniathont irta ki, Thouth, Theuth, Thoth formákban is iratik, kinek a beszéd elrendezése is az írás létre hozása, mint a csillagászi jóslat találmányai voltak Diodor szerint. Plató Theuthnak írja s az ő idejében már aegyiptomi istennek, vagy istenes embernek tartatott Ciceróban Thoyt, Theuth olvasás felváltva áll, Lactantiusban Theutus a görög epigrammában thóth. Galliában Teutates név alatt volt ismeretes, Lucanus így említi, s Livius Merkurnak magyarázza „Scipio in tumulum obversus quem Mercurium Teutatem appellant (l. 26.) Az aegyiptomi régi emlék feliratokban mint azokat Rosellini és az ifjabb Champollion gyűjteményeiben láthatni Thut-mosis Thut-mes nevet viseltek többen a XVI. és XVIII. dynastiából, a micsak a Thut, vagy Tot és Moses szók össze tétele = Merkur fia. ¹⁾ Azok kik a Tuito v. Tuisto, v. Theut német isten névhez kapcsolják a Teutonok nevét azt is megjegyzi, hogy más néven az Odin v. Woden név alatt volt ismeretes = Merkur ma is Woensdag = dies Mercurii, dánul onsdag; a v ki esett, mint az odin előttel maradt a v. Paul Warnefeld is írja „Wodansane ipse est qui apud Romanus Mercurius dicitur“ Halling szerint Odhin és Buddha egy istenség a buddhinus germanfajú népek Odhin vallását követték, ha az áll, úgy Buddha Tát neve s a német Thent név is egyeznének, mire a német tiutjan = preisen segnen, cerühmen, thiut, tuitsch = bonus, aptus, thiuten, deuten (= deuten) aptare explicare mint meg annyi tátoz vagy Merkur foglal-

¹⁾ Bochart geogr. sacra edit Villemandi, p. 662. Gesenius, Allg. Lit. Zeit. 1841. März, August.

kozásai jelentő szók felvilágosítást nyújthatnának. Igaz a Teut név szó nép értelemben is magyaráztatik s használtatott is később, de az isteni tisztelet az *ante cedens* sok nép faj istenei után nyerte nevét, mint épen a buddhinusokkal volt a dolog, ¹⁾ a Teuton név Theut vagy Tuito isten névre utal vissza, s érdekes volna tudni valyon a Bosporusnál egykor lakott scytha T á t nép nem Buddha tisztelő volt-e? legalább Ritter azt az ott lakó némely scytha fajról nyelv emlékek után állítja s úgy vélekedik, hogy a scytha a paturiai kö emlékek is melyeket La Motraye 1711. felfedezett s férfi s női képekkel ékesítvék, a kaukasi Magyarváros (Madscharia) romjaihoz számíthatók. ²⁾

¹⁾ Halling de flava gente Budinorum Berolini 1834. Odinrol l. Dornt über die Verwandschaft des persisch.-germ. und griech.-lat. Sprachstammes Hamburg 1827. p. 170. Caesar is irja deum maxime Mercurium colunt (galli) hunc omnium inventorem artium ferunt de b. gall. l. VI. c. 17. Tacitus Tuito german istent emlit, kit leginkább tisztelték dé mor. germ. c. II. a tuiten, deuten igékről l. Grimmet Gramm. 1. 108.

²⁾ Die Vorhalle europäisch. Völkergeschichten. Berlin 1820. Vorrede p. 29. Apaturiaról l. a könyv 214. lapját. Ez nagy város volt romjaiból s kö emlékei után ítélve, Byzanti István három ily nevű várost emlit meg Apaturus, Apaturites, Apaturios név alatt a pontusi földön, Köppen és Raoul Rochette szinte emlitnek Apaturon várost Sind földön túl a Kubán vizen, honnan a Kubinyi magyar név, l. W. Jahrb. B. XIX. p. 219. Sokféleképp értelmezték a nevet, némelyek az indus Avathar isten névből, mások a görög homopaturiaból magyaráztak, legjobb azt a finn tatár Abaturából magyarázni, mikép hívják ma is az Abinczek főlakhelyét, orosz neve Kusnezsk, Abatura apa várost jelent az Abinczek neve is Abától van, l. Georgi Russland l. e. I. 249. A T á t vagy Th á t népről (Antiquites du Bosphore — Crimmerien. Petersburg 1829. I. és Bulletin des sciences histor. antiqu. Nro 1. 1831. Paris par Ferrussac, ma is vannak T á t népek Daghestánban s Krimmben, az elsők rontott persa, az utólsók rontott török nyelven beszélnek (Asia Pol. p. 240, és Eichwald, Reise auf dem kaspischen Meere. Stuttgart 1834. 1. Th., ki az elsőket persa, nem tatár telepnek véli nyelvek után ítélve. De ha rosszul beszél a persa nyelvet, úgy hihetőbb, hogy tatár fajuk, mert Ritter is írja Monteith után, ki 1832. utazta be a kaspi tengert és a kurd földet, hogy a persa és török nyelveken kívül honi nyelvekre is akadt, milyen a Gilla

A tatár népek egyik törzse is T á t nevű volt, chinai annalisok után írja Ritter, hogy a hét ágazatu régi Moho (= mongol) nemzetnek egyik szakadéka T át nevet viselt, mely Korea északi részén és Gobi keleti szélén tanyázott, később a tungus s mohó népfajok közt folytatott háboruk miatt, melyekben a tungusok voltak nyertesek az Inschan hegyekre délre húzódtak 880. a Songdynástiának szolgáltak, chinai határ őrzők s lókupeczek voltak, Neumann szerint T a t a vagy T a t a - o r = tatár, mongolokat értik a jobb irok alatta de a nyelv szokás kiterjeszté azt a tungos s török népfajokra is. T a t a, T a t á r, t a r t á r, T a t á n mind egy név mind Hammer azt az orosz Hyakinth utazó állításai ellenébe megvitatta, az nem chinai szó, hanem csak át véve van, mint más hason nemzeti nevek p. o. a T a d s c h i k s T a z i nevek, melyek a persákkal érintkezéskor honosultak meg Chinában. A T a t a névvel is így van a dolog, Wahl ezt még 1831. kimondá. A mi névszó jelentését illeti, azt Gatterer Gaubil hiteles chinai missionarius után így adja elő. A Z y o n g n u n k (= hunnuszok) chinai neve T a t a a mi idegent, barbarust, nem chinait jelent, a tungusoknak is e nevet adták, de hogy a hunnusoktól őket megkülönböztessék, amazokat nyugoti, ezeket keleti T a t á k - n a k nevezték. A chinaiak gúny kép használták s értelmették a szomszéd földi nemzeti neveket, mit Remusat példákkal bizonyít, Schmidt is ezt állítja a T a t a névre, de abból még nem következik, hogy eredetileg jó értelme ne lett volna e névnek ¹⁾ sőt hihetőleg a T á t nevű népfajok

vagy T a u t nyelv, mely inkább a kurd nyelvhez hasonlít, a ghilányi nyelv is honi; a Gilla a régi gelonokra, vagy mai ghilányiakra emlékeztet vissza, s említők már a T a i t a h kurdokat, kiknek t á t o s papjairól Fontanier jó tudósítást adott, l. Rittert Erdkunde VI. B. 1. Abth. p. 599. Monteith utjáról.

¹⁾ Ritter I. 250. sequ. Neumann Asiat. Studien 1. 123. 125. Klaproth

Tát. Tót, Theut, stb. nevű isten név után neveztettek el. A tátosok nyilatkozók voltak, kik az isteni végzéseket hírül adták jövendöltek, maga a Merkur vagy Tát botja „qui virga levem coercet aurea turbam“ (Horácz Od. I. 10. 10. 19.) nyomozható még ma is a schamán papok vagy tátosok bálványokkal ékített botjában, melyet bűvészetekre a föld alatti szellemekkel való beszélgetésre, s azoknak mint a holtak lelkeinek felidézésére, is használnak, és Herodot megirta már (IV. §. 67. 68.) hogy a scytháknak jósló papjaik vannak, kik fűzfa botok segítségével jövendölnek. Pallás említ a ságiak bűvös papjai közt egy Utschilai nevűt, kinek jósló pálczája 46 egyforma nagyságú mind két oldalt megégetett nád darabokból állott (Ritter I. 1026.) A pogány magyar tátosok neve fenn maradt még Tát falu névben Esztergomban, Tátika várban Szalában mint a finn Tápio isten név (= Tá p, Tá pa, Tá pe, Tá plán, Tá plánfa helység nevekben megöröklött az 1267 oklevélben Benkeő gyűjteményeiben Tutus filius Elek, aligha rossz leírás nem lesz Tatus helyett, Tatun nemzetséget Kéza is említ s a Török Tata-tunno, ki első tanítá ujj-gur írásra a mongol herczeg fiaikat, ily tátos tanító volt, a tsuvasz jósló papok köz neve ma is Tunja (= tanító) Rgytskov szerint, tán a scytha népek Tanjou nevű fejétől (= ég fia, tanító) Justinusban rex Tanaus scythiae (I. 1. c. 1.) ¹⁾

As. Pol. p. 202. Malcolm I. c. I. 99. 103. Hammer W. Jahrb. B. LXVII. p. 5—18. Wahl Allg. Liter. Zeit. 1831. Nro 173. Gatterer Comment soc. reg. götting. volumen XIV. 1800. Remusat sur les langues Tartares p. 8—9. Schmidt, Forschungen, p. 42. 50. 101. 161.

¹⁾ A t a n gyök ősvilági s közös más nyelvekkel is, t h a n a, ssidó syrus caldaei nyelvekben, narravit, indicavit, docuit (Wiener p. 1047). Bergraszási negyven hatásos értelmeit közli, a persa d a n a = Wissenschaft, Weisheit, gelehrt, weise, honnan d a n i s t a n = wissen, erkennen, d a n i

A chinai nyelvjárásokban tian, tin, ti, ten, tien, japánul teng, ting, eget jelent Klaproth szerint, Arndt tien, tjen, tjan, formákat is közöl, s a turk tatár tangri, tengri, szókkal egyesíti, melyekről föllebb I. Rész §. 1. isten nevei közlésében már szó volt. A chinai császárok szokása volt a hunnusz turk nép fajú királyoknak Tajo u czimet osztogatni az őskor őket vala-

dan, dananidan (= tanítani) wissen, zu erkennen geben, danisch das Wissen, rabbinul tna. tena, = discere, tradere, docere, daher tané docens stb. l. p. 26. 91., a chaldaei dena ugyan a d-t kieserélése. Törökül tanyklyk = testimonium, tanimak nosse, internoscere, tynmak, dynmak = loqui, effari (l. Meninszkit t. 3. p. 634). Dandschik törökül = tanács (Beregszászi p. 118.) Szent Margit életében (1276) tanalti, Hammer jobban danischiknak írja, mert danischmak = tanácsolni (W. Jahrb. B. XCVI. p. 122.) A vitkaiak is jóslókat tunja czimmal nevezik (Rytskow l. c. p. 169). A cseremisiz és turk nyelvben tanik = tanu, Zeitschrift für die Kunde des Morg. IV. p. 122. Gabelencz. Meninszken danik = testis, kurdul danem, zendül dané = wissend, pehlvi nyelvben danna (Klaproth A. P. p. 81). A bahditsan kurdok neve innen származott Ritter szerint, kurdul színte dine, zendül daena = fides religio, pehlviben din = lex, tehát igaz hívők, kik jó tanítást nyertek (VI. B. 2. Abth. p. 630.) Bizonyítja ezt a zendavestai hivudin kifejezés is = bona lex, itt a hivu vagy hu = jó, dina magyar tan (l. Pottet Zeit. f. die K. des Morg. III. B. 1. Heft, és a toldalékban a jó szót.) (Az oláh tun, tunurle, tono = kanon, lex, tunurle = leges (l. Sulzer szótárát, Gesch. des Transalp. Daciens. II. B. Wien 1781. p. 151) a magyaroktól kölcsönöztetett. Mordvaul tonavlitschskst = tanuló, tonaolitschnosta = tanulóktól, tanaolitschn tanulóim v. taoitványaim, tonaots = tanított, tonaskino = tanítás (l. Gabelencz mordvai gramm. Zeitschr. für die K. II. B. 2. Heft. Göttingen 1839.) A phenicziai régi felírásokban jitnêti = dabit testimonium = tanusit a j, ji szokott előrag a jövőendő módban (l. Wihl könyvét de gravissimis aliquot Phoenicum inscriptionibus. Götting. Gelehrte Anz. 1833. 1296.) Mindez mind a Zendavesta helye mutatják a tan gyök és világi elterjedtségét s Hammer még a német den-ken igét is a persadan (= tan) = scias, dan = intelligens, doctor danisten = scire stb. szókkal kívánta összeköttetni (W. J. B. LL). Neumann a Tan-jout, Tschen-junak olvassa, de maga még ismeri, hogy az a hunnus tengei (= ég szónak csak chinai átírása. Zeitschr. für die K. des M. III. B. 1. Heft, p. 124. Plath Thiantse unak írja a chinai császárok köznevét (= ég fia). Geschichte des östl. Asiens. 1. Th. Götting 1830.

mint chinában úgy a szomszéd tatár földön az ázsia scythiában nép vezetőknék, népek tanítóiknak nézték.

Martinus missionarius 2670. Krisztus előtt említi Tanaust Hoangti császár helytartóját „primus illius praefectus fuit Tanaus, qui cyclum solis, quo finae in hunc etiam nunc diem utuntur, perfecit“ (histor. sinica Amstel. 1659. p. 15.) Az arab s persa nyelvben is dūn-ja = mundus coelum primum, tehát a chinai tian (Meninszki p. 761. in voce dūnen) a turk dūnja = mundus, pehlvi donja mind csak egy szó (Dornl. c. p.) 43 Klaproth Azsia P. p. 72) Az etruriat Tina fő isten név (Barth die Kabiren Deutschland Erlang. 1832) a volci kiadásoknál talált ércz tükör feliratban Tinia = Zeus Allg. Lit. Zeit. 1833. August Intellig. Blatt p. 460.) szinte ég istene volt, a nap isten, a volt a Tános v. Tanus isten is a rolla neveztetett Tánis városban aegyiptomi földön, Letronne közlé ez istenről a görög felírásokat s ellőtte már Droysen János isten nevét, Tánis várossal hozta kapcsolatba, mely az Aten névszó más alakzatja csak, Aten-ra a ragyogó nap isten, a ra, ragyog szinte közös őszók, melyekről időhiány miatt nem értekezhetek. Tanis istenről l. Letronne Recueil des inscriptions Grecs et latines de l' Egypte t. 1. Paris 1841, s Droysent Rheinische Museum III 4. p. 538. és Jahrb. für Wiss. kritik. Berlin 1843 May Nro 86.

A chinai tian, japan teng, turk tatár tengri magyar tenger, az etruriai Tina aegyiptomi Tanis, vagy Aten isten nevek az ég látható urát a napot illetik s ennyiben a magyar tūn (honnan tündér tündöklő) törzsszel egyeztetethők, a tán törzs pedig mind eszmeileg, mind történetileg szoros kapcsolatban áll az elsővel s a kettő közti viszony hasonló az ég (ardet) s ég (coelum) közöttihez, a meny hold-világ s más egyéb őszs-

vainkból hason eredményre eljuthatni, s más út többé nincs is a correlativ és műszók lélek tani fejtegetésében boldogulni, mert hogy azily kapcsolatos fogalmu hason alaki szók csak történetességek volnának azt állítani észellenes volna.

Hogy a tátosok — mint érintők — nyilatkozók voltak, mutatják a tát gyökkel egyenlő vonalon álló fat gyök származékjai más nyelvekben. Herbelot észre vette már, hogy a franczi Fée szó a fátából lett, olaszul ma is fâte = fee, fatare = charmer, enchanter a fata morgana név is innen. Nork szótárában Fee a román fada, olaszul fata, ad formam née = nata „sie ist die Fatua und bona dea der Lateiner“ Bullet kelta szótárában Fadh = propheta, régi emlékekben Fada Arnobiusban Fatua, spanyolul Fada, olaszul Fata: fath = vat, vates, fatum fadha irtül = magus, faodh = vox.

Hammer írja a fetiseh szóról, hogy azaz aegyiptomi phtah = világ teremő, melynek demiurgusi kalapácsa vana chinai futto az arab fataha = aperuit, az alkorán fontosabb czikkjei a főbb nyilatkozatok fatiha czimet viselnek, a persa fat = mors, fatum; Klaproth, szerint persa, bukar, arab nyelvben feotkui = jósló. Meninszkiben feth aperire, auspicare rem, jus dicere fatyh = aperiens. De Brosse ki első használta a fetischismus műszót munkájában így ír: „terme forgé par nos commercant du Senegal surle mot portugais fetisso c'est a dire chose fée enchantée, divine, ourendant oracles, de la racine latine fatum, fanum, fari“ s hozzá teszi portugalli nyelvben faticeira = varázslóné, faticaria = magia. Böven ír a fatu s vates szóról Leibnitz „Gallicum Fee ex veteri Fata mulier divina, fatidica, — mihi idem ac vetus celticum vates au-

guriorum captor stb. azt is megjegyzi hogy a kelta vates szót Strabo ouatcíes nek írja, a latin fatum, kelta fa u dh egy szó s Velledáról (= frau Holoe l. hold szót így ír „Velledam etiam a rusticis in Misnia alicubi Frau Faute dici expertus sum.“ Velleda a magyar Razdi vagy varázslóné volt. Az arab fát feth tözsnek a zsidó p h a t a c h felel meg = aperuit, a pihel módban aperuisse = nyilatkozott, chaldceai nyelvben p h e t a c h = aperuit, declarativ, expositiv, hason ige törzs a zsidóban a p h a t a szó is = patuit. A Jafet és Mufti nevek mind ide tartanak, a Mufti nevezetesen egyenesen az arab feti törzsből készült = edocuit respenso judicioque, a zsidó p h e t a j u t h (proverb. 9. 13.) a latin fatuitas pro concreto fatu n s. Jäkel a német fa d e (= dumm) szót is ezekkel sorozta össze. ¹⁾

A mi a kurd ded és papok nevét illeti tudni kell, hogy a t a t a (= atya) szónak csak módosítása a d a d a D a d a magyarul vén asszonyt, d a d é vén embert jelent. Molnar Albertben a g g d á d a is van. Kresznericsben déd = avus, déd-ös atavus, déd-ük, atavia, Molnár Albertre hivatkozva, D a d a s, D é d, D e d a, D é d e s nevű helyeket ugyancsak Kresznerics elő sorozza. ²⁾ A Táj szótárban déd ü k = mátká, nagy anyá s székely szónak iratik, Veranz szótárában did dalmát szó magyarul o s e u m (ösöm) mi a d e d ö s szót felvilágosítja. Piringer a magyar d e d (= nagy atya szóról írja, hogy

¹⁾ Herbelot t. IV. in voce peri. Nork in voce Fee. Hammer W. Jahrb. B. LVIII. p. 62. Meninszki t. 3. 548. 857. De Brosse l. c. p. 18. Asia. Pol. p. 247. Leibnitii Collect. Etymol. edit Ectardi in praefat. és p. 14. Wiener p. 798—800. Jäkel p. 93.

²⁾ Dadai János 1664, küllővári esperes egyik gondviselője volt az enyedi collegiumnak, s Vagnerben okleveleztetik első Lajos idejéből, hogy István Erzsébet királyné apródja D a d a birtokát visszavette Debreczen családtól (Decas III. 12. Dadai = Tatai, Dada = Tata).

azt nem vettük a tót adjedoból s ugyan ő az eldőd szót a ded vagy dodhoz köti.

A székely dedük szónak megfelel aszláv dédek melyről írja Grimm, hogy a *k* csak kicsinyítő csehtül déd = avus, dédek = avulus, lengyelül died és driadek ugyan az (Gramm. III. 699.) Arndt így ír „Táta, tjetja (= dada, djadja sind Namen mit — welchen die russischen Kinder alle Personen beehren, denen sie nach ihrer Art Liebe und Achtung bezeigen wollen. Dieses Kinderwort hat sich auch unter den Formen Ttjetka (= Muhme) djadja (= Vetter) ded (= Groszvatter) djadka (Kinderführer) in der Sprache der russischen Nation erhalten.“ Ez író szerint a gallus és ó britt nyelvben is meg van a dá d, tát szó = atya, tata. ted, tad = nagy atya, tada = nevelő, tado, tadok = jótétő (p. 212 — 214.)

Georgiai nyelvben deda-cazzi = mulier Maggio szótárában (p. 126) törökül avim dede = eius avus (Meninszki 1. 482) leginkább a pórnép teszi az ily név másokat perpleonasmum a birtoki fárgy eleibe, különben a vég rag épen azt kijelenti. Ugyancsak Meninszkiben dede 1. turcice idem quod arabice dsedd avus 2. monachus, 3. patrinus (t. 1. 684. 723. Az arab dsedd el egyez a bukar dsched = avus a persa deider = älterer Bruder. (Klaproth A. P. p. 247.)

Hammer a persa dshadu = saga, strix (vén dada és angol jade ismét a persa dada (= ancilla garrula) s az angol tittle, tattle szókat füzte egybe (W. J. B. LI. Meninszkiben is persául dada = szolgálóleány törökül dá di (t. I. 653) Hindoglu turk szótárában dede = nagyatya, Alter georgiai szótárában dedo dida = mater (p. 134.) A franczia acad. szótárában dada gyermekek nyelvében = Steckenpferd, dadvis = os-

toba ember, tehát mint a magyarban is néha csufoló értelemben használtatik.

Azon periplus töredékben melyet Voss kiadott, mely későbbi Arrian periplusánál Theodosia városnak alán neve Ar-da-uda = hét isten a periplus írója szerint, Potocki és Pallás a kaukasi kisti dialectből magyarázták a nevet, melyben ou ar = hét, da da = atya és isten Jacquet szerint a mitzdzeghi dialectusban ou or = hét da dé de la = isten (jorn. as. 40. 1832. p. 83.)

Bagdad város neve is némely magyarok szerint a persa nyelvből Dad isten kertjének magyaráztatik, hol annak bálványa állott (Herbelot t. i. p. 523.) A persa da d wend = dominus, dominator, da dik = judex justus, dá d = vindicta e régi hagyományos isten névhez méltán köthetők. D á drád ma is a persa nyelvben 1. nomen dei. 2. Structor, faber. Meninszkiben (p. 654. in litera D. s ez egyszersmind az erdélyi De drád helység neve is. Klaproth elősorolja még a kaukasi dá di, dedé da da da, jada, jadeleh dudesch, tuttesch, nyelv járási szó alakokat atya értelemben. (A. P. tab, 5.) az utolsó az föntebb már érintett 1267 okleveles Tutus név lesz.

Most már lássuk a magyar Tata s táti szókat, Tata annyi mint keresztatyá, ma is Hegyalján tatám uram, keresztatyám, tatám asszony keresztanyám (Kassai V. 64.

A finn nyelv ágazatokban tato, taete, tjato formákban jó elő a tata szó, melyeket Arndt a lettus täs-s el, gallus tad, tuad, tausi, atyát jelentő szókkal köt egybe (p. 37.)

Possart lapp gramat. tätev-tomo = atyátlan (tomo = a magyar tlan fosztó rag) Mordvinul, minek tätämök Avraum = miatyánk Abraham (Gabelenz mordv.

grammat. p. 408). Tata helység neven IV. Béla 1263. oklevele szerint a siciliai Deodatustól való „S. Stephanus dictam villam ob reverentiam et memoriam dicti Comitis Deodati Tata nominavit, quod pater spiritualis interpretatur vulgariter (Katona hist. cr. ducum p. 614.)

Ebből csak a következik, hogy tata szóval éltek már a magyarok mikor kijöttek s az atyát jelentett nálok, később mivel Szent István keresztatyja Deodatus volt tropicai jelentéssel is felruházott, s máig is mind a két értelmezés (természeti és lelki atya) divatos, s ez így van keleten is hol a lelki tanítók atyáknak nevezetnek. Különben is a Deodatus név, nem a tata szóhoz tart, az a francia dieu donné, a szláv Boydan, görög Theodor az örmény Derdat persa Boghdad, s a magyarzatban mind Sándor István, mind Jankovits Miklós megtévedtek.

Adelungban sváb és szász tartományokban tata, fries és hannoverai földön teite, angolul dad, dadde spanyolul tuita, turkul tada atya értelemben felhozvák. A görögöknél és rómaiaknál is ugymond ismeretes volt a tetta, tata, nevezet a fries tati, tatta, teite, lengyel tata, és tátus, epirusi tata, és thesaliai régi setta szókat is mind atya jelentésben ide veszi. Jäkel írja tatta, mamma szóról, hogy Németországban a kis gyermekek így nevezik szüléiket, meg volt Rómában is a szó. Martialis I. epigr. 102. írja: Mamma s atque Tata s habet Afra. Vignole is ily felírást közöl „fortunatus Tata et Herene Rhodine Mamma.“ Nonnus írja Romanorum filios cibum et potionem Bu ar ac Pappam matrem mam mam, patrem Tatam dixisse (Jäkel p. 86.)

Grimmben tote = susceptor baptisati toto

= Commater (Gr. I. 348. 627.) Schmeller bajor szótárában tatte a sváb datt, datte szóknak felel meg. Mariangelus nápolyi író beutazván Magyarországot is a XVI. században csudálkozott, hogy itt a gyűgyűgő magyar kis dedek már latinul beszélnek, mert m a m m a és tata szókat kiabálják, miket az anyjok sem ért. ¹⁾

Közönséges szokás keleten mint nyugoton a papokat atyáknak tatáknak nevezni, a kurd dedés papok már ily dá d o k, vagy tátok voltak, cigányul is da d e = atya s Hammer írja, hogy kegyességről elhiresedett dervischeknek szokásos nevek, dedi, tati, s Abdale Klaproth írja, hogy a tatár földön egykor híres Simon nevű syrus keresztény tanítót Ogodhai tatár fejedelem athának szokott nevezni ²⁾ az atya szó szinte elterjedve van az északi nyelvekben. de annak össze fűzését most mellőznünk kell, az aba, apa, pápa, papa, pap szókkal is így van a dolog, a név mind a természetes, mind a spiritualis atyákra már az ókorban egyaránt használtatott, azért okszerűleg állithatni, hogy a tátos, dedi, dedés, tati, pap nevek a tát, da d, isten névvel egykor belső szoros viszonyban állottak a tátosok nyilatkozók, titkok magyarázóí, jóslók egyszersmind tisztelt atyák voltak, fő atya volt a tát, vagy dá d, isten, a kültermészet által magát kijelentő, választott papjainak egyes esetekben nyilatkozó. Dodonának, hol híres oraculum volt, régibb neve D o d o Byzanti Istvánban ennek mint a szent írási d o d á n vagy d o d i n népnek

¹⁾ Movit porro nos maiori quadam admiratione, quod infantes ipsi et horriduli et sordiduli, vix dum fari incipientes m a m m a m atque t a t a m latine balbutiunt, ipsis quoque matribus non intellecti. Bayle hozzá teszi, bajos képzelni, hogy az anyák ne értették volna meg gyermekeiket, kiktől tanulhatták csak el e szókat (diction. hist. et crit. t. I. p. 50).

²⁾ Hammer, Gesch. des osm. Reichs, edit 2-a I. 112. journ. asiat. Nro 69. p. 204.

neve a dád isten névtől kölcsönöztetett, az arab D a d á n syrus D ó d i n helynévben még fenn maradt a szó (Wiener p. 213) s az minden más féle magyarázatoknak elibe tehető. Így maradt fenn a tát isten név, a tatár, taitah kurdok, tát, s tót népek nevében, a taut, vagy ghilányi nyelvben, Tatta nép és város névben indus delta földön, Tahtah vagy Tótha aegyiptomi város nevében, Toto helyben mongol földön Thuto mongol vezér névben, a Thota hegy és Tata, folyó vízben tatár földön, hól a Tata helynevek számosak. ¹⁾ A sa-

¹⁾ Ritter IV. 474. I. 149. journ. asiat. 1833. Nro 69. p. 198, ismét Nro 88. p. 366. Wien Jahrb. LVIII. p. 38. Herbelot t. VI. de Tartaria és t. IV. p. 29. Th a t sistan tartomány váráról, melyet Mahmud foglalt el a XI. században. A D á d isten névhez tart a hunyadvármegyei Dedács helység neve is, D a d a tatár falu a magyar kúnsgai Tatáriában (Tud. Tár. 1842. Márz) d á d i Lassen szerint Indiában is balus v. beludzs nyelvben = Mutter des Vaters, d á d á = Vater des Vaters. Zeitschrift für die Kunde des M. IV. B. p. 466. A kaukasi leszgus egyik csapatjának is D o u d a n i a neve, maga magát D i d ó n a k nevezi a szomszédok D i d o e t h i n a k (d' Ohsson des peuples du Caucase, Paris 1828. p. 159, a Plinius D i d o u r i iberiai népfaj ivadéka hihetőleg l. Dubois de Montperieax kaukasi utazását t. IV. Paris 1841. p. 292), s valamint a tát nyilatkozót, beszélőt is jelent, a d á d törzsben is megvan ez a jelentés. Beregszászi említi már a mongol d o d o l c h u igét dúdolni, énekelni (p. 127.) persaul d u d u sonus vox fistulae, a német d u d e l n írja Hammer, (W. J. B. LL.) Meninszkiben d ü d ü k törökül = d u d a, d ü d ü k d z s i = dudás. A persa mythosus időben D u d a s c h gigas neve is, egy fővezért is így hívtak ki Sender gigást megölte (Herbelot t. 2. 107. 281. 326. t. v. 188.). Az arabok öt Mahaláelnek tartják, ki Sethnél szolgált. Sváb nyelvben D u d e l, d u d e l n = duda, dúdolni (Schmidt schwäb. Wörterb. p. 146.). Ziska austriai Idiotikon-jában d u d a n, d ö d a n, d a d e r n = schnell und undeutlich sprechen, az oroszoknak is húros szerszámaik, d u d a, d u d k a néven ismeretesek (W. J. B. XXVII. p. 88.) kál-mukul d u d h a = ich rufe, d o d a g h i = ich wiederrufe (Strahlenberg p. 137), a magyar dadog is ide tart, s a kisebb Vág viznek is Nyitrában Dud-vág a neve (Belii notitia Hung. Novae t. 1. p. 17.). A kelta nyelvben d a d l = parole, discours, d a d l e n = dispute, d a d l e m o r = plaideur. Bullet nagy szótárában, mikből kitetszenek a d á d s tát törzseknek e részben is egyenvonalu fejleményei. A schamán papok csörgő zenéi s húros szerszámaik megvoltak az ó korban is, zenészet nélkül az isteni tisztelet meddőnek artatott.

binusi Tati us is, ki Rómában Sabin isteneket vitt be, kiknek neveit a görögök nehezen tudták kimondani (Dion 2. 50.), kiről a tribus Tatiensis név is, melyet Varro, Volumnius után tuskus szónak mond (l. IV.) a látiumban divatos Tata és Tattas szók mássa, melyek hogy ott a nép száján forogtak, főlebb már kimutatva volt Propertius is Tátnak írja (V. Eleg. 2. 51.)

„Tempore quosociis venit Lucomedius armis
Atque Sabina feri contudit arma Tati.“

§ 2.

A Tátosok foglalkozásai.

Theophylactus szerint a pogány magyar papok jósok voltak „habentque sacerdotes, in quibus inesse vaticinandi facultatem arbitrantur.“ Egyik fő foglalkozások tehát a jósolásból állott, de mimódon vitték azt végbe, arról hallgatnak az írók tehát itt az inductio segít ki, ha tudjuk mikép vitték azt végbe, s teljesítik ma is a schamán papok, a következtetés a magyar tátosokra is helyt áll.

- Turóciban két classicus hely van, mely figyelmünket igényli, egyik a hunnus, másik a magyar tátosokat illeti, az első szerint Attila a Catalauni csata előtt felszólítja a jósokat jóvendülésre, mely rossz ul ütven ki, nyergekből mágját rakatott, hogy azon égessék el inkább mint sem hogy az ellenség fogságába essék „universos aruspiceset divinatores quos ad instar paganorum magna futurarum rerum dicendi pro spe secum deserebat, ad se vocari jussit — — Illi quidem extispecorum perspectis, aliarum etiam rerum ad id idonearum scrutiniis diligenter examinatis, dicta eremitaeprobarunt.“ (p. I. c. 15.) Itt a ritkábban nyomtatott sorok

nyilván oda utalnak, hogy többféle volt a jóslás mód s kár volt Thuróczinak azokat elhallgatni, egyébiránt a tényt Jordanes is bizonyítja „*aruspices more solito nunc quasdam venas, in abrasis ossibus intuentes — Hunnis infausta denunciant*“ (de reb. get. c. 37.). Bél Mátyás azt hitte, hogy e szokást rómaiaktól vették át a hunnusok, de az nem áll, mert egyik mint a másik jövendölési mód ázsiai eredetű, s ma is gyakoroltatik a schamánok földén. Jordanes azt is feljegyzé, hogy Aquileja ostromakor a gólyák kihordván fiaikat a városból Attila azt jó jelnek vette, s használta a katonák feltüzelésére „*respicite aves futurarum rerum providas, perituram relinquere civitatem, casurasque arces periculo imminente deserere*“ (c. 42.). Hogy itt is a hunnus jóslók után indult el, kitetszik a mongol vezérek hason szokásaikból, kik mint alább látni fogjuk — semmi fontosabb dologhoz addig nem fogtak, míg jóslóikat ki nem hallgatták.

A másik helye Thuróczinak, a magyar jósokkal foglaltoskodik, előadván Péter király dolgait, ki ellen a magyarok feltámadtak, s Andrást s Leventát magok részükre vonják — ezeket kéri „*quod permitteret universum populum ritu paganorum vivere — christianam fidem abjicere et idola colere. Primus autem inter hungaros nomine Vatha de castro Belus dedicavit se daemoniis, radens caput suum, et cincinnos dimittens sibi pertres partes ritu paganorum, cuius filius nomine Janus multum postmodum tempore, ritum patris sequendo congregavit ad se multos magos et pithonissas et aruspices per quorum incantationes valde gratiosus erat apud dominos. Vatha et Janus hungaricum populum a fide christi averterunt. Tunc itaque detestabili et execrabili ammonitine illius Vathae onmes populi libaverunt se daemoniis, et coeperunt comedere equinas pulpas.*“

Majd lejjebb Béla megkoronáztatását Fejérváron előadván — írja, hogy oda nagy sokaság gyülekezett, még parasztok és szolgák is, kiket a városba be nem eresztettek. „Plebs autem constituit sibi praepositos quibus praeparaverunt orcistram de lignis unde ab hominibus posint videri et audiri: praepositi vero miserunt ad regem et ad proceres nuntios, dicentes: concede nobis ritu patrum nostrorum in paganismo vivere, episcopos lapidare“ etc. A király három napot kért a megfontolásra „interim vero praepositi plebis in eminenti suggestu residentes praedicabant nefanda carmina, contra fidem, plebs autem tota congratulanter affirmabat fiat fiat“ (p. II. c. 25. és 46.).

Ezek szerint Vatha volt a tátosok feje, kiről Ranzán is írja „erat Vatha peritus artium magicarum“ (index IX.) őt hivatalában felváltá Januš ki öszve gyűjté a jósokat s jóslónékat, kiknek bűvészei tetszetek a magyar uraknak, azért Janust is kedvelték. Nagy kár, hogy az írók a bűvész énekeket s versezeteket nem közlé, melyeket a fejérvári gyűlés alatt a keresztény hit kicsufolására használtak, Thuróczinak azokról még tudomásának kellett lenni, mert régi jegyzetek után közli az egész dolgot (est autem scriptum in antiquis libris stb.). A fiat fiat felkiáltás a keresztény hit kiirtására, a keresztény papok megöléseire s a régi pogány vallás felujjítására vonatkozik. A főkörtülnyirése egyenesen a buddhai tonsura, a mint majd látni fogjuk munkánk utolsó részében a haj fürtök leeresztésével együtt ma is fenn áll Azsiában. Vossius ezt már észre véve, midőn így ír „similiter culti fuere ungaris (t. i. a rossz vagy fekete istenek) quorum etiam rex Vata in Belo oppidonatus se daemonibus devovit, honori illorum caput more scythico rasis, tres cincinnos pagano ritu pen-

dulos dimisit, ut hodie quoque Turcis est consuetudo.“ ¹⁾

A rex Vata kifejezés itt tévedés, ő csak fő bűvész vagy archimagus volt, milyen volt Bocolabras is az avarok közt, ki a chán nejét titkon szeretvén a haláltól való félelem miatt elillant, de a görögöktől elfogattatott. Deguignes szerint Bocolabras = Moho vagy Iko-Lama, mely turkestani nyelvben nagy Lámát jelent, Labras a Láma megcsonkítása, Bergeronban egy 1620 utazóban a lámák neve labaes a mi közel jár a labrahoz. ¹⁾ Voltak az avaroknak bűvész asszonyaik is, épen úgy mint a magyaroknak, egy Tivan nevűnek emléke fenn maradt a történeti kutatókban az hasonló volt a magyar Razdihoz (l. lejjebb §. 3.).

A krónikások szűk folyamú tudósításait, a hunnus avar, s magyar tátosok foglalkozásairól kipotolni az inductio feladata, s ebben csak úgy járhatni el legjobban, ha a tatár schamánok, s finn, lapp, bűvészek gyakorlatait a mennyiben azok feljegyezvék megkérdezzük bizonyos eltérésekre az éghajlat, élelem mód s szomszéd népekkel érintkezés s műveltségi fokozat okot szolgáltatottak ugyan de azok inkább a külső tárgyakra és eszközökre terjednek ki, a bensőkben, milyenek a hit a jövődönnek tudni vágyása, a jóslatokhoz ragaszkodás, a jó s rossz szellemek kiengesztelése stb. egyenlő vonalokra akadhatni.

Ruisbroek a XIII. században a mongol fő chán udvarában soká tartózkodván, mint szemes tanu így írja le a tatár papok foglalkozásait.

¹⁾ De theol. gent. l. 1. p. 31.

²⁾ Allg. Gesch. der Hunnen t. 1. 483. Theophylactus így ír róla: „Bocolabra cum septem sociis fugit ad antiquam gentem a qua ortierant Hunni ea sunthabitanes orientem, ubi vicinus est Persis, quos Turcos etiam nominari pluribus jam constat,“ p. 120, edit. Venet. Ezek a hunni ephthalitae.

„A tatár papok jövendölök, van köztök egy fő pap (tehát archimagus, mint Vatha s Janus, ki a chán palotájához közel lakik s felügyel a szekerekre, melyekre a házi bálványkák (penates, az elődök emlék képei) helyezvék. A papok jártasak a csillagászatban, meg mondják a nap s hold fogyatkozást, mikor is a nép őket bőven ellátja eledellel, ha be áll a hold fogyatkozás doboltatnak, lármáznak, azután ha megszűnt a fogyatkozás, esznek isznak. Megmondják a szerencsés és szerencsétlen órákat. A tatárok rég visszatértek volna Magyarországra, ha papjaik azt jósolák vala. Minden ajándékot mely a chán udvarába megy elébb tűz által megtisztítják, egy részt abból magoknak tartanak meg, a halottak ingó bingóit is tűz által tisztítják meg. Május 9-én a fehér szarvas marhákat össze gyűjtik, azokat az isteneknek felszentelik, hivatják őket gyermek születéskor is, hogy sorsokról jövendöljenek, mikor is a rossz szellemeket felidézik, melyektől kérdezősködnék. Bathu minekelőtte Magyarországra jött, elébb a daemonoknak áldozott, hogy megtudhassa papjaitól, valljon tanácsolják s javasolják-e utját? válaszul nyerte, hogy siessen hamar, mert három daemon megy elől, melyeknek az ellenség nem árthat. Emberi kép formára csecse bubákat csinálnak, azokat sátorjaik előtt szekerekre állítják fel, melyek papi tanítás szerint házaikat s nyájaikat védik és őrzik, beteg kisdedekre is ily bubákat aggatnak, bárányokkal áldoznak nekik s az első tej fejést ily bálványkáknak adják. ¹⁾ Pogány magyarjaink közt is csak így folyhat-

¹⁾ Bergeron Voyages en Asie t. 1. chap. 47, és Traite des Tartares chap. VII. p. 38. l. Marco Polot is edit. Bűrek, Leipzig 1845, p. 150, a mongol Bakschikról vagy jósokról az alföldön ma is bukschinak hívják a nagyfejű gyermekeket, a Baksza, Baksai nevek s a mongol Bakschi csak egy szó.

tak a dolgok, Thuróczi kifejezései „omnes populi libaverunt se daemoniis, magorum incantationes nefanda carmina“ egyenesen schamanismi szertartásokat feltételeznek. Láttuk Inchofferből már főlebb, hogy sokkal később is keresztelő Szent János ünnepét magyarjaink per nefanda carmina, saltationes circa ignes et tripudia elferdíték. Pallás szerint a kalmukok még ma is a tűz ordaliát megtartják, tüzes vasdarabot s fejszét hordoznak ujjakon s papjaik azok szerint ítélnék rólok bűnösöké vagy nem? ¹⁾

Az Altai hegyeken lakó törökök közt is csak így folytak a dolgok, mint Zemerchus görög követ utjából kitetszik, melyet Menander leirt, Elyen nevű szárnyas lelkekhez, daemonokhoz folyamodtak jóslók, kik magát Zemarchust is, mielőtt a chánhoz bocsátották, lángoló tüzek közt hordozták, tisztíták meg. (l. a 27, jegyzet)

A siberiai pogány népekről jegyzi fel Meiners, Georgi s mások után, hogy a schamanisták félnek a halottól s a haláltól, hogy meg szabaduljanak tőlök tűzön ugranak keresztül, a papokkal lármát csináltatnak, hogy elkeressék a halottat és a halált, a holtak neveit nem emlegetik, nehogy lelkeiket háborgassák, papjaikat csak addig tisztelik még élnek. Az ünepekre nincs bizonyos idő kiszabva, azt a schaman pap, vagy hol ilyen nincs, a család öregebbikje határozza meg, mikor is a kehelyt kumissal töltik meg, azt kézzől kézre adják, isznak belőle s le is isszák magokat. A székely krónika hason kehelykörözést s ivogatást emleget, miről az áldomás-ivás leírása alkalmával bővebben szólnunk.

A schamán papok rángatódzásairól főlebb már szó

¹⁾ Pallás Reise durch verschied. Provinzen des russ. Reichs, t. 1. 332.

lévén mint italaikról, melyek az ily állapotot előkészítik, még csak azt jegyezzük meg, hogy az ily magok megerőltetése őket gyakran a látástól megfosztja s mint vakok még inkább tiszteltetnek. Szolgálatjuk ideje alatt mind magok, mind a varázsnők varázsló köpönyegét viselnek, van bűvös dobok, vagy e helyett három láb hosszú bálványkákkal megrakott varázsbottok s lófarokokat lobogtató kis zászlók, a dob tojás alaku szita vagy skatulya, egyik oldala bőrrel van bevonva, azon különböző figurák kívülről s belülről is, hol egy rud megy keresztül, láthatók; a fasulyok vagy dobverő, nyul, s más állat bőrrel van bevonva, horgonyokkal, vagy pedig szarvakkal ékitve. A dobolás sietteteti a bódultságot, a papok s varázsnők azt mondogatják, hogy az istenek szeretik az ily dob lármát arra hamarébb megjelennek; annál inkább dobolnak, minél később áll be a tébolyodás, más célja s haszna a bűvész doboknak a múltak s jövőkről kérdézősködésekre felelni, e pontban a lapp és tatár bűvészek munkálataikban össze egyeznek mint Mone után elő fogjuk azt adni. A bűvész bőrköpenyekre sokféle vas eszköz, ritkán sárga réz is van felaggatva, különböző állat fők, körmök, bőrök, leginkább sas körmök s kígyó bőr özönlenek el azokon, melyek sujaikat nevelik, s ha bennök ugrálnak rémitő csörgést tesznek, mint ha a lelánczolt ördögök csörtetnék lánczaikat. A köpenyeg mellett viselnek varázs bőr csizmákat, sapkákat, keztyűket is, magas sapkáikon bagoly vagy sas tollak lógnak, vagy ezek helyett kígyó bőrt, szarvas szarvakat aggatnak azokra. Így egészen felöltözve vad és szelíd állatok (medve, ökör, macska, kutya, stb.) hangjait utánózzák, tettetik magokat, mintha az istenekkel jó s rossz szellemekkel beszélnének s szemfényvesztők módjára tűzzel mossák magokat, tűzes tűszkőkön

járnak, nyilat, kést szurnak testekbe, de ez mind csak a kéz gyorsaság munkája, Gmelint és Müllert nem tudván egy jakuti varázsnő rászedni, hogy nagyobb hitelt szerezzen a kést valóban magába is döfte, azután bekötötte sebjét hársfa szurokkal, arra nyirfa kérget borított. Az ily bűvösök egyszersmind álommagyarázók is, az álomra sokat tartnak minden északi népek, még ruháikat is odaadják magokról, ha valaki mondja nekik, hogy arról álmodott. Hennepin utazó írja: „Les songes leur tiennent lien de Prophetie d'esperation, de loix de commandement et de regles dans leurs entreprises de guerre, de paix, de commerce, et de chasse. ¹⁾

Álmusról való hagyomány, hogy anyja álmodott, mikép terhes korában madár repült ölébe, mely fényes sugárt lövelt, s annak vonala idegen földekre húzódott, szerencsés jelnek vétetett mind a kiindulásra, mind a hódításra s azért írja Ranzanus is Anonymus s a szájhagyomány nyomában „Arpadus filius Alomi a somno“. Az álom sarkalatos szó is az északi nyelvekben, finn s tatár nyelvekben olim, olma, ulim, alum formákban divatos (Arnd p. 144). Beregszászi ulem, olim tatár formákat említ (p. 136, 137). Erdmannban olüm ulüm formák állanak (p. 233. II. Th. 2-te Helfte). A genus Almas Horvát Istvánban hihetőleg genus Almus, Podhraczki írja, legi autem possessiones quas hodie Almas vocamus, priscis temporibus Almus dictas, nominatasque fuisse (Kéza kiadásában Budae 1833. p. 93). Veit Goilel a XVI. században Almosdot is Biharban Almosnak írja (W. J. B. XXIX. anz. Blatt p. 8). Kálmán testvére is Almus nevet viselt, volt Almus nevű kirá-

¹⁾ Meiners Allg. Kritik, G. der Relig. I. 294. 323. II. 310. 488. 493. 614. Voyage an Nord. V. 275.

lyok a bulgároknak is Baltazár fia, ki a X. században a bagdádi kalifához irt térítőket küldése végett a volgai földre, az oxfordi kéziratban Almutzes áll, mint Constantinus Porphyriban: hibásan Salmutzesnek nyomatott, ¹⁾ a kaukasi avarok ma Armuznak mondják ki a nevet. Deguignes keleti kutatók után azt is feljegyzé, hogy a tatár földön közhiedelem, hogy a hatalmas országalapítók nem úgy születnek mint mások, azoknak születése csudás, majd világosság tűnik fel az égen, majd menydörög, mitől az anya megijed s teherbe esik. ²⁾

Almus és Szent István születését is ily csudás világosságok előzték meg, azért Anonymus még Almust is, tekintve Szent Istvánra, szentnek nevezi.

A finn s lapp bűvészetéről Mone idézve Saxo Grammaticus helyét „incantationum studiis incumbunt Fenni“ bőven ír, kevés ugymond köztök már a pogány énekek száma az istenekről, de bűvészes énekek elég számmal fenn maradtak, melyek a skandinavi runákra vagy aliteralt verses énekekre is befolyással voltak. A Schröter által kiadott finn runákat nem használhattam, annyi bizonyos Mone szerint, hogy a finn, lapp, tatár s grönlandi bűvészek egyenlően bűvész álomban merülnek, látnoki, extasisaikban magokról majd mit sem tudnak, amuletteikkel (ember csontok, kigyó fő, templom föld stb.) ördögösséget tüznek, s azokkal kereskednek. A lappok még nagyobb bűvészek, mint a finnusok, kezdetben ki-

¹⁾ Frähn Ibn Foszlans und anderer Araber, Berichte über die Russen. Petersb. 1823, in 4-o p. 56, in praefect. d' Ohsson l. c. p. 76. Almásznak írja; Schafarik Slav. Alterth. I. 323.

²⁾ l. c. t. I. 323. A finn énekekben Ilma rainen Almus honját tárgyazó énekek, hol drága kövek, arany s ezüst vizek vannak. Mone l. 104. Anonymus is Almus s a magyarok scythiáját hason módon írta le. A lapp nyelvben albm e eget is jelent, albm a, olma = ember, egyszerű törzs alm = ég, a olma itz = ember, olma többese olma ik = emberek l. Schefferi Lapland Frankf. 1675, in 4-o p. 202. 203. 209.

fejtett papi kasztjok nem volt, a család fők vitték végbe az isteni tiszteletet, szent forrásoknál, tóknál s hegyeken. Különösen három fő istennek áldoztak (Tiermes, Storkunkar, Baiwa) ősszel 14. nappal Szent Mihály napja előtt, mikor a hosszú tél nálok elkezdődik. Sorshuzással határozták el, melyiknek áldozzanak előbb, egy dob bőrén esett a sors vetés, melyre az istenek képei veres nedvel kifestve voltak, a dob közepén egy karikán aprógyűrűk függöttek. Mikor ráütöttek a dobra, ha a gyűrű az isten képére esett, s ott megmaradt, az jó jel volt, hogy az isten kész az áldozatot elfogadni, ellenkező esetben ismételték az ütést ily énekkel:

Ma tide sivel kakton stourra passe Seite?

= Mit szólsz csak te nagy Szent Seite?

A Tiermessel, mint fő istennel kezdték meg a sorshuzást s a Baiwén (= Búvös) végezték. Baiwe a nap volt a szülő asszony képe, Tiermes férfi nemű nap volt, a persa Mithra is később — mint már láttuk ily két nemű volt, amannak nőstény ennek kan szarvassal áldoztak a keremetben vagy is az elsövényezett helyen (Tiorfai-gordi = szarvaskert), a nőstény szarvasnak fülén fehér fonala huztak keresztül, hogy ha pedig a holtak lelkéért áldoztak, fekete fonalat használtak. A búvész dob neve lappul — quobdas, Georgiban gobodes, fenyő vagy nyírfából készülve, az ily fáknak még a növéseire is felügyeltek, a kalapácsnak, melylyel verték T alakja volt szarvas szarvból, a karika, melyen a gyűrűk ugráltak a képeken húrból, fonalból vagy hajszálabból készült. Az így búvészkedők még a szeleket is áruba bocsáták a hajósoknak, a megbúvölt kötélnek három csimbókja volt, ha az első csomózatot kioldták, akkor jó szél támadt, a másodikra már erősebb lett a szél, a harmadik kioldására szélvész állott be. Másik búvész eszközök volt a gan

vagy ganeska, vagy ganhid (gonoszság?) bőr zacskók voltak ezek, melyekben rejtegették a bűvészetet, s barlangokban bálvány képeknél tartották, melyekből kékes szárnyatlan szunyog forma állatocskákat eresztettek ki a finn s lapp bűvészek naponként a kártevésre, de e ganok vagy gonosz lelkek nem árthattak senkinek, ha a bűvész nem tudta annak atyja nevét, kinek ártani kívánt. A gan Worniruna szótára szerint norvégiai szó, = bűvész ének.

Harmadik bűvész eszköz volt a Tyre, mely mint a szél sebesen ment, mindenhez ért, ami elibe jött; finom sárgás gyapjuból készítették diónyi nagyságra, és könnyű volt, a nép azt hitte, hogy az eleven, mindenfelé mozog, s gyötrő lélek, mert a kihez ért, annak halált okozott. E szerszámokat a bűvészek árulták is, s mindenki megvehette tőlök.

Tátosoknak hívtak-e a finn s lapp bűvészek? nyomába nem akadtam, de abból hogy a tata szó köztők is szokásos, s némely ágazatok közt a papok tanítóknak is neveztetnek, nem alaptalan a következtetés, hogy hajdan tátosoknak neveztettek, a lapp taldos papa is tán ide mutat, ámbár azt nyelvtanilag tudós papnak is vehetni, mert a tud törzs a finn nyelv ágazatokban szélesen elterjedve van, de másfelől Tatischew után bizonyos lévén, hogy a csudok, vagy scythák nevét ma is a finnusok tuti, tutu-nak mondják ki, mely Schafarik szerint is egy a német tauta, s thinda nevekkal, hogy a magyar csuda szó a régi csud nép névvel szoros kapcsolatban áll, a papok pedig csudákat vittek végbe a nép szemei előtt, nem lehetetlen, hogy ők tutus nevet viseltek a finn, lapp földön, s akkor az 1267. oklevéli tutus is Benkőnél csak nyelvjárási kifejtés lesz, s hogy a finn lapp nyelvben as, es, os, us,

képzők nem ritkák, a táldos s tjäkos = titkos szó mutatják; maga a nyelvtan pedig azt bővebben bizonyítja.¹⁾

Ritter szerint a Bajkaltó mongoljai a burütek schamán papjait bö vagy bü-nek hívják ma, (II. 115) ez ismét a magyar bü szó = magia, incantamentum, a közmonda „se büt se bát nem tudott modani úgy megijedt“ e mellett szól, bú bá j Molnár Albertben = incantatio, a Thuróczipan említett nefanda carmina búvös énekek voltak, hasonlók a finn runákhoz, s nagy kár, hogy azokat többé öszve nem hasonlíthatjuk emezekkel, a nyelvtan s mythologia sokat nyertek volna az által Pallásban Buschutan a személyes istenség képeinek neve a mongol kápolnáknak, s bus amulettet jelent, a schutan, a sátán, vogulok s osztjákok bálványképeinek is saitana a neve, töröktől seitan, Alem alscheitan = ördög hegye nem messze Tour Abdintól, hol armánok laknak, kik syrusok Masoudi szerint. A sátán szó a Zend daemonológiából ment át a héber, s arab nyelvbe, a Zendavestában schetan Arimán mellék neve, a tuskus suthina, melyet némelyek Proserpina, mások bálvány kép névének vesznek nem más mint a sátán név, magyarul satna satnya = hitvány, nyomorék, hihetőleg azok ellen használtatott a szó legelőbb, kiknek sátán bálványai voltak, a mit a bü szó rossz értelme is igazol = alávaló, tisztátlan, mi a mongolok tisztátlanságán alapszik, ilyen az ocsmány szó is = osman, ottmann az ily nevezetek a népérintkezésekből eredtek. Megvan a német nyelvben is a szó: seithan, saith, sithun, írja Grimm

¹⁾ Schafarik slavisch. Alt. I. 52. 286. Gyarmathi Offin. in praefat. Gabelentz. Sjögren. Possart nyelvtanaiban számosak a példák.

kiveszett ige törzs, *sitha* = *incantare*, *sitho* *incantaverunt*, *seithir* = *ars magica*, a *Vaulu-spá* című legrégebb északi nyelv emlékből *Seithi* = *Zauber*. A bűvész lappoknál is *seiteh* a bálvány kövek neve, *Typhen*, *Ahriman*, *Sátán* mind csak egy lény különböző nevei alatt, *Chaldaei* iratokban *Ahriman* neve *Sitna*, (a magyar *satnya*)¹⁾ *elsatnyult* annyi mint kiszáradt el aszott a bűvöltetés következtetésében, a lappánoknak vagy gyötrő gonosz lelkeknek ez egyik fő munkálata volt.

A mongol és magyar *bű* szó is nem egyéb mint a *lapp baive* vagy *nap isten*, *Schefferben paive*, *finntül paiva*, *Leemben utze beivatzh* = *kis nap*, az ölbeli kisedek neve is, a görög *phoebus* (*φαιβος*), *kelta feabh-as*, honnan *feabh-sa* = bölcsesség, az az bűvőség, *fuib*, v. *buib* törzsből = *leuchten klar sein*, *kymrisch fow* = *strahlend* (*Wien Jahrb. B. CIV. p. 56.*) —

Schmidtben mongolul *boh* = *Zauberkunst*, *Böh Nojon* az *Oelöt* népfaj egykori feje, *böh* vagy *böghe* = *Zauberer*, *Hexenmeister*; törökül pedig *bajidzsi* = *bájoló*, *bajidzsilik* = *bájolás*, *fascinatio*²⁾

¹⁾ *Pallas Samml. hist. Nachr. II. 213. Isbrantides Reise nach China. Frankf. 1707. p. 41. 226. Quatremère journ. as. Nro 86. Halling böven ir a sátán szóról Gesch. der Skythen I. 170. 173. A tuskus Suthináról I. Allg. Lit. Zeit. 1834. Febr. Nro 37, és Raoul Rochestet Journal des Savants Nov. 1843. ki szerint a pokol Istene. Grimm Gramm. II. 46. Possart lapp I. gramm. I. c. in praefat. A *Vaulu-spa*, vagy *Voluspa* fő ének az Eddában, a helyek kiírva vannak, *Ergänz. Blätter. April 1834. Nro 36. Etmüller kiadása szerint. Sitnavol I. Burnouset és Lajardot és Creutzert Gelehrte Anzeigen 1838. Nro 23. A mongolok tisztátalanságáról I. Neumann Gelehr. Anzeig. 1840. Nro 17, és Die Völker des südl. Russlands. 1847.**

²⁾ *Forschungen p. 33. 416. Meninszki t. I. 472. Valljon a latin ambubajao (abbubaiae, anbabaiiae) = bűvös asszonyok ide tartanak-e? további vizsgálatot érdemel. Noltén így ír: „vocabulary est syriacum, quod Svetonius in Nerone c. 27, et Horat. L. I. Sat. 2. occurrit, et significat mulieres*

Schmidt azt is megjegyzi, hogy a láma vallásu mongolok a schaman papokat csúfolják s bö h utálatos czímmel nevezgetik, a mi föllebbi állításaimra teljes bizonyítvánnyul szolgálhat.

Hogy a mordváknek is voltak táatos papjaik kitetszik Julianus barát előadásából „isti a prophetis suis accipientes, quod esse debeant christiani, miserunt ad ducem magnae Sandemiriae, quae est terra Ruthenorum illis vicina quod eis mitteret sacerdotem, qui ipsis baptismum conferet“ itt a profeta szó egyenesen pogány papjaikat illeti.

A mai bűvészek foglalkozásai épen ugy mint hajdan szemfényvesztés és haszonlesés kifolyásai voltak, vagy legalább azokra aljasodtak le. Elég legyen Plátóra hivatkozni, ki így ír „Vates et Arioli ad januas divitum accedentes, persvadent vim habere a diis sacrificiis et, carminibus acceptam purgandi percelebritates et oblectamenta quaedam, si quod scelus ab his aut eorum maioribus patratum fuerit, et nocendi parvo etiam sumptu cuicunque velint inimicorum et justo pariter et injusto.“ ¹⁾ Itt kevés szókkal az egész finn, lapp s tatár schamani bűvészet vázolja van — az ember, ha tudatlan — sehol a maga természetét meg nem tagadhatja.

incantatrices, et ob lasciviam infames. Lex. Lat. linguae anti barbarum Lipsiae. 1744. p. 18.

¹⁾ De republ. dialog II-us, vesd össze De Caux de cultibus magicis Vindob. 1767. in 4-o p. 18. Minden dolognak két oldala van, a bölcsek már régen is megtudták különböztetni a csalókat az igaz természet-bűvároktól „ante hos Amphibiaurus et Tiresias non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est, qui sui quae estus causa fictas suscitantes sententias, sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant, quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum super ceteros umbrarum modo vagari“. Cicero libr. 1. de divinat.

A tátos lovakról lejjebb — hol a ló áldozatokról lesz szó — leendő hely a tudnivalókat közölni

3. §.

A varázsló nőkről.

Bonfin Razdit varázsolónak nevezi, Inchofferben varázsló, áll ki fejök volt a bűvös nőknek, más-kép boszorkányoknak. Vossius Thuróczi helyére idézve „de multis autem deabus suis (t. i. Janusnak Vatha fiának) una nomine Razdi capta fuit a christianissimo rege Bela, et tam diu in carcere fuit reclusa, donec comederet pedes proprios, ibi denique moreretur“ azt következteti hogy Janus Razdit istenné gyanánt tisztelte, ¹⁾ milyen volt Velleda is a germán földön kiről a latin írók tudósításait közli. A varázsló nők, foglalkozásairól szinte semmit fel nem jegyeztek krónikáink, itt is hát az induc-tio útján boldogulhatni, ha tudjuk másutt mit műveltek, azokból következtetni lehet a magyar varázslónőkre is. Az avarok közt egy Tivan nevű varázsló nőről tesz-nek említést a keleti kutatók „magicis artibus insignis foemina“ Prayban, ki 520 körül a chánnak megigérte, hogy testvérjét, ki eltűnt, lehozza az égből, sátort ütöttek fel azért egy tó mellett, hol Tivan az égnek áldozott s az áldozat ideje alatt, a chán testvérjét mindenki láthatta; e bűvés-zet oly hatást tett a chánra, hogy Tivánt magának nő-ül vette, de később kisülvén csalása, felzendültek a chán ellen, s a zendülőknék feje volt Ohifa, a chán közel rokona.

Hogy az avarok közt a bűvészet divatos volt Eccar-dis írja Gregorius Turonensis után, mikor ugymond 565.

¹⁾ libr. XII. p. 223 edit Oporin. Inchoffer Arnales Vol. IV. p. 254. Vossius de theol. gentil p. 403. 404.

Thuringiára kicsaptak az avarok, Sigebert király ellenek ment, kit bűvész fogásaikkal meggyőztek „qui magicis ut credebatur artibus ab hunnis superatus est.“ ¹⁾)

A finn s tatár schamán papok foglalkozásairól s bűvész eszközeikről szóllottunk az elébbi irszakban, ez eszközöket szinte használják a bűvész nők is, kik mig élnek, nagy tiszteletben részesülnek, de halálok után elfelejtetnek, mivel mások lépnek helyükbe, azonban megtörtént az is, hogy a jakutok s kozákok egy hires varázsló nőt halála után is tiszteltek s rettegetek, pedig a kormány Jakutzkban annak még maradványait is kipusztittatá. ²⁾)

A nőnemnek jóslói tehetség tulajdonittatott a római s germán földön, Velleda maga is sybilla volt, kiről Tacitus (hist. IV. 61. 65. V. 22—24) tanusítja, hogy nagy tekintélye volt a germánok előtt, mert azt hiszik, hogy az asszonyok előrelátók s tanácsot adhatnak „inesse (foeminis) sanctum et providum, nec consilia earum aspernantur, aut responsa negligunt“ (de mor. germ. c. 8.). Velleda neve is szó szerint nem egyéb mint a sorsotvető vagy azt kiválasztó Eda, a germán mythológiában Walen und Nornen egyet jelentő név szók az eddai s más régi énekekben, kik ide s tova utaztak jövendöltek, kivált a csak most született gyermekekről jósoltak, meddig fognak élni s mily szerencsére jutnak. Van példa arra is, hogy háborúk folytatása s kimenetele felett megkérdeztettek, Strabo egy ily jóslónéről tesz említést a cimber háborúról szólóban. Később a németek a méreg-keverést és boszorkányságot

¹⁾ Pray Annales p. 190 Eccardi rerum francicar l. 8. cap. 15.

²⁾ Saritschecos 8 jährige Reise im nordöstl. Siberien, übersetzt von Busse. Leipzig 1895. l. Th. p. 70, és Meiners l. c. I. 323.

egy dolognak vették, s középkori törvényeikben egyenlően határoztak a két vétségről. A salicus törvények tűzbe vettetni parancsolják a méregkeverőt és boszorkányt, egy más törvénycikkben mondatik „si quis a diabolo deceptus crediderit, secundum morem paganorum virum aliquem aut feminam strigamesse, et homines comedere, et propter hoc ipsam incendit, vel carnem eius ad comedendum dedit, vel ipsam comederit capitis sententia punietur.” Ezekből világos, hogy pogány szokás volt a boszorkányokat megégetni, azoknak husát megenni vagy másokkal is megegetni, mivel azt hitték rólok, hogy megesszik az embereket, de azok, kik boszorkány húst esznek, nem félhetnek többé ~~semmitőlök! 1)~~

Hóni törvényeinkben is a maleficium, veneficium, és sortilegium egyenlő eszmei vonalokban tűnnek fel, Szent István ideje alatt a büntetési módok is egyenlők és emberibbek, mert két első ízben a véteken kapattaknak bőjtölni kellett csak, második ízben tűzes vassal is megbélyegeztettek, és csak ha harmadszor, ha tetten érték, adattak birói kézbe (Decr. S. Steph. LII. c. 31—34.). Kálmán megszüntette az ily pereket, de mint láttuk fölebb (§. 3. 1. Rész) azért a babonáskodások azután sem szűntek meg, sőt Erdélyben még 1595. hozattak törvények contra magos, et veridicos, kik kuruzsoltak, kikhez még a keresztény papok is ottan

1) Velledáról I. Wachter Ferdinándot s Estmüllert Ergänz. Blätter 1834. April. Nro 36. A méregkeverés s boszorkánysági párhuzamos eszmevonalookról, Grimm deutsche Mythol p. 584, és Wilda fejtegetéseit Jahrb. für wiss. Kritik. Oct. 1836. Nro 76. Nagy Károly hason tilalmáról, melyek a szövegben idézettel egyeznek l. De Cauz de cultibus magicis p. 30. Cluwerius azt is kifejti, mikép a german, gallus, sarmat népfajok közt szűz leányok voltak a pythoissák v. jóslók, gyógyítók, álommagyarázók. Germ. Antiqu. I. 1. p. 166. Velleda is szűz volt.

ottan folyamodtak. Nevezetes a trullai zsinat határozata 692. azért is, hogy abból némi részletességeit a pogány bűbájosságnak megismerhetjük, a fellegkergetésről, amuletek használásáról, bűvölt medvék körül hordozásáról felvilágosítást nyerünk, tehát a Janus, Vatha, s Razdi foglalkozásaira is azokból következtetést huzhatunk „Qui se vatibus tradiderunt, vel iis qui centuriones dicuntur aut iis similibus, ut ab illis discant, siquid sibi revelari velint secundum ea, quae prius a patribus sancita canonis, qui est de sexennis subijciuntur. Eidem poenae subicere oportet eos qui ursas aut similes bestias ad lusum et perniciem simpliciorum circumferunt, et eos, qui fortunam, fatum, genealogiam aut similia verborum turbam ad nugas deceptorias obloquuntur, eosque, qui nubes fugare dicuntur, et imprecatores et amuletarios et vates“ etc. — Balsamon ily jegyzetet tett e végezetre „Ursas trahere dicuntur ii qui arctophori appellantur, qui quidem in capite et totius animalis corpore tincturas appendentes et pilos ex ipso tondentes, eos una cum tincturis dant perinde ac remedia et amuleta tamquam contra morbum et fascinantes oculos conferre possint“. ¹⁾

A köznép ma is sokat tart az igéző szemekre, melyek a kisdedeket megverik, elbetegesítik s végre azoknak halált okoznak, e hiedelem a pogány időszakból való még, mint a betegségek elleni óvszerek, melyek bűvös uton készülnek, ma is használtatnak a köznép által, hiában tiltakozott azok ellen az 1595. medgyesi zsinat, a tudatlanság zsarnokiabb ur mint bár mely despota vasvesszője alól nem oly könnyű felszabadulni.

A varázsnők boszorkányoknak is neveztettek a

¹⁾ De Cauz l. c. p. 182.

pogány világban, a nép hiedelme szerint mint Dugonics előadja a boszorkányok és bőjti bószorkányok közt azon különbség van, hogy az elsőek csak a városban s falukban nyomták meg a fekvőket vagy alvókat, ellenben a borzas haju bőjti boszorkányok nagy bőjtben éjszakánként seprőn nyargalnak a Szent Gellért hegyre, a nyargalásban borzad fel a hajok, ott tánczolgatnak az ördögökkel. Dugonics szerint azért gyűlnek a Szent Gellért hegyre, melynek hajdan Látó neve is volt, mert az országgyűlések is Budán tartattak, s a perlés végett is oda jártak az emberek mint királyi lakba, ez a boszorkányokról vagy vén asszonyokról való ősszáj-hagyomány Mátyás király idejében még inkább megöröklött a magyarok közt, mert a király Korogi nevű inassát a püspöki templomba küldé, kinek eldődei Szent Gellért meggyilkolásában részt vettek, az inas hasmenést kapott mindjárt, hogy a templomba bement; ezen gaz kiséprésére néhány vénasszonyt küldöttek fel királyi parancsból, kik seprőkkel ott megjelenván, a nép még inkább hitte, hogy azokon lovagolnak éjelenként. ¹⁾

Ez a haj felborzadás, nyargalódzás a germán mythológiában is Berseker-Wuth Berserksgang nevezet alatt ismeretes, az *indiculus superstitionum et paganiarum concilii*. Liptinensis is arra czéloz §. 24. „de pagano cursu quem yrias nominant scissis. paunis velcalceis.“ Itt az *yrias* = iramodás mint *Legis munkájának Handbuch der altdeutschen und nordischen Götter Lehre* Leipzig 1831. bírálója is észre vette: a Berserkek gyakran cél nélkül is ide s tova nyargalóznak, megdühödve és ittasodva, verekedtek, ölteek, ha va-

¹⁾ Magyar példabeszédek és jeles mondások. Szegeden 1820. II. Rész lap 33. 63.

lakivel utban öszve találkoztak. ¹⁾ Ihre szerint a persa bezerk s német bersürk egy szó, s a sokféle származtatás közt ez még legelfogadhatóbb, kivált hogy Schmid derék sváb szótárában is olvashatni, hogy baso, baase bäsle schwarzwaldban = boszorkány a mia persa baz, mely az összetételekben = praestigiator, honnan bazur = nomen magi, de quo persae antiquiores multa fabulantur, büzürk = magnus, ingens, potens, többesben büzürkan vagy büzür-gan = magnates, sapientes, büztürgi = magnitudo. Basur, Bazur, neve volt azon híres boszorkánynak is Firdusi épossában, ki Tuz seregét boszorkányságával győzte le, a kurd földön megvannak a bazirkhani hegyek is, a Lár nép ágazatok is Lár földön (= Loristan), kik rosz mohamedánosok, mint a kesely fajú kurd yezidek is (Kisil-baschiak) régi pogány vallásokhoz most is szítnak, fő szentjeket még ma is Baba-Bazurk-nak hívják (= nagy atya).

A keletre vonult magyarok e Lár nép ágazatokban lappangnak, kik nagy és kicsi törzsre feloszolvák (= büzürk Lor, kútsúk lor) az első törzs ma Bakhtiyari név alatt ismeretes, s eszünkbe juthat itt Reguli híj vezetője a vogul földön Bakthiyar nevű, kitől a vogul nyelvben oktatásokat is vett, nevezetes e Bakhtiyari nép törzs azért is, mert a mai persa dynastia abból való, 24 ezer családot számlál, ide nem értve a másik vagy kicsi Lár törzsöt, nyelvök még vizsgálatlan maradt Ritter szerint is, s már a nép ágazatok neve is magyarosan hangzók, mint Ulaki, bakthigari, duraki, sallaki, kumursi, suhuni, min-

¹⁾ Allg. Lit. Zeit. Oct. 1833. Nro 180.

denkinek külön főnökei vannak, mint egykor a magyaroknak voltak, míg Árpád alatt nem egyesültek. ¹⁾

Régi keleti szó a boszorkány név, hiában akará azt Dankovszki a szláv boszorka s görög bassara után elkölcsönözöttnek venni, mert maga a hellen nyelv is nevekben sokat át vett a persáktól s scytháktól ²⁾ s épen a scytha földön Turánban Harut és Marut után leghíresebb boszorkány volt egy Bazur nevű scytha, kit Roham nevű ölt meg az audi sultán nagy szótára szerint (W. J. B. XXXIX. p. 112). A görög Bassara = furibunda bachica mulier, item nutrix Bachi, item nomen calcei et meretricis Stephanus szótárában, s ennyiben a Berseker Wuth's boszorkányi tánczokkal összevág, az, mint a görög empusa-is (= spectrum daemonicum, quod in omnes se transformat figuras); a scytháktól átvett szó, mint Rudbeck is Dyonysius Persegetes után írja „spectra scythiae oris infesta nuncupari empusos.“ Egyiknek sincs meg görög nyelvben a tiszta törzse, melyből azokat helyesen értelmezni lehetne, ellenben a persa, germán, szláv s finn nyelvek bírják a törzst; persaul baz = praestigiator, germánul bāso banse, bāsele = boszorkány, skandinávul buse = spectrum, monstrum, honan buseman homo daemonicus, slávul bies = daemon, bizsok = daemunculus, a lappok bálványainak bassar és passer nevek volt, a lappok s finnek bűvészeikért bus nevet is viseltek, a mi a scytha empusa névhez legközelebb

¹⁾ Ihre in praef. gloss. sveogoth p. XV. Schmid, p. 44. Meninszki 1. 450. Hammer IV. Jahrb. XXXVI. B. p. 266. Ritter VI. B. 2. Abth. p. 176. 209. seq. és p. 426, a persa bűzűrk az indiai archipelagus szigeteiben besar. Humboldt über die Kawi Sprache, p. 214.

²⁾ I. Fundgruben des Orients. VI. B. III. Heft, p. 339.

jár. Scheffer írja „sunt ibi homines pallidi, virides, et macrobii idest longaevi, quos busos appellant. ¹⁾)

A persa *büzürk* más alaki formája a *bazark* és *buzurg* mint Lassen azt kimutató, a régi persa ék feliratokban Darius rendes mellék neve *vazark*, *vazarka* (= *magnus*) a *buzurg* újabb forma ²⁾, de mi törzsből eredtek, Lassen sem tudja, mint nyíltan bevállá. Figyelmeztetésül megemlítem itt a székely *vazarkodik* (*vaszarkodik*) ige szót, mely szótárainkban hiányzik, mely maga megerőltetést jelent valami nagy s nehéz dolog kivitelében; honnan *vaszarkodás*, melylyel szinte élnek a székelyek, áll-e ez a *Vaszar* magyar faluk (Baranya s Veszprém megyékben) a *Vosar* család nevekkal, mely utolsó mint a villa *Vosueri*, már a Nagy-Váradi káptalani jegyzetekben a XIII. században említvük — kapcsolatban? nem merem elhatározni, de a *vazarkodik* oly közel talál az ó persa *vazark* szóval, hogy azt a nagyra törekedés értelemben egészben visszaadja, s így a *büzürk*, *bazark*, *buzurg* mint a *vazark* formák egyiránt kimutathatók lennének nyelvünkben. Figyelmeztetjük még olvasóinkat Domir arab íróra, ki a tigris állatról írja „et generari dicitur ex bezarkan et leaena.“ *Bezarkan* quod sit animal plane nescio vox videtur esse persica írja Bochart, ki a tigris arab s persa neveit is *albabir* s *alberid* megemlíti a sebes futástól így nevezve.“ ³⁾)

¹⁾ Rudbeck atlant. t. III. p. 297. Ihre glossar. in voce *Berserk* és *Busse*. Schefferi Lapponia p. 148.

²⁾ Die altpersischen Keilinschriften Bonn. 1836, p. 38 és 141, és Westergaard Zeitschrift für die Kunde des Morg. VI. B. I. Heft, p. 9, 10.

³⁾ Hierozoicon edit Clodii p. 794, libr. III.

Ez a bezarkan mesés, megboszorkányozott állapot volt, a tátosok is bűvölt lovak voltak, még a népek származására is alkalmaztatott az ily rege, nevezetesen a hunnusokról mondatott, hogy boszorkányok méhében fogamzottak.

Harmadik rész.

Az isteni tisztelet módok.

1. §.

A szent helyekről.

Szent László törvénye említi a helyeket hol eldődeink áldoztak „quicumque ritu gentilium juxta puteos sacrificaverint, vel ad arbores et fontes et lapides obtulerint, reatum suum bove luan (decr. l. I. c. 22.). Thuróczinak már közlöttük helyét, mely szerint Árpád s társai megtöltvén sarujokat Dunavizzel, az első ott helyben végzé könyörgését a mindenhatóhoz, hogy Magyarországot örök birtokul nyerhesse meg.

Minden nép, mely még a kül természet nagy jeleneitől elfogulva a titkos természeti erőknek tiszteletében van elmertülve, hason szokásokat fogadott el, vagy pedig azokat önkénytesen is kifejtette, s utódjai közt megörökíté. Cornides (l. c. p. 41.) e pontban megemlíté már a nyugoti nemzetek hason törvényeit s Kollár szavai-val zárja be idézetjeit „ex his facile quis intelligat superstitiones illas neque hunnicas, neque ungaricas sed vicinorum populorum eius aevi fere omnium fuisse.” Ugy is van! de mivel sem Kollár, sem Cornides részletekben nem fejtegeték az okokat, miért választattak szent helyeknek ki a kutak, források, fák s kőhalmok, szük-

ségesnek láttam mindenikről valamit az újabb vizsgálatok s adatok nyomában szólani.

a) A vizekről.

A víz egyik természeti elem, mely nélkül az emberek nem élhettek, azzal nem csak szomszajaikat oltották, hanem a vízi állatokat élelemre is fordíták, halász népek különösen tiszteletben tarták a nagy és kis tengereket, tókat, folyókat, mert azok után éltek, azokon közlekedtek más távolabb lakó népekkel, Vossius halomra gyűjté e czélból az írók tanubizonyosságait (de theolog. gentil p. 361. seq.) Móses könyvei is erről tanuskodnak, melyek szerint Kanaán népei fák, hegyek s vizek mellett tartották isteni tiszteleteket (Deuteron. XII. 2. 3. és XXVIII. 36). Castren szerint még ma is a siberiai ostjakok az Obi folyóvizet leginkább tisztelik, azt mi anyáknak nevezik, az a mi istentünk ki táplál minket (Bulletin des sciences ect. Petersb. t. III. Nro. 67. 68). A hinduk különösen a folyók kutfejeit, egyesüléseket más vízzel és torkolatjaikat tartják tiszteletben, folyásaikat az ember-élethez hasonlítják, a kutfő = születés, az egyesülés = házasság, a torkolat vagy tengerbe ömlés = halál.

Vigne utazó leírja Umrnathot, vagy is a halhatatlanság tavát, melynek ünnepén személyesen jelen volt a kaschmiri földön, hová a kaschmiri és hindostáni bucsujárók összegyűlnek, Sziva megmutatta magát, ki a föld alatti isteneknek a halhatatlanság italát nyújtotta mert a halál angyala által már fenyegetve voltak (W.J. B. CXII. p. 69—70).

A folyó vízbemártást régi magyar szokásnak írja Kreckvitz, Bihar megyében ugymond a körös melletti Fekete tó lakosai rákokból, tojásokból, halakból, ke-

resztelő pénzből keresik élelmöket, az utast, ha meg nem váltja magát vízbe mártják, e régi ős szokást maga Báthori István is tiszteletben tartá.

„Dann ein gar altes Herkommen ist das, wer zuvor daselbst nie gewesen, von ihnen gehäuselt wird: also dass sie von einem ein Viertheil, oder halben, auch wohl einen ganzen Thaler bekommen.

Es hat auch Stephan Bathori erstlich Fürst dieses Landes, hernach König in Pohlen sich nicht geweigert, mit seinem eigenem Exempel solch ihr altes Herkommen zu bestätigen. Welcher sich aber von ihnen nicht gutwillig ablöset, der wird in das obgedachte wasser Kreisch so sie den Jordan nennen, gesetzt.“ (Descriptio totius regni Hungariae p. 158.)

E szokás pogány időszaki volt, de célját a hasznosítás és helybeli körülmények megváltoztatták, hajdan bizonyosan ordáliákat vagy istenítelő székét tartották ott; a fekete tónak valami különös erőt tulajdonítván, melybe gyanus személyeket mártogattak, hogy vétkeik vagy pedig ártatlanságok tisztába hozassék. A sicíliai lacus palicus hasonczélra használtatott a római világban (l. Bochart geogr. sacra p. 533. 535.) a druidek is azokat, kiket fel akartak avatni titkaikban, folyó vízbe mártották, hogy megtisztuljanak, kőbálványok skotliában Bogie nevű folyó víz mellett állott, hol a tisztulás helye volt, mint azt Taliessin gallus bardus, ki a druidek titkaiba fel volt avatva, a VI. században feljegyezte. (Bulletin des sciences hist. pur Ferussac 1831. nov. Nro. 11. 213—215.)

b) A fákról.

Ad arbores kifejezés szent László törvényében a fa bálvány képekre vonatkozik, melyekről a §. 3. 1.

Rész bőven szóllottunk, halottas szekereiken, vagy fa alkotmányaikon is ily apró képek lehettek az elhaltak emlékére felaggatva, minőkről Plancarpin a mongol földön említést tesz, hogy azok a fő pap felügyelete alatt állottak az ily fa alkotmányokról, vagy ravatolokról alább leendő szó, az ágrakások még ma is az Altai elő földön szenthelyek, az obok vagy sírdombok mellett elmenők faágakat, hol nincsenek fák, köveket vetnek a halottak nyugvó helyére, ¹⁾ hogy a szent helyek el ne foggyanak. Csak fél századdal ezelőtt is még divatos volt a szokás az alföldön, magam is mint gyermek osztottam a köznép hiedelmében, s az ágrakás mellett elmenve az erdőkben társaimmal ágakat vetettünk a korosabbak példáit követve a rakásra, mely alatt a szerencsétlen halállal kimultnak holt teste nyugodott a köz beszéd szerint. Meg van-e még e szokás az alföldön, nem tudom, de akkor még a köznép hitte, hogy a ki e kegyeletet elmulasztja, valami szerencsétlenséget várhat magára. A pogány finn s tatár népek ma is az erdőkben szent helyeket vagy keremeteket tartnak, hol bálványait rejtegetik, s azok előtt áldoznak, a bálványok, mint már előadtuk, fákra felaggatvák, ide czéloz IX. Gergely pápa levele is 1223. a finnlandi püspökhöz „*lucos ac delubra deputata olim ritibus paganorum, que de novo a te conversi ad fidem ecclesiae tuae voluntate spontanea contulerunt ipsis ecclesiis confirmamus.*”

Szent László törvényéhez hasonlóra hivatkozik Grimm is Burchard után a német földön „*qui votum voverint vel persolverint ad arborem vel ad lapidem*

¹⁾ Ritter Erdkunde I. 904. Pallas Reise in die südl. Statthalt. des russ. Reichs. II. 215.

si ad poenitentiam venerunt, clerici tres annos, laici unum annum et dimidicum poeniteant.“ ¹⁾

Legrégibb nyoma van a szent fák vagy élet fájának tiszteletéről Mosesben (1. 2. 9. jót s rosztat tudató fa) s a Zendavestában „Ormuzd sprach, Tritt zu den Bäumen O Zoroaster, welche wachsen. Dein Mund spreche vor ihnen diese Worte „ich bete zu den reinen Bäume, Ormuzds Geschöpfen.“ Herodot (VIII. 27.) beszéli, mikép még Xerxes ideje előtt a gazdag Pythios Sardesben arany platanokat s arany szőlőtőt ajándécul választott ki Dariusnak, és Xerxes is nem messzi Sardestől a híres platán fára arany éket aggatott s a szép fát őrizteté (Herodot VII. 31.). A muszlmánok Persiában ma is fatisztelők, a mi még a Zoroasteri idő maradványa, Chardin utazó írja, hogy a legvakabb muszlmánok is inkább könyörögnek fa alatt, mint a moschéban, mert a kegyesek hajdan is ott imádkoztak, azt hiszik, hogy azoknak lelkei ma is ott lengenek. Pater Angelo e hitet réginek nevezi a platanokra nézve, s Marko Póló szerint az ilyek nap fájának neveztetnek a nap országban vagy Khorasánban. Panofka írja, hogy Mithra tiszteletére oly fákat választottak ki, melyeknek levelei szüntelen zöldelnek (myrtus, cziprus, pinus, laurus), vagy pedig olyakat, melyek szurkos nedvéért éghetők voltak, a mi a halhatatlanságnak vagy tűznek, az élet örök csirájának jelképe a Zendavestában. Persiában Ouseley szerint bizonyos fák, kivált források mellett, ma is tiszteletben állnak, azoknak ágaira kelmedarabokat aggatnak, mikhez senkisé is mer nyulni. ²⁾

¹⁾ Mone I. 43. Grimm Mythol. edit 1-a Anhang p. XXIV.

²⁾ Klenker Zendav. Th. II. p. 377. Ritter VII. B. 2. Abth. p. 512. Panofka Journ. asiat. Nro 68, 1833. August p. 131.

Hogy a druidek vagy kelta magusok is a cserfákat tiszteletben tarták, azok alatt áldoztak fejr bikákkal s azoknak gyöngyeit mint égi ajándékot a méreg ellen óvszernek használták, azt Plinius körülményesen előadta, ily hozzáadással „tanta gentium in rebus frivolis plerum que religio est“ (hist. nat. l. XVI. c. 95). Phrygiában szinte Cybele tisztelete a magna mater a fenyő és jegenye fák tiszteletével volt vegyülve, a fenyőfa a tél vagy halál jelképe volt, mint az ünnep nap a rbor intrat mutatja, Cybele kedvese is Atys halálakor fenyőfává változott.

A slávoknak is voltak szent erdeik, mint a germánoknak s rómaiaknak voltak szent berkeik, Lengyel földön Jagello 1386- elvévén Hedviget, s népét megkereszteltetvén, kivágatta s elégettette a szent erdőket, s Perkun örök tüze végkép kialudt Wilna körül. ¹⁾ Berekesztésül álljon itt Nerses katolikus levele a nap fiaihoz a XII. századból: „belehret sie alsdann dass die Sonne für nichts anderes zu achten sei, als für die Leuchte der Welt, welche Gott erschaffen hat um die Erde zu erhellen, eben so auch den Mond und die Sterne. Die Pappel verehret nicht mehr als die Weide, oder die Buche oder sonst einen Baum, und glaubet nicht dass das Holz des Kreutzes Christi von der Pappel gewesen sei. Denn diesen Baum, welcher Pappel heisst, beteten die Heiden zur Zeit der Abgötterein, und in diesem Baume liessen sich auch Daemonen nieder, und empfangen von den Menschen Anbetungen.“ Irta e levelét a samosatai paulianusokhoz (W. Jahrb. LXVII. B. Anz. Blatt p. 31).

¹⁾ Wien Jahrb. B. LXIV. p. 200. Ravul Rochette Odysseidje után. Tappe Gesch. der Russen. II. 21. A germánokról l. Tacitust Germ. c. 39. Rómában 32 szent berek volt, hol a fát megsérteni nem is volt szabad: „patula jovis arbor“ Ovid szerint szent fa volt Metam. 1. 106.

c) A kövekről.

A lapides kifejezés a kőbálványokra magyarázható, melyekről szinte §. 3. 1. Rész volt szó, azon kőképekről vagy bábokról pedig, melyek Ruisbroeck leírása szerint a kun sirhalmokat környezték egy külön czikkben fogunk szólni.

A durva kövek, oszlopok, kőrakások, kőképek tisztelete lesüllyedési állapotra mutatnak, mert azok kezdetben csak emlékjelei voltak a nagyobb fontosságú történeteknek, frigykötéseknek, népgyűléseknek, hol törvényeket hoztak, fogadásokat tettek, s azokat esküvel szentesíték, vagy pedig határjelek voltak, melyek a római s görög pogány időkben Terminus, Zeus horios név alatt tiszteltettek. A Hermes Agoreus, Janus, Phales, Jupiter lapis, kronios lithos Visconti szerint mindily eredetekre utalnak vissza, vagy pedig meteor-kövek voltak azok, melyek baetulia nevet nyertek a zsidó földön, hol a Beith-El (= isten vagy az él háza) város s föld lakói ily bálványozásra adták magokat. Kis-Ázsiában Cybele fekete kő alatt tiszteltetett, mihez hasonlít a mekkai köztisztelő is. Pausanias idejében Pherében Achájában 30 négyszegű kő volt isteni nevekkal ellátva, Delphiben pedig egy szent követ naponként olajjal öntöztek. Arnob magáról megvallja, hogy mint pogány még ily köveket tisztelt, a németeknél is az Oelgötze innen maradt fenn.¹⁾ Wahl azt írja, hogy az ó testamentomi időkben ha valami

¹⁾ Beller mann über die alte Sitte Steine zu Salben. Erfurt 1793. Bohlen die Genesis histor. Kritisch erläutert. Königsberg 1835, p. 285. A régi ír népek köztisztelőtéről, I. Moore Tamás Irland történeteit s a phoenicziai nyomokat. W. Jahrb. LXXII. B. p. 209. Sthur l. c. p. 402. Nork mythol. Wörterb. in voce Laban, Stein.

nevezetes történt, annak emlékére fákat ültettek, vagy kőhalmokat raktak, hogy az esztendőket s ünnepeket onnan számlálják, 1. Moses 28. v. 18. ismét cap. 31. v. 45. 46. Idézi Ossián helyeit is, melyek szerint kelta szokás volt a tettek emlékének fenntartása végett kő-emlékeket felállítani. Temora énekében mondatja: „hát elfelejtessék a hely, hol békében laktunk? e kő minden-mohaival adja át a jövődőnek, hogy a vitézek itt jöttek össze stb.“

Skótzsiában a Marlach kő annak emlékére állíttatott fel, hogy II. Malcolm 1010. megverte a dánokat, más kövek a mythologiai Arthur emlékezetére voltak felszentelve, melyeket a köznép sokáig tisztelt, most is babonás hittel vannak azok felől. Canut tiltá meg törvény által a kövek, fák tiszteletét, luteráni zsinat 452. és a turoni 567. már előtte hason tilalmakat tett, melyek azonban a skot földön hatálytalanok voltak, mert ott a druidismus legtovább fennmaradt. ¹⁾

A székelj krónika szerint Bondvárban tartották a hunnus maradványu székeljek népgyűléseiket, mikor a magyarok kijöttek Zandirhám nevű fő rhabonbánjok fogadta Árpádot, hihetőleg mikor az Atelkuzu földet elhagyták a magyarok, felolvasta Árpádnak a kőtblákra vésett székelj törvényeket, mikor a pogány szokás szerint áldozott is Bondvárban. Árpád tőlök Munkácsra ment „celebratoque sacrificio, renovatio legibus intrat terram Pannon.“ A kőtblára vésett törvények pontjai hasonlók lévén az anonymus által feljegyzett hét vezérközti szövetségi pontokhoz igen hihetőnek látszik, hogy

¹⁾ Wahl allg. Gesch. der morgenl. Sprachen. Leipzig 1784, p. 588. Bulletin des sciences par Ferussac 1831. Nov. o. 212. Sept. p. 16. Cambden írja, hogy Harald az angol saxok feje győzedelmei emlékére durva emléköveket állíttatott fel ily felirással: „Hic fuit Victor Haraldus“.

a székekelyek főnökei is résztvettek azokban, mert Kéza is írja, hogy a székekelyek hunnus maradványok, kik megtudván, hogy a magyarok ujra visszajöttek, Ruthenia határain eleikbe mentek. A száj-hagyomány csak annyi változtatást tett a dolgon, hogy a törvényeket székekely hunnus eredetűeknek nézte, melyeket Árpád csak felujított.

Hason kőfelirásokra akadhatni a siberiai földeken is, Strahlenberg több ily kőfelirások rajzait is adja, melyeket még senki meg nem magyarázott, még az Uralban és nyugotra az Uraltól is találatnak hieroglyph kőfeliratok, s Meiners szerint nem is megvetendő azoknak véleménye, kik az ily kőszirti feliratokat a népköltözésekre, megállapodásokra s viselt hadi tetteikre vonatkozóknak állítják, Timur emlék-kövei is a XIV. századból csak a régi szokást bizonyítják, történeti alapjának kell hát lenni a krónika szavainak „gens hunnorum altero duce Árpád adveniens filis Almos missis legatis Zandirham eandemque nobilitate pollentem gentem (testantur acta et monumenta hodie quoque superfluentia in aedibus domini nostri) excepit expositisque legibus sculptis in lapidibus. Hat kő-ver celebra toque more Rabonbani in arce Bond sacrificio sequentes leges ex lapidibus perlegens adplicuit genti suae.“

Hogy a hunnusok kőoszlopokat emeltek megholt vezérjeik emlékére, azt Thuróczi is írja, talán idővel ily felirásos kövekre a székekely földön akadhatni is, a lapides kifejezés Szent László törvényeiben is oda utal, hogy a népgyűléshelyeken, hol áldoztak s törvényt tettek, kőemlékeknek kellett lenni, melyeknek tiszteletét jövőre megtiltotta.

Más országokban is hasonlóan folyván a dolgok, a

magyar pogány szokás azok által mind felvilágosittatik, mind megerősittetik. A püspökök, papok, s más pártjokon lévő világiak megkövezése is a pogány hitű magyarok által onnan eredhetett, hogy amazok kőbálványait s egyéb emlékeiket szétromboltaták, ily megkövezésekről Thuróczi több ízben szól. ¹⁾

d) A hegyekről.

Anonymus írja, hogy Ound, Ketel, Turzol magyar vezérek Tarczal hegyen kövér lóval áldoztak, ez ismét chinai tatár szokás. Humboldt írja, hogy 230 évvel Krisztus előtt négy nagy hegyen áldoztak Chinában Chan-t-y-nak, vagy a fő lénynek, a négy hegy Jónak neveztetett, később a császárok alkalmatlannak tarták személyesen e távol eső hegyekre kimenni, tehát közel lakókhoz emberi kezek által készítették magos dombokat, hol az áldozatokat véghezvitték. Herbelot a niutse tatárokról írja, kik turk fajnak, hogy Mathakha chánjok (= Matkó) 1190. áldozott öt fő és öt kisebb hegyeken, s négy folyóviznél, hogy esőt nyerjen széles birodalmában. ²⁾

¹⁾ A nemes székely nemzet Constitutioji, privilegiumai. Pesten 1818. l. 276—295. Kéza l. I. c. 4. Strahlenberg p. 365—374. Meiners *Commentatio de antiquis montumentis in Siberia austr. existentibus in Comm. Societ. regiae Scient. Götting.* Vol. XIII. Göttingen 1794. A székely krónika hibásan van kinyomatva, megérdemlene újabb kritikai kiadást. Thuróczy chr. p. II. c. 36—40. Gerard püspököt Vatha s társai lapidibus obruerunt: így bántak a buldi püspökkel is. Péter király embereit is így büntették.

²⁾ *Vues des Cordilleres a Paris* 1816 t. I. 316 írja (p. 196), hogy mind a két Amerikában vannak ily emberi kezek által készült halmok, melyek nem sírhalmok, sem nem sánczok, sem nem templom alapzatai, tehát mint Mahe is vélekedik azok áldozati helyek, oltárok voltak. Herbelot l. c. t. VI. 418. Ysbrantides chinai követ leírja a niutseék birodalmát, ők a kuotsék vagy nagy kocsikon járó turko scytha fajhoz tartoztak, ily nagy vasas talpu szekereket gyakran talált Ysbrantides egykori birodalmukban, melyeken a mult

Azsiában több szent hegyek voltak, melyekről azt hitték, hogy az égig felnyúlnak, s ott az istenek laknak, a boldogok gyülekezete is ott tartatik. Ilyenek voltak az Elburs, Libanus, Meru, Argeus, Afrikában az Atlás hegyek; ilyenek ma is mongol-china földön a fejér hegyek, mongolul schaganalin (= czagányi hegyek chinai nyelvben *Tschang pe-schan*), az uralkodók bucsúra járnak oda, Kanghi császár 1682. leszált lováról, háromszor meghajtá magát a hegyelőtt mielőtt áldozna.

Ilyenek Tübetben a Huindes hegy (= hó tartomány), mely háromszor üdvözlöztetik a lakosok által, a hinduk pedig hétszer hajtják meg magokat előtte; a *Maha-pant* tető megmászása pedig Himalaya hegyein magában már szentté teszi a felmászót, a mi azonban csak ritkán s többnyire élet veszedelemmel történik. Neumann azt hiszi, hogy a tisztelet oka onnan van, mért a hegyekről költöztek síkságra az emberek, a regék a hegyekhez, ott lakó istenekhez s geniusokhoz szállanak. Ritter is megjegyzi, hogy mind a brahma mind a persa pap a hideg helyre, északra, első hazájokra tekintettek, a tél földre (= magos hegyekre) s második hazájokat a kiköltözés utánit dicsérik, magasztalják és szentesítik. ¹⁾ A *meny* szó alatt a toldalékban mind ez bővebben van kifejtve, hihetőleg mén lóval áldoztak magyarjaink a tarczali hegyen, a *meny* és *mén* szó közti vallásos viszonyosság is ide mutat.

század elején utazott keresztül, s megjegyzi, hogy olyakat nem is használnak a mongolok, kik végetvetettek a niutsék uradalmának.

¹⁾ Gesenius Commentar, ad Iesaiam II. 319. Nork mythol. Wörterb. in voce *Berge*, Ritter I. 90. II. 505. 985. VI. 1. Abth. p. 40. Neumann Asiat. Studien, p. 39.

2. §.

Az áldozatokról (hús áldozat.)

Anonymus — mint érintők Ound, Ketel, Turczol vezérekről írja, hogy Turczol hegyen kövér lóval áldoztak „et in eodem loco more paganismo occisi equo pingvissimo — magnum aldumas fecerunt“ (c. 16.). Valahányszor a névtelen eldődeink áldozatjairól beszél, a vendégeskedést is megemlíti mind c. 13., hol Ungvárt bevén, szinte vendégeskedtek, „et diis immortalibus magnas victimas fecerunt,“ és cap. 22. azon öröm hír után, hogy Tohut és fia Horka Zabolsu és Tosu a magyar birtok határait szerencsésen kiterjeszték a Meszesig „more paganismo fecerunt aldumas, dux vero Árpád et sui primates obhanc causam laetitiae per totam unam hebdomadem solemniter comedebant, et fere singulis diebus inebriabantur propter eventum tantae laetitiae“ Máskor három vagy négy nap vendégeskedtek csak, mert még sok tennivaló volt hátra a foglalás kezdetekor, minél jobban boldogultak abban, az öröm és mulatság ideje is meghosszabbult. Így mikor az alpári csata után Budára jöttek, Attila romlott épületeiben már húsz napig vendégeskedtek „et omnes symphonias atque dulces sonos cythararum et fistulorum, cum omnibus cantibus jocularum habebant antese — — cum clipeis et lanceis maximum torneamentum faciebant, et juvenes more paganismo cum arcibus et sagittis ludebant.“ (c. 46.). A mos paganismus kifejezés irónkban gyakori s nyomatékos értelmű annyiban, hogy az iménti közlemények szerint a magyarok pogányvallású szertartásaihoz tartozott, szerencsés tetek után kövér vagy hizott lóval áldozni az istennek.

hosszasb vagy kevésb ideig vendégeskedni, zenészeket, énekeseket tartani, lófutattásban versenyezni, katonai gyakorlatokban vetélkedni lándzsával, paizsszal, nyíllal, kéz íjjal.

E szokás felette régi, már az ázsiai hunnusokról fel van jegyezve a chinai annalisokban, midőn 50 évvel Krisztus előtt a déli hunnusok egyik Tanjoj-a (rex Tanaut Justinusban) ajándékot kapván a chinai udvartól, örömeiben áldozatokat tétetett az égi szellemeknek s a császárnak, kit szinte országa védő szellemének tartott; a nemzet nagyjai jelen voltak az áldozattételen, mulattak, vendégeskedtek és lóversenyt tartottak.¹⁾

Cornides nem ok nélkül hitte, hogy eldődeink fehér lovakkal áldoztak, mert ugymond Árpád Zalánnak is 12 fehér lovat köldött ajándékba, de inkább bizonyít a mellett a szokás, mely szerint a tsuvaszok Tor istennek ma is fehér lóval áldoznak, a fehér lovak hajdan az Uralban mint mindenütt északi Ázsiában legtöbb számmal voltak, ma is keleti Siberiában több a fehér mint más színű ló, nyugotra a baschkir s kirgis földön kezdett szürkére változni, Pallás írja: „singulares maximi equi apud Baschkiros et Kirgiso tartaros albi maculis crebris minutis et orbiculatis brunneis qui a Bacharis sub nomine Argamaki coëmti ad Indos deducuntur ubi in maximo solent esse pretio. In Dauria equorum greges integri sunt candidi, plurimus equorum color apud Tcherkessos albidus.“

Épen déli Uralban az alsó Volgánál lépett fel a rettentő lovag hunnus nép, ennek ázsiai történeteiben irva van Schematsien hires chinai annalista által, hogy hadi csapatjaik fehér, barna, szürke s fakó lovak szerint

¹⁾ Deguignes Allg. G. der Hunnen, t. 1. 242.

voltak osztályozva, nevezetesen Mothe nyugoti hunnuszok királya 200. Krisztus előtt a chinaikkal folytatott véres háborúban így osztályozta seregét, melylyel győzött s a békekötéskor mind maga, mind a chinai követek egy a hadban elesett ellenséges király koponyájából készült serlegbe töltetvén Mothe az áldozati vért, annak közös megivásával erősíték meg a frigyet.

Herodot Agrippäer népe is (= fehér lovasok IV. 23.) négy száz évvel Krisztus előtt déli Uralban csak ily hunnusz nép lehetett, mert már Mothiról is irva van, hogy hatalma a Volgáig kiterjedt. ¹⁾

Theophylaktus, mint már láttuk, csak általánosan említi, hogy a magyarok lovakkal, ökrökkel, juhokkal áldoztak a teremtőnek, melyet igaz fő istennek tartanak ámbár a természeti elemek iránt is babonás tisztelettel viseltetnek, így van ez ma is a voguloknál, kikről Isbrantides így ír: „a voguli tatárok isteni tisztelete egyedtől abban áll, hogy egyszer az esztendőben áldoznak, mikor leginkább lovakat ölnek le, melyeknek bőreit a bálványfákra felaggatják s előttök letérdelnek, s azzal vége van a szertartásnak, az áldozati húst azután közönségesen megeszik, napot, holdat tisztelnek, de hisznek az ezek felett álló egy istenben is, a házas pár közül ha valamelyik fél elhal, azt esztendeig gyászolja az életben megmaradt (l. c. p. 14.)

Ez egészben a régi magyar pogány szokást tükrözi vissza, mert hogy azok is megették az áldozati lóhúst Anonymus freysingeni Ottó s Thuróczi is írják; ez utólsó nevezetesen Vatháról s társairól feljegyzette „tuno

¹⁾ Müller der ugrische Volksstamm, t. II. 460. Zoographia Rosso Asiatice Petropoli 1811. p. 259. Herbelot t. VI. p. 5. Deguignes l. 1. p. 29, la cavalerie divisée en quatre corp; qui étaient distingués par le couleur des chevaux blancs pommelées noirs et isabelles.

itaque detestabili et execrabili commonitione illius Vathae omnespopuli libaverunt se daemouiis, et ceperunt comedere equinas pulpas“ (pi. II. c. 25.), de a hátramaradt magyarokról is épen ezt jelenti Julianus barát „carnes equinas, lupinas et huius modi comedunt, lac equinum et sangvinem bibunt.“ (Deseritzki de init ac major. Hung. t. 1. p. 170.) Itt a lac equinum alatt a kancza tejből készített kumist, a vér alatt a frigykötést s más fogadásokat megpecsétlő vérelesztést kell érteni, miről alább a 4. §. leendő szó. A vitkaiak is a főünnepen, mely aratás után van, Pallás szerint fehér lóval áldoznak titkon, más házi állatokat is szoktak egyéb alkalommal áldozni, de barna lóval nem szabad áldozni. (Reisen III. 480. Müller der Ugr. Stamm II. 388—396).

Az ariak is (finn faj Ázsia Pol. p. 166.) ha megholt a családfőnök lóval áldoztak, ezek 1621 körül kerültek orosz hatalom alá, s barátság jeléül veres földet, nyilat és veres rókát küldtek uraiknak Tobolszkba, mit az oroszok hadizenetnek vettek, s őket csak nem egészen kipusztították. Pallás még említi őket az orosz összehasonlító nagy szótárhoz készült előbeszédben „Ariorum stirpea omnes circa Jeniseam degunt, et exiguo tantum numero supersunt.“¹⁾ A Kazincziak szinte nagy tiszteletben tartják a fehér lovat, fehér csikóval áldoznak, szomorú melodiája van énekeiknek s tánczvigalmaiknak, az állatok neve Isik, fuvolyájokat tsetagámnak nevezik (csattogó?)²⁾

¹⁾ A név fenmaradt Nagy Ar s Kis Ar falu nevekben Szathmárban, a magyar Ari családnevek a birtokra s helynévre utalnak, a vitkaiakat ma is a tatárok Arinak nevezik (Rytschkow Tagebuch, Riga 1774, p. 163). A szó értelméről más alkalommal fogok szólani.

²⁾ Ritter I. 1091—1094. Katschinziaknak írja, turk fajnak állítja, mert ma törökül beszélnek, de az is már mongollal vegyítve van, mint magok is a kalmukokkal összesőgorosodtak. A név Ritter szerint Kát s a víztől van,

Figyelemre méltók Marco Polo XIII. században utazónak is a fehér lovakról tudósításai, a tatárok ugyanazokat, kivált a kanczákat nagyra becsülik, a mongol chánnak legtöbb van, Kublai chán minden évben August 28-án ünnepet tart, mikor fehér kancza tejjel áldozik, azt a földre önti, azután maga is és nagyjai sorban isznak a kehelyből. Uj évben fehérbe öltöznek mert a fehér szín jó jel nálok, a chán ilyenkor uj évi ajándékban százezer fehér lovat is kap. ¹⁾

Ezen XIII. századi tudósítás összhangzásban áll a sokkal korábbi chinai tudósításokkal a hunnuszok fehér lovu hadcsapatjairól. Dugonics azt mondja, hogy a régi közmonda „jobb lesz ha megisszuk az áldomást, az időben jött szokásban, mikor a magyarok felhagytak a lóhús evéssel, tehát az áldomás szót csak ivásra használták később, mert egy más szinte régi közmondából „ki az utással eszik, iszik, áldozik“ épen ezt lehet következtetni. (Magyar példa-beszédek I. 258. II. 24.) Az áldomás szó alatt a toldalékban a felvilágosító adatok erre idézve vannak, de onnan kimaradt az 1424. Oklevél, mely Kővár vidékéről szól „superemtionem vineae cuiusdam, quae dicunt venditioni seu victimae bibicionis (áldomás) interfuisse probos viros.“ Itt a victima és bibicio kifejezések mutatják, hogy az áldozati szertartásokból maradt fenn a polgári életben az áldomás szó. ²⁾

mely mellett laknak. Van T e s nevű patakjok is, és T e s z nevű falujok, K ó s a más patak foly el a Kazinczi síkon, I s i k v. I s s i k hegy is ott van, melyet Ritter fehér hegynak fordít, ez a magyar üszög lesz, az áldozatra szentelt barmok neve is I s i g, lásd a Táj szótárban az i z é k szót is.

¹⁾ Marco Paolo, Reise in den Orient, übers. von Felix Peregrin. Leipz. 1902, p. 86. 110.

²⁾ Kerehelich in notit. praelimin. regn. Dalmat. Croat. et Slav. p. 445.

Hogy pogány őseink is a fehér lovat becsben tarták, mutatja első Lajos király cselekvénye is, mely szerint 1356. a velenczésekkel kötött frigyben azt kívánta, hogy évenként egy fehér lovat küldjenek hódolat jeléül ajándékba a királynak. ¹⁾ Cuspinian is írja, hogy 1515. II. Lajos és testvére Anna Bécsbe menvén, nagy pompával nyolcz fehér ló fogaton tette útját meg s az udvari kísérők is négy-négy fehér lófogattal emelték a diszmenetet. (Diarium Joh. Cuspiniani in Adparatu M. Belii Posan. 1735. 249.

Krónikáink hallgatnak az áldozati szertartások részleteiről, de azokból miket Meiners feljegyzett utazók után, az urali és siberiai lakosokról következtetni lehet eldődeink szokásaira is. Meiners írja már, hogy déli Sibiria pásztor népei a kazincziak, teleuták, burátek, tungusok leginkább fehér csődört áldoznak, a felszentelés ivó áldozat mellett esik meg, tejjel öntözik meg a felszentelt lovat, s hátára teszik az áldozó kehelt, az ily lóra többé senki nem ülhet, seim meg nem ölheti azt, el sem szabad adni, mert az az isteneknek szolgálatjára választott ki, hogy lovagoljanak — rajta a feláldozás végbe-mente után, s nyájait megőrizték. ²⁾

Régi ázsiai szokás ez a lóáldozat. Colebrooke szerint a második Véda egy része az a swameda, vagy lóáldozat, de az ebben foglalt szertartások a ló megölésről még semmit sem tudnak, a ló csak befogatik, karóhos

¹⁾ Idem rex anno 1356, sine belli denunciatione cum centum millium armatorum exercitu Venetos imperatos agrossus eorum que ditiores depopulatus est — — porro cum res prospere cederent, ad pacem inuendam animum adiunxit, nullo alio fructu oblato, quam ut Veneti testificandi obsequii causa promitterent se quolibet anno equum album regi praesentaturos. Laurent de Monacis Chron. Venet. libr. VI. p. 110. Masserus in Actis SS. Ungar. segm. I. p. 110.

²⁾ Meiners Allg. krit. Gesch. der relig. t. 1. p. 225.

köttetik, szabadon bocsáttatik, s az egész áldozatnak azzal vége van. A ló minden vad és szelid állatok képviselője, s ennyiben mint helyettes szerepel a fő lény előtt, ki az állatokat teremtette; a valóságos feláldozása a lónak későbbi eredetű, a Veda könyvek arról még hallgatnak. A régi persa s indus vallásnak közös eredete lévén a nap-tűz tisztelet, méltán következtethetni, hogy az engesztelő áldozat eszméje hozta létre a lóáldozatot, mert a mith-rai emlékeken a jó s kárt tevő állatok összege épen úgy képviseltetve van, mint a védai ló áldozatokban a szelid s vad állatok képviselve, azon különbséggel, hogy amott a bikáknak, itt a lónak jutott a fő szereplés. A nap lovainak tiszteletéről bőven értekezett Hamaker, melyre már a királyok második könyvének 23. II. is utal, s a pheniko punikai felirások magyarázatjaiban megigazul. Foucher a persa vallásról irt academiai értekezéseiben idézi Herodotus, Xenophon, Curtius helyeit, melyekből kiviláglik, hogy a magusok is fehér lovakkal áldoztak a napnak, melynek fehér szekerére virágokkal volt megrakva, a napnak külön tápláltak ily lovat, Jupiternek pedig bikát áldoztak, a fehér szekeret hátul a szent tüzet hordozók kísérik. Curtius Darius utjáról írja: *currum deinde Jovi sacratum albentes vehebant equi, hos eximiae magnitudinis equus, quem solis appellant sequebatur.* Xenophon szerint a tűz megemészté a bikákat s lovakat, s ez végbe menvén, a magusok a földnek s angyaloknak áldoztak. A magusok titkos tudománya mint Dio Chrysostomus írja, a nap szekerét csak jelképnek vette, mint magát a napot is, amaz a világ mozgását, emez a láthatatlan istent ábrázolta, ki a világ szekér-rudját, s annak menetelét kormányozza, a köznép azonban az emblemákon fölül nem emelkedett, s a magia elaljasodása az, mit ma schamanizmusnak nevezünk.

Az asvameda jugat vagy jelképes lóáldozatot Indiában is a valóságos lóáldozat váltá fel. James Tod írja, hogy Dhundar tartomány lakói, kik magokat Raona ivadékainak tartják, ma is megülik a nap ünnepét, nyolcz ló van a nap szekérébe befogva, különösen Dschei nevű fejedelmek 1699 táján igyekezett a régi lóáldozatot felújítani, mely hajdan Dhund hegyén, honnan a tartomány neve is vitetett végbe. A Schlegel Wilhelm által 1829. kiadott Rama tetteiről készült éposban is olvashatni, hogy az ayodhai (ma-Aude) egykor híres fejedlem Dasaratha lóáldozatot rendelt a napnak, hogy magának fiat nyerhessen.

Herbelot a toukievi vagy turk tatárok történeteiben említi, miszerint Kieli nevű chánjok 626. Krisztus után megbékélvén a chinai császárral, annak emlékére fehér lóval áldozott, Tacitus pedig a germánokról írja: publice aluntur in iisdem nemoribus, ac lucis — equi candidi, et nullo mortali opere contacti, quos pressos sacro cursu sacerdos ac rex, vel princeps civitatis comitantur, hinnitusque ac fremitus observant. ¹⁾

Mindezekből világos, hogy a lóáldozat a nap tiszteletével volt egybekötve, világos az is, hogy a nap lovait bővölésekre s jóslásokra használták, mire utal Darius lova nyerítése is a napra, kitetszik az is, hogy a germánok is a fehér lovat jóslásra használták. Pogány eleink az ily lovakat tátosoknak nevezték, vagy azért hogy tátott szájjal nyerithettek csak, vagy azért hogy tátosok vagy jóslók feltűgyelete alatt állottak, mindene-

¹⁾ Wien Jahrb. B. II. 234, hol Colebrooke fejtegetései közölve, Allg. Lit. Zeit. 1835. May. Nro 184 a semitici felírásokról. Historie de l'acad. royale des inscr. t. XXV., hol Foucher értekezése áll, p. 87. 101 stb. Wien Jahrb. LXV. B. p. 75. James Tod közlései, Herbelot t. VI. p. 86. Tacitus de mor. germ. c. 10.

setre a tátosság alatt a jövőendő tudása s annak felnyitása értelmeztetett. Hason történeti tényről közölt Leibnitz a pomeránok tátos mén lováról, melyet szinte hízaltak, melyre felülni senkinek sem volt szabad, papi felvigyázat alatt álván, s az, mielőtt háborúra vagy rablásra kiindult a nép, jó vagy rossz jeladás végett megkérdeztetett. A tátost a bambergi Otto császár idegen helyre adatta el mikor keresztény vallásra téríté a pomeránokat. ¹⁾ Hogy a hunnuszoknak kellett tátos lovaiknak lenni, kitetszik nem csak lóáldozatjaikból, s abból hogy fehér lovakban bővölködtek, de azon történeti tényből is, hogy a híres eulchi ménes, melyért a chinai császár velek háborút viselt, tátos méntől vette eredetét (l. a mén szót a toldalékban). Az észak sarki népek barom-áldozatjaikról még megjegyeztük, hogy a tatár mongol népek Sibiériában, Oremburgban, Kasánban, Asztrakánban a barmokból csak a csontokat és szarvakat adják az isteneknek, ezt teszik a vogulok, lappok, burjátok is, legfőleg a baromfőt, orrt, füleket, lábakat, beleket adják még néha oda, miként tsuvaszok, tseremiszek, vitkaiak is e szokást követik, csak nagy szükségben áldoznak egész barmot fel, s ekkor rendesen fehér lovat vagy tehént ölnek le, felét magok az áldozók tartják meg, más fele az istené.

A barmot szétvagdadják egyenlő részre, kiki megkapván a maga részét, annak felét a forró üstbe veti ily szókkal: tűz vidd áldozatunkat az istenhez. (Meiners l. c. II. 17. Georgi, Gmelin, Rytakow

¹⁾ Leibnitzii opera omnia t. IV. p. II. p. 279, edit. Dutens. A felszafrangozott s szabályozott ménalót a pap kilencz kopja két háromszor vesette át s meg vissza, s a kopják egy ől távolságra voltak egymástól elhelyeztetve, s ha a ló meg nem sérté lábát, sem a rendet meg nem bontá, a vállalat szerencsés kimenetelét tanusítá.

közlései itt előadvák). Moses törvénye szerint (3. M. 16. 21). a papnak kellett az áldozati baromra kezét tenni, a persáknál pedig (Zendavesta Kleuker II. 172) mind addig kellett a magus kezének a barom testén nyugodni míg az végső lehelletét ki nem adta; valyon e szokást követik-e a schamán papok s követték-e a magyar tántosok? nincs feljegyezve, de hihető, hogy ők is hasonló szertartással végezték áldozatjaikat. Ez a kézrátevés bővös illesztés volt, hogy a baromvér az áldozó vére gyanánt tekintessék az isten előtt, mely engesztelést eszközöljön.

§. 3.

A libátiokról (ital áldozat.)

Az áldozatoknak egyik részét tették a libatiók vagy is ital ajánlatok, Thuróczi kifejezése libaverunt se da emoniis ily ital áldozatokat feltételez, a minthogy Anonymus előadása is a hét vezér közti véritalról, a székely krónika tanusítása az áldozó székelyek szövetségi helyéről szoros összefüggésben állnak mindazzal, a mit Thuróczi Vatháról s társairól feljegyzett, s még az 1545. erdélyi országos gyűlés határozata is „poculum sancti Johannis, quod vulgo Aldomás vocare consueverunt insignum justae emtionis dare debet“ (1. áld szót a toldal.) a régi pogányos helyezésre visszaül, melyről különben is a scytha, majd később a turktatar népek történeteiben is számos példák bizonyítanak.

A természet emberei evésre s ivásra kényszeríték isteneiket is, azt hitték, hogy mivel arra magoknak legfőbb szüksége van, az étel és ital bőségét csak úgy nyerhetik meg, ha az isteneknek állathússal s vérrel áldoz-

nak, véleményök szerint az áldozati tűz füstje az égbe ment s az ott kedves szagú volt. Az ember-áldozat már eldurvult állapotra mutat, azt az ellenségeskedések s folytonos háboruk hozták létre, midőn a leöltek koponyáit használták kelyhek gyanánt, melyektől a babonák elválhatlanok voltak. Eleinte bizonyosan szelidek voltak az áldozati módok is, az állatok, növények s más termé- nyek zsengéi, viz és tej használtattak az isteni kegy megnyerésére, szeszes italok, milyenek a kumis, vagy tatár arrak, bor, pálinka, méhser, (medum Meth.) később nyertek alkalmaztatást. Az ember vérivás pedig mindég rendkívüli szertartás volt szövetségek, békekötések, frigyeli megerősítése végett, s azt jelenté, hogy a frigybontónak életével kel meglakolni az adott szó megszegéséért. A pogány véres áldozatokat Krisztus szüntette meg, az orvosorai kehelybeli bor még ma is a Krisztus vérét jelenti, mely az isten s emberek közt új szövetséget hozott létre, s ki azt megszegi, ördög és pokol martalékja lesz.

Láttuk már föllebb, hogy Árpád és vezér társai a Duna mellett megállván seregeikkel, szaruikat Duna- vizzel tölték meg s azokat felemelve könyörgött a főve- zér a magyarok istenéhez, mit végezve, a sokaság há- romszor hangosan felkiáltá az isten nevét. (Thuróczi p. II. c. 3.)

Ez ünnepély bizonyosan libatioval volt egybeköt- ve, ámbár a krónikás arról mit sem ír, de a turk-tatár s finn fajú népek szokásai azt igazolják; más felől a sza- ruk használása kelyhekre az északi népeknél bizonyos tény, mert Plinius nyilván írja „urorum carnibus barbari septentrionales potant, urnasque binas capitis unius cor- nua implent“ (hist. nat. l. XI. c. 37.). Caesar a Gallusok- ról hasonlólag írja „Urorum cornua studiose conquista.

a labris argenteo circum eludunt, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.“ (I. VI. de b. gall.) Magyarjaink is hát szaru poharakkal vendégeskedtek, azokat köröztették, azokkal libáltak, az Árpádé bizonyosan ékes is volt, mert ő áldozott itallal a magyarok istenének, hihetőleg a föld négy sarka felé öntvén ki abból az italt, azután maga is ivott és körözteté azt vezér társai közt. Ez a pohárköröztetés meg volt a hunnuszok közt, Priscus Attila ebédjéről írja; „postquam vero Attila secundum a se et relinquos deinceps honore affecisset, nos etiam paribus poculis dextra porrecta honoravit ex Thracum instituto.“ Hason szokást követ ma is a siberiai pogány népség, hol a család főnök vagy pedig a schamán pap kumissal tölti meg áldozattételkor a kehelyt, abból iszik, kézről kézre bocsátván azt addig töltögetik s isznak belőle, míg leisszák magokat. (Meiners l. c. II. 310). A székely fapohár vagy tamarisk-kehely is népgyűlésekben s lakomáknál így használtatott a székely krónika szerint, nevezetesen Mikó Pál Sándor Katát nejl vevén, örömeiben abból ivott s abból itatta vendégeit, ámbár ez áldozati kehely pogány idöszakban a sokkal fontosabb véreskü letételnél használtatott egyedül.

A germán fajú népek is poharazás közt tettek szent fogadásokat, melyeket megszegni többé szabad nem volt (Wilda Über das Gildawesen im Mittelalter p. 7.) abból fejlett ki szinte a késöbbsi szokás, hogy alkukötés-kor vendégeskedtek, s most is még divatos *Weinkauf* vagy bor áldomás még a régi szokásnak maradványa (Grimms deutsche Alterthum p. 191. tehát az 1424. magyar oklevélbeli *victima bibicionis*).

Herbelot a niutsche tatár fejedelemtől Aguthárol írja: (XI. század) hogy mielőtt hadra menne, annyától elbucszúzott, annak egy pohár bor mellett hosszú életet

kivánt, előbb poharából libált a földre, azaz kiöntötte a bor egy részét, ég s föld legyen — így szólt — bizony-ságom, hogy a leáóknak nincs igazuk, s végezve libati-óját, beszédet tartott katonáihoz, azokat felbuzdítá és ígéretekkel biztatá, hogy ha jól viselik magokat, a szol-gák szabad emberek, a köz vitézek pedig tiszték lesz-nek. (t. VI. 360.) Hason áldozati szokásokat követtek a keleti és nyugoti toukieuk vagy turkok, kiknek egy része már a VI. században az Altai hegyeken elhirese-dett, s a finn ogor nemzet némely ágazatait hatalma alá hódítá: e koránti érintkezésből lehet a turk s kozár szo-kások közti nagy hasonlatosságot kimagyarázni, me-lyeket Frähn, d' Ohsson s Onseley arab írók után felje-gyezték; az ázsiai kozárok fel is olvadtak a turk nép-fajban. ¹⁾

Említettük már, hogy Kieli nevű fő chánja a törököknek 626. fehér lóval áldozott, hogy még előbb, u. m. a IV. században a tahiak (Ritter szerint turko scythák) Tesu arany bálványoknak magos hegyen szinte lovakkal s tevékkel áldoztak, s mind ezt szinte említi Herbelot is a nyugoti s keleti toukieuk szokásai leírásában, valamint a libatiót is a megholtak lelkeiért. Minden évben az első hónapban a fő chán (Tschén-yu rex Tanaus) udvarában megjelentek a parancsárok, a chán korán reggel odahagyta tanyáját, s imádta a feljö-vő napot, estve a holdat, ősszel mikor legszebbek a lovak, egy fa körül tartatott közgyűlést, hol lustrát tartott a katonák s lovak felett, vagyis számba vette s feljegyez-

¹⁾ A tárgy bővebb megvitatása nem ide tartozik, de mégis emlitenünk kell, hogy Hanvay angol utasó a mult század közepén kozárokat laktat, a kaspi tenger keleti oldalán, hol ma turkmöneket jegyes fel az összes földírat, Hanvay is már ezeket a kozárokkal egy törzsből eredtetni, l. Prayt Diss. IV p. 59. A kozár nemzet nevét még sok helynév fentartja azon földrészen.

tette azokat, majd a fát körüljárva áldoztatott a mezők s gabonavetések véd geniusainak, a hold töltével hadra vezette seregét, annak fogytával visszavonta magát, s ki ellenséges főt nyujtott be, az ünnepélyes kehelyből bort ivott, a mellett hadi foglyait rabokul megtarthatá magánál (t. VI. 146).

A libatióról különösen a mongolok sokat tartanak. Ruysbroeck bőven irt e mongol szokásról, még rendes ebédlésénél is, vagy bár mely vendégségnél, mielőtt az urak innának, tatár szolgálk az italból a világ négy szeglete felé öntenek, s úgy nyujtják át uraiknak az ivóedényt, a jósok vagy Baksiak is szinte ezt tesszik áldozatkor, a kumisból megöntözik a földet, s a fehér szarvasmarhákat úgy szentelik fel isteneiknek. Marco Polo is írja, „a Baksiak, ha közelgett bálványaik ünnepe megkérlik a chánt, hogy barna fejű kosokat, és füstölni aloét szolgáltatasson a tűzáldozatra, ne hogy az istenek haragjokban elégettessék a vetést, dögmirigygyel büntessék meg a nyáját. Megfőzik azért a koshúst, levét a bálványok előtt kiöntik, karénekek és égő fáklyák közt végezik szertartásaikat. ¹⁾

Az ital áldozatok közönségesek voltak az ó kor majd minden nemzeteinél, elég legyen Livius helyét közölni a bojusokról „caput ducis praecisum Boji ovan-tes templo, quod sanctissimum est apud eos intulere; purgato inde capite, ut mos iis est calvam auro coelavere, id que sacrum vas iis erat, quo solemnibus libarent poculumque idem sacerdoti esse ac templi antistibus“ lib. XXIII. c. 24. E Posthumius Consul kaponyája volt, s e kaponyábólívás szinte közönséges szokás volt Észak-Ázsiában is.

¹⁾ Bergeron Voyages I. c. t. 1. chap. 3. 47. Rubruquis útja Marco Polo edit Búrc p. 250.

§. 4.

Vér-eskü

Anonymus szerint Almusnak fő vezérré választásakor véresküt tettek le a magyar hét sereg osztályfőnökei, a pontok, melyekre esküdtek, ismeretesebbek, mintsem hogy azokat itt ismételnénk, a véresküt magát így adja elő a krónika: „tum supradicti viri (Almus Eleud, Kund, Ound, Tosu, Huba, Tuhutum) pro Almo duce more paganismo fuis propriis sangvinibus in unum vas, ratum fecere juramentum.“ Az így letett véres eskünek okát is megmondja, t. i. hitszegőnek vérrel kell lakolni, azaz meg kell halnia ha a szerződési pontokat meg nem tartja s az eskünek ez ereje a szerződő felek maradékaira is kiterjesztetett. ¹⁾

Mikor Tuhutum Erdélyt meghódítá, Gelon alattvalói hídséget fogadtak a hódítónak Esculeu helyen (ma Esküllő), mely fogadást Anonymus szerint szinte esküvel pecsételte meg „a fide data, quod ibi juraverunt.“ (c. 27). Ez szinte véreskü volt, mert a kunokkal is hasonlólag bántak, midőn Kiewnél a magyarokat uraiknak vallották s engedelmességet ígértek „Almo duci fide juramenti more paganismo firmaverunt, quod verbo dixerunt, et eodem etiam dux Almus et sui primates eis fide se et juramento constrinxerunt.“ (c. 10).

Cornides idézi Joinville francia író helyét a kunokról, midőn a görög császárral később frigybe léptek, a kun s görög főnökök vért eresztettek magokból egy

¹⁾ Ut siquis de posteris eorum infidelis fuerit contra personam ducalem — — sangvis nocentis funderetur, sicut sangvis eorum fuit fusus in juramento quod fecerunt Almo duci „ut siquis de posteris ducis Almi — juramentum infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum.“ (c. 5. 6.).

eztüst serlegbe s azt borral felvegyítve, közösen kiitták, a mi a kunok értelmezése szerint a testvériséget jelenté, hogy a kunok s görögök jövőre egymással testvéreileg bánjanak. A mellett egy kutyát állítottak középbe, s azt mind a két fél kardjaikkal vágták le, annak jeléül, hogy a frigybontó vagy hitszegő hasonlóképpen lekardoltassék (de relig. vet. hung. p. 46. et sequ.).

A dubniczai krónika előadván első Lajos királyunk lengyelországi útját s dolgait, bőven leírja, mikép Kestut lithván fejedelem hódolatát s népeinek megkeresztelkedését ígéré, s fogadását lithván szokás szerint azzal erősíté meg, hogy veres ökröt vágott le nagy késével, annak vérével mind maga mind társai kezeiket s arczókat bekenték, könyörögtek az istenhez, azután az ökör fejét elválasztván a nyaktól, e két testtagot úgy helyezék a földre, hogy rajtok Kestut s társai háromszor menték keresztül (Wien Jahrb. XXXIII. B. Anz. Bl. p. 14—16).

A bajor püspök levele IX. János pápához (900 Timon szerint 893) ellenkezőt tartalmaz Anonymus előadásával, mely szerint a pogány magyarok kutya vagy farkas vérrel szokták az esküt megpecsételni, de ha meggondoljuk, hogy a levél tartalma szerint is a szlávok panaszkodtak a püspök ellen, emez pedig visszatörölja rájuk az elkövetett bűnt — inkább szláv szokásnak kell azt venni, ¹⁾ mert Kestut is baromvérral erősíté meg esküjét, vagy pedig a kun s bulgar népet illeti a vád, a kun szokásról (kutya kettévágása) az imént volt szó, a bulgárokról is fel van jegyezve, hogy Mortagon fejedel-

¹⁾ Timon imago ant. Hung. l. 11. c. 3. Pray Dissert. de Hung. p. 335. Közli Hansitz után a levelet „quod nos praefati Schlavi criminabantur cum ungaris fidem catholicam violasse, et per canem seu lupum, aliasque nefandissimas et ethnicas res sacramenta et pacem egisse“ etc.

mek 816. Leo császárral harmincz évi békét kötván, ő maga keresztény, a császár pedig bulgár szokás szerint erősíték meg a frigyet, a császár meztelen kardot illetett meg, kutyákat vágott azzal kétfelé, s bulgár szokás szerint áldomást ivott. (Stritter II. 535—563. Schafarik sláv. Alterth. II. 175.) Nincs is annak sehol nyoma, hogy eldödeink állat vért ittak volna, a mit viterbói Gottfried ír, hogy rendesen nyers húst ettek s embervért ittak, Cornides már ráfogásnak bélyegzé, a mit a véreskü szokásából következtettek a külföldi krónikások, hallgatnak arról a belföldi krónikák, csupán Kéza említi Bulch vezérről, hogy mérgében egyszer életében bor helyett német vért ivott, ¹⁾ mert nagyatyját a németek háborúban megölték.

Ily módon a németeket is lehet vérivóknak mondani, a minthogy első Lajos alatt szemökre is veték azt a magyarok. Ugyanis az ausztriai herczeg nem bírván sváb ellenjeit visszaverni, megkérte segedelemért a magyar királyt, ki is Latzk fiát Pált négyszáz nyilazókkal segítségül küldé, kik Thulma városnál a svábokat megverték, ezek a dubniczai krónika szerint így kiabáltak: O lyber her sohn mych, nych thewth mych! Hungari autem fuesto gladio super eorum capita evibrato amputabant eis caput et manus dicentes Wezseg kwrwanen fia Zoros Nemeth, Iwttatok werenkewth, ma zzywk thy wertheketh = Veszteg kurvany fia szaros német, ittátok vérünket, ma isszuk ti véreteket.“

Cornides mind a magyarok vallásáról irt kis értekezésében, mind Anonymus Vindiciájában (p. 300) közölvén a latin s görög írók helyeit a scythák véreskü

¹⁾ „Volens recipere vindictam super eos, plures — germanos assari fecit super veru, et tanta crudelitate dicitur in eos exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibit sicut vinum“ p. 39. edit. Podhratski.

szokásairól, melyek mindenben egyeznek a magyarokéval, azokat itt újbán kiírni felesleges volna, csak azt érintem meg idézeteiből, hogy Bruxen András János 1537. azt írta, hogy a magyarok közt a véreskü akkor is még barátságos körökben szokásban volt. A szittya magyar véreskü egyszersmind germán szokás is volt, ez Cornides figyelmét kikerülte, pedig Ihre hasonlólag a latin s görög írókra utalva, s helyeiket közölve a scythákra — skandinavi kútfőkből hajszálig egyező krónikai tudósításokat közlött már 1769.

Asmund történeteiből írja: „*volo ut nos devotam internos amicitiam in eamus, cuius illae leges sint, etc. has leges sanguine fuso et in unum rivum conspirante pro more istius aevi sanxivere;*“ ismét Illug történeteiből „a király fia és Illug barátságot esküdtek egymásnak, hogy ha fegyver által elesnék valamelyik, a másik boszút fog állni;“ „*in rei fidem venas sibi uterque secabat sanguinemque confundebant.*“¹⁾

Anonymus kifejezése is *vas unum* magyarázatot nyer a székely krónika által, mely szerint a székely tamarisk kehely scythiából kihozottnak mondatik, hadra menetkor isteni tiszteletnél, törvényhozás alkalmával a a népgyűlésben e kehelyből ittak, még szent László idejében is a leány-fusítás törvénye hozatalakor (*prae-fectio* műszóval fejezik ezt ki az erdélyi törvények) vért eresztettek abba „*non atramento sed sanguine humano in campo Rakosy kívánták a törvényt megerősíttetni, ubi dum poculum calicem adferretur Drusillae, ut potum sumeret unus ex posteritate Rabonbanorum minorum eripuit.*“ E vétkest Burzon nevű főszékely helyben agyon-

¹⁾ I. több eseteket *Glossarium sveogothic.* Upsal. 1764. t. I. p. 527, in voce *Foster broder.*

vágta, hogy merészlett a törvény ellen szólani „nullus-que amplius ausus est eripere poculum.”

Hunnus szokás volt ez a székely krónika szerint, s a scytha Anacharsis volt annak alkotója és valóban az ázsiai hunnuszok történeteiben e tény megigazul, mert Mothe Herbelot szerint Teouman fia és társai, a chinai követekkel békekötéskor 200 évvel Krisztus előtt egy megölt király kaponyájából, mely kehelynek előre elkészítettett, együtt itták ki az áldozati vért (t. 1. p. 5). Deguignes is felhoz más példát, hogy 44 Krisztus előtt a hunn tanju (= császár, ég fia) Tsi-tsi nevű (csicsóvár Erdélyben) szövetségre lépett a chinai császárral, s a szokásos véreskütt letették, midőn a Yuetsi király koponyájából vért ittak, későbbben e hunn király nagy Magyarországon vagyis Baschkier földön Jayik viz mellé telepedett le (t. 1. p. 205.).

A mongol történetekben is olvassuk, hogy 1200 Krisztus után Temudschin ellen néhány törzs össze-szövetkezett, csődört, bikát, kost, kutyát, s bakkecskét vágta szét kardjaikkal, az eget hiva tanuságul, hogy a szószegek hason módon végeztessenek ki, az esküforma azonban a mongoloknál többféle volt, mert más alkalommal faágakat vagdaltak szét kardjaikkal, lábaikkal a folyóviz partját verdesték annak jeléül, hogy a hitszegek is mint az eldarabolt fák szétvagdaltassanak. Más-kor ismét Dschudschi Temudschin bátyja, kinek Wankhán ökörvérrel megtöltött szarut küldött, hogy mongol szokás szerint annak kiivásával az ünnepélyes esküt erősítse meg tettetésből azt elfogadta, s kiitta, s így Wankhán biztosítva tartván magát, Temudschint megtámadta, — de Dschudschi s Temudschin által közösen megverettetett. Ez a Wankhán jobban Unghkhan (mert a chinai Owang vagy Wang fejedelmi czimezet a

magyar U n g) korábban jól élt Temudschinnal, Josugai (= Józsika, ezt mutogatni máskor lesz idő) fiával 1196, mint Hammer írja kanczatejivás mellett kötöttek barátságí frigyét, esküt inni régi keleti szokás mondja Hammer ma is and itschmek az osmánok közt = esküt inni, azaz megesküdni (Wien Jahrb. LXVII. B. p. 17. 18. 19.).

Julianus barát a mordvákról írja, kiknek földjén keresztül jött, visszatérve a volgai magyaroktól „de capitibus vero hominum scyphos faciunt et libentius inde bibunt. (Desericzki t. 1. p. 170.)

James Tod Barolliban Indiában leirván Siwa istenasszony templomát, annak szobrát is körülményesen leírja; bal kezében kehelynek készült ember kaponyát tart, melyből a megölt ellenség véréet issza, mire számosak a példák India történeteiben, mely alkalommal Hammer figyelmeztet a hason longobard s persa szokásra, hogy e nemzetek fejei is drága kövekkel kirakott, s aranyba foglalt kaponyákból ittak ünnepélyes alkalommal, mint Alboin a longobard fejedelem és Ismail Schah, ez utólsó az Uzbeg chán Scheibel kaponyáját használá e czélra. (Gesch. der osman. II. 393. és Wien. Jahrb. LXV. B. p. 89—91.) Kura pecsenég fejedelem is 972 megölvén Dniepernél az orosz Swiatoslavot, annak kaponyáját kehelynek használta, mint Alboin a Kone-mundét. (Nikon. Chronik. B. 1. 60. s Hammer die goldene Horde p. 439. seq.)

A skordusokról Florus, a bojusokról Livius hason szokásokat jegyeztek fel, Felső-Tübetben a kegyetlen Butia nép az ellenségnek máját vajban s czukorban eszi meg, kaponyáikat áldozati kehelynek használják, s abból isznak Vigne szerint. (Wien Jahrb. CXI. B. p. 60.) Magyarjaink e részben műveltebbek voltak, mert sehol

nyoma nincs annak, hogy ember kaponyákat használ-
tak volna az ivásra. Egyébiránt az áldozati barmok
kettévágása, és a baromtagok közti járás már a zsidók-
nál is ünnepélyes szokás volt (1. Moses c. 15. V. 9. 10.
17. Jerem. c. 34. V. 18. 19.), a mit Bähr állit, hogy az
első nemzetek istenei, nem Fetischek, hanem szemé-
lyesített természeti erők s égi testek voltak, s az áldoza-
tok célja is azért a vétek eltörlése volt kezdetben a
kiontott vér által, az evés ivás, mint anthropopathicus
nézlet csak később fejlett ki; az áldozatokról szóló
cikkeinkben előadott saját véleményünkkel nincs ellen-
kezésben, de mégis tudni kell, hogy ez az anthropopa-
thicus nézlet is az ősi időszakokra felnyúlik, nevezetesen
Homer Odyss. 7. 202. 4. Ilias 1. 424. és Moses 1. köny-
ve 8. 21, e mellett szólanak.

Negyedik rész.

§. 1.

A temetkezésről.

Kevés nyomain maradtak fenn a krónikákban, a mikre akadtunk, itt azokat elősoroljuk. Anonymus írja : (c. 15.), hogy Ketel s fia Oluptulma pogány szokás szerint temették el Komáromban, de milyen szokás volt az, meg nem írja, így (c. 52.) előadja Árpád halálát is, leírja a helyet, hová temették, de hallgat a szertartásokról, mivel azonban Árpádnak pompás temetésének kellett lenni, közöljük a hely leírását, hogy idővel ott ásatások történjenek, „sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alveum lapideum in civitate Athilae regis, ubi etiam post conversionem Hungarorum aedificata est ecclesia, quae vocatur alba sub honore beatae Mariae virginis.”

Thuróczi (II c. 52.) leírván Salamon, Geyza s László közti harczot, azt jegyzi fel, hogy a győztes Geyza felette illetődve volt az elhullt magyarok sokaságán, fájdalomban haját tépte vagy vágta el, s az orcáját felsebzé (scindens sibi genas et capillos tamquam mater in funere filiorum), tehát ebből ennyit kivehetni, hogy a magyar nők gyermekeik halálakor hajaikat gyászjelül levágták, s arczaikat felsebzék.

E szokásra némileg felvilágosításul szolgál a törö-

kök egykori temetkezés módja turkestani földön, mint azt Herbelot chinai iratok után előadta.

A temetés napján sátor alá helyezék a holt testet, a rokonok kosokat s lovakat öltek le, melyeket a sátor elibe rendberaktak, akkor képeket késsel felkarczolták hogy vérok könnyeikkel összefolyanak, hét izben tették ezt meg, és azzal a gyászfájdalomnak vége volt. Azokat, kik ősszel haltak meg tavasszal, kik ellenben tavaszkor múltak ki ősszel, mikor a fák levelei lehullottak, temették a földbe, a sírhelyt emlékjelül kőrákásokkal vették körül, annyi követ raktak, a hány ellenséget megölt életében a megholt (t. VI. p. 151. 152.).

Köszoborról krónikásaink is emlékeznek, Thuróczi írja a hunnusokról, hogy Detrikkel s Matrinussal folyt tárnok völgyi csata után az elesetek holt tetemeit, azok közt Keve vezérét is összeszedték, s hunnus szokás szerint eltemették, „*cadavera suorum et Keve capitanei re colligentes more scythico juxta stratam communem decenti cum honore condigno tradiderunt sepulturae — — ibidem statuum sive columnam lapideam selennem erexerunt, locumque illum Keve oza vel Kevehaza vocarunt.*” Később a hely rosszul Keázonak hívattatott a krónika szerint.

Később is a kesmauri csata után (Tulna körül Ausztriában) Bela, Keme és Kaditsa vezérek oda temették, *quorum cadavera ad statuum memoratam detulerint*, sőt magát Átilát is oda temették (c. 22.). Tehát Keázónál is fel kellene ásatni a sirhalmokat, Bog-nár József szerint Horváth István a Tárnok völgyhez közeleső száz (vagy mások szerint száz) halmokból néhányat felásatott ugyan, de bennök csontokon s vasdarabokon kívül semmitsem talált (Tud. Tár. 1843. Augúst), ebből azonban nem következik, hogy a többi sir-

dombokat nem kellene megvizsgálni, sőt éppen Lutzenbacher ¹⁾ ur által szerencsésen megkezdett ásatások eredményeiből ítélve, status költségén kellene a többieket is, még pedig oly felavatott tudósnak, milyen Lutzenbacher ur gondos felügyelete alatt felnyitlatni, hogy a magyar archacológiának időszaka is egyszer beálljon.

Valamint Keve vezér nevét fenntartá az elrontott Keázó helynév, ugy Kaditsának neve is fennmaradt Kaditsfalvában Erdélyben, s tudván már, hogy Áttila is oda temettetett, reményünk lehet, az ásatások folytatása alatt Áttila sirbóltját is feltalálhatni. Jordanes, s utánna Calamus leirták, mi módon temettetett ő el, mely leírás szerint a gyászfájdalmak kijelentése a hunnusoknál is ugy ment végbe, mint a magyarokról s törökökről föllebb előadva volt. Calamus így ír „nam illi, ut mos est hunnorum crinium parte truncata, faciem regis profundis replevere vulneribus, et se lance olis concidentes, vulnera, quae regio cadaveri intulerant sanguine repleverunt, ut praeliator et tantus rex non foemineis lacrimis, sed virili sanguine lugeretur.“ (Attila c. 23.)

Itt helyesen észreveszi Pray, hogy Jordanes előadása hitelesebb, hogy nem a holt király arczát, hanem saját képüket sebzették fel, „ut proelior eximius non foemineis lamentationibus et lacrimis, sed sanguine lugeretur virili“ (de reb. get. c. 44). Jordanes szerint három koporsóba zárták holt tetemét, aranyból, ezüsből s vasból készültekben, selyemsátor alá helyezteték, s a hunnusok ott közel a síkságon lóversenyt futottak, majd Áttila dicső tetteit megénekelték, azután sirtak, jajgattak sírhalma felett, hová eltemették, toroztak, et contraria invicem sibi copulantes luctum funereum mixto gaudio explicabant.“

¹⁾ Dr. Érdy.

Ez ismét egészben a magyar torozás, kapcsolatban áll ezzel a magyar *Leventa* eltemettetése Taksonyban 1048-ban, ki titkon szított mindig a magyar pogány valláshoz, ámbár testvérje I. András kemény parancsait az ellen kihirdetteté. Eltemettetését pogány szokás szerint (*scythico ritu*). Doefi után imígy adja elő Inchoffer „*qui ritus cum varius fuerit atque olim in Scythica non diuturna minus quam barbara pompa in subjectis ditionibus celebratus ab egressu tamen in Pannoniam abolescere coepit, ut neque in Attila, neque in consequentibus principibus aliter servatus sit, quam ut exenteratum cadaver, et grandiori sarcophago clausum, injecta etiam vestium, et rerum pretiosarum auri argentique supellectile copiosa conderetur. Nec jam ut olim pegrinate in agris ad spectandum extracto, quod equi phalerati cadaveribus, aut fictis, aut qui ex charis de more caesi fuissent insessi circumdabant, adspectandum proponeretur, verum exequiis peractis, humo altius effossa et tantum addito funerali integumento, eadem rursus certatim aggesta tumularetur. Ac ut cetera quidem desveverint, hodieque tamen manet usus, funerum pretiosis quibus in vita induebatur vestibus sepeliendorum additis, etiam digitorum et colli gemmeis ornamentis, quae subinde caecas avaritia mentes ad immane spoliandi scelus impulerunt*“ (Vol. IV. p. 280.)

Doefi szerint *Leventa* azon szokás szerint temetett el, melyet még Áttila idejében követtek a hunnuszok, de már Áttila idejében is a scythiai szokással sokban felhagytak, a mit még fenntartottak a hunnuszok és magyarok, az a főbb kiírt helyben közölve van, melyből következik, hogy a holt testet, miután a bélhurkákat kivették, nagy koporsóba zárták a legdrágább öltözetében, melyet életében viselt a megholt, arany s ezüst

ékeit is vele eltemették mélyen ásott sírboltban, melyet azután feldomboltak. Korábban faalkotmányra vagy ravatalra helyezették a koporsót a holt testtel együtt, azt a szabad térre kitéve, hogy mindenki láthassa, a faalkotmányt felszerszámozott lovak vették körül, melyeken vagy mesterségesen készült emberalakok ültek, vagy pedig némely kedveltjei a megholtak, kik megöltetettek, helyezettettek fel a lovakra.

Tudjuk Herodotusból (l. IV.), hogy a scythák is a családfő megholtakor annak szolgáljaiból néhányat leölték, talán engesztelő áldozatul a megholt lelkeért, mint Bél Mátyás vélekedik, (Adparatus ad hist. r. hung. p. 142), vegyük most ehhez azt is, hogy a hunnus fővezérek épen az út mellett közel Tárnok völgyhöz eltemetvék (more scythico juxta stratam communem), hogy a scytha királyok Herodot szerint szinte út mellé temetettek, sírjaik szinte köemlékkel kijeleltettek, mint a hunnus fővezéreké, alig kételkedni többé a krónikák hitelességén, melyek mindezt scythia szokásoknak vallják.

Érdekes volna a tárnokvölgyi helyszínt a százhalomot Herodotus scythia Exampaios helyével összehasonlítani (l. IV. 52. 81.). Hypanis és Borysthenes közt (= Bug s. Dnieper) fektött az, melyet szent utak vágtak keresztül, nem kell itt emberi kezek által készült utakról gondolkodni, a mythologia szerint istenek lábnyomaikat hagyák a hegyeken, mint Ceylonban s Indiában. Scythiában Hercules lábnyomai (l. IV. 82.) okozták a mélységeket s völgyeket, s eszent hithez való ragaszkodásból temetettek a scythia fejedelmek az utak szélihez, Herodot leírását ág errhosnak vagy göröngyös megszaggatott földnek az új földleirat is támogatja, mert mint Bobrik írja: „es zieht sich von Bug zum Dnieper und noch darüber hinaus gürtelartig eine Gegend, in welcher der

Boden nach allen Richtungen von mehr oder minder tiefen Klüften zerrissen ist. Sehr schön stimmt damit überein, dass die Gräber der Könige da im Gebiete der Gerrhoi gelegen haben sollen, bis wohin der Borysthenes schiffbar ist (l. IV. 7.). Jenes zerklüftete Feldgürtel verursacht nemlich gerade die letzten Strom schnellen im Dnieper bei Alexandroisk, welche vermuthlich also auch die Gränzen der Schiffbarkeit bezeichneten“. (Jahrb. für Wiss. Kritik. 1842 Aug. Nro 28.)

Azt is kell hinnünk, hogy eldődeink, valamint a scythák lóval áldoztak a sírdombokon. Koeppen az ily lóáldozatoknak sírdombok felett épen a scytha földön nyilvánóságos jeleire akadt az 1842—1844. tett ásatásai-kor (Bülletin de sciences hist. Petersb. t. II. Nro 37). Deguignes is írja a keleti törökökről, hogy a holt testet sátor alá helyezék, hol a család összegyűlekezett, ott juhokkal s lovakkal áldozott, a barmok húsait elibe rakták a holtak, hétszer szurdalták meg saját képtiket, hogy véres könyeik hulljanak. ¹⁾

Némely finn s tatár népcsoportok Georgi Rytschkor és Lepechin szerint ma is több napon át áldoznak a halottaknak, azonfölül egyszer évenként halott-ünnepet tartanak, ételt s italt raknak ki a halottak számára ily szókkal: „itt az étel s ital számotokra, ti megholtak.“ (Meiners I. 321.) A cseremiszek azonfölül magas faczölöpökkel kerítik körül a sírokat, hogy a holtak lelkei ki ne jöhessenek, s vetéseiket el ne tapossák.

Meg kell itt említünk az aranyosszéki székelyek régi szokását is, mint azt Bod Péter kézirati jegyzeteiben emlékezetben hagyta, melynél fogva, mielőtt a korporsót sírba ereszték, abba belé lövöldöztek, úgy hi-

¹⁾ t. I. p. 586. A scythák torozásáról l. Deseritzkit t. 1. p. 45. t. IV p. 344, s Belii adparat. p. 141—151.

szem, ez is pogány szokás maradvány volt, s csak a fegyverek változása okozá e sírba lövöldözést, hajdan bizonyosan a sírba nyíllal lövöldöztek, s ez az oka, hogy pogány időszakok sítókban gyakran találhatunk nyilveszszők, s ámbár igaz az is, hogy fegyvereiket is mellé tették a holtaknak, de néha több nyildarabra akadtak ásatáskor, s más fegyvernemek pedig gyakran hiányoznak. Hogy a nyíllal is bűvészkedtek, azzal jósoltak, sorsot is húztak (honnan az osztályokban nyilas föld, nyil föld) bőven előadta Clodius de Magia sagittarum című értekezésében, ki azt arab s tatár szokásnak állítja, de megvolt az minden nyilazó más fajta népnél is, nevezetesen a tókosok nagy chánja (tou-kienek = turkok, más-kép turkisch, tur-kisch neveik).

Mothi a hetedik században Krisztus után tiz részre osztá fel birodalmát, mindenik részt vagy tartományt helyettes chán igazgatta, s a tiz tartomány tiz nyilas, vagy nyilföldnek nevezetett. ¹⁾

Hogy magyarjaink jó nyilasok voltak, az történetileg tudva van, hogy ők pogány szokás szerint, mint Marco Polo idejében a mongolok, kik szinte jó nyilasok, ünnepélyes nyiljátékokat tartottak, azt Anonymus kiírt helyéből már láttuk, „more paganismo cum arcubus et sagittis ludebant“. Regino szerint még szolgálkat is lovagolni s nyilazni taníták, mikből nem ok nélkül következtethetni, hogy a sírba lövöldözés bűvésznyilakkal a magyar pogány temetkezési szertartásoknak egy részét tette. A finn nemzetnek még ma is vannak ily bűvésznyilaik, s azok a bálványfákra felaggatvák, melyeket

¹⁾ Thesaurus Antiqu. Ugolini. Volum. 23. p. 499, l. Beregszásait is „Über die Aehnlichk. der hung. Sprache mit den morgenl.“, p. 200. Herbelot l. c. t. 1.

vadászatra s torozási czélokra használnak, hogy minél jobb lakomát tölhessenek.

A tetemre való felhívás és halál ujtás is magyar pogány szokás volt, a székely szokásbeli törvények arról a 13 pont alatt így emlékeznek: „a kit megölnek tetememelésben, három forint a bíróé, ezt a gyilkoséból fizették, de ha azon meg nem vehetné is, de az övéből meg kell fizetni.“ Egybeköttetésben áll e törvénnyel az 1594. febr. 2. Fehérváron tartott Erdély országgyűlés-végzete is, mely pogány szokást végre az aprob. Const. P. V. Edict. 54 imez felvilágosító magyarázattal töröltt el: „a gyilkosságnak casusában az a régenten bejött, s kereszténységhez nem illendő szokás, mely miatt a holttest sok ideig a föld színén tartatott, úgy mint a mely mondatott tetemre való felhívásnak, és ugyanakkor való hitfeladásnak azért való fizetéssel együtt, viszont a mely halálujtásnak is hivattatik, mindezek a székelység közül inperpetuum tolálatnak.“

Valljon elégették-e pogány eldődeink halottaikat vagy nem? erre a kérdésre teljes határozottsággal felelni idő előtti dolog, míg honunkban is rendszeres ásatások nem történnek. A Lutzenbacher ur által megkezdett ásatások az elégetés mellett szólnak, mert mind a négy halomban bőséggel találtatott hamu, azonban még kérdésnek fennmarad, valljon azok hunnus sírdombok voltak-e? s valljon a többiek felásatása nem az inhumatio rendszere mellett fog-e tanusítani? A csudi temetőkből ítélve, melyek China határáig nyomozhatók, s melyeknek egy része eldődeinktől eredhetett — mint az eddig idézett krónikák helyeiből következtetve, azt kell állitanunk, hogy őseink halottjaikat égetetlenül temették el. Ritter szerint a csud sírhalmok ötszáz geograph.

mértföldön elterjedvék, siberiai Dauriában számosak az ily kőoszlopu sírok, melyek nem a később odaszállott mongol s tungus fajú népektől eredtek, kikről ugy is tudva van, hogy lámai szokást követve, halottjaikat nem is temetik el, hanem szabad ég alatt hagyják a vadaknak eledelül (Schmidt Forschungen p. 147), miként a massagéták és issedonok is tették Herodot és Strabo szerint, mely szokás Tibetben még a XIII. században is fennmaradt. (Meiners Comment. de antiquis monumentis in Siberia, in Comm. soc. Götting. Vol. XIII. p. 53 et sequ.) E csud temetőkben már mind a nagy, mind a kisebb halmuakban, melyeknek mélységük egy, két, négy, néha tizenkét öl is, veres fenyőkoporsók, egész testalkotok, aranypléhek s bálványkák, vas- és rézszerszámok, bárdok stb. találtaknak, melyek a pétervári kincsgyűjteménybe takarítottak, melyeknek mint az egészben ismeretlen chinai Dauriának megvizsgálását is maga Ritter szükségesnek vallja (II. 52.). Mind az égetés, mind a földbetakarítás, vagy inhumatio régi szokás. Homer idejében már elégették a holt testeket, így Patroclust Achilles elégetteté (Ilias XXIII.), a görög telepeknél sem volt ismeretlen e szokás Itáliában, Plutarch írja Numáról (c. VI. in Numa), hogy végrendelete által megtiltá, hogy testét el ne égessék, tehát Hardonin jegyzete is áll ad Plinium VII. 54, hogy elégetés és földbetakarítás akkor egyiránt divatos volt Rómában. Pariset bőven irt e tárgyról, szerinte Moses idejében földbe ásták el a halottakat, Aegyiptomban még a mumiazás idejében is a szegények inhumáltattak, mert amaz mód költséges volt, a nagyok, ha vétkeztek, büntetéskép csak földbe takarítottak, a görögöknél mind a két temetési mód közönyösen használtatott Barthelemy szerint; a rómaiaknál a szegényeket s gyermekeket inhumálták (Pli-

nus I. VII. 16.), a királyok s első consulok alatt is megvolt e szokás, csak a főbbek s tehetősök égettettek meg. (Plinius VII. 57). Pariset szerint a keresztények zsidóktól vették át az inhumatiót „por vagy, porrá kell lenned,” írta Moses Genes. c. 25. V. 10. A massákban vag tömegben eltemetés ritkábban történt, leginkább véres háborúk s dögmirigy alkalmával. ¹⁾

Pogány eldődeink épen úgy, mint a scythák hitték a jövő életet, kitetszik ez azon közös véleményekből, mely szerint hitték, hogy a hány ellenséget leölnek a hadban, azok nekik a jövő életben szolgálni fognak. Leel vezér mondta Conrádnak „tu prasibis ante me, mi-bique in alio seculo eris serviturus,” s Thuróczi itt megjegyzi: „est namque fides scythicorum ut quoscunque viventes occiderint in alio seculo ipsis servire teneantur“ (p. II. c. 25.). A tény, ha nem áll is, hogy kürtjével agyonüté Conrádot, de a dogma kétség alá nem vehető, mert ez a közéletben volt meggyökerezve, honnan meríté azt krónikás is.

§. 2.

A kín sírhalmokról s kín bábokról.

Miután Jernei János Oroszország déli részén tett helybeli vizsgálatjai után, s magyar akadémiai küldöttség is az utazótól nyert két kőbáb körül mélyen nyilatkoztak (Értesítő 1844. VI. VII. szám), az itt elmondottakat ismételni szükségtelen, beelég szünk azért némi felvilágosítások s észrevételek közlésével, melyek a jelen tárgygyal szoros kapcsolatban állnak. Az oroszok kameni bábnak nevezik e kőszobrokat, ez a magyar báb szó, s hogy kellett a magyaroknak ily kőbábjai-

¹⁾ Pariset Mémoire sur les causes de la Pest in 8. 1831, a Paris p. 6. 7°

nak lenni, mutatják a helységek nevei, melyek csak azoktól vehették nevezetjüket, például Báb faluk van-
nak Hevesben és Nyitrában, Báb i puszta Nógrádban,
Bá b o c z k a Békésben, Bá b o n y Borsodban, Somogy-
ban, Ugocsában és a Kis-Kúnságban, ez a Bá b o n y
ismét csak a krimiai kunság Babunja, a melynek
földleiratát közlé Hammer (Wien Jahrb. B. LXV. p. 11),
hol a kameni babák egykor számosak voltak. Bábonya
helység van Kolosmegyében is, Cornides okleveles
gyűjteményeiben pedig 1212. Babal hegy említettik,
Jankovits bá b á s-hegynek jobban olvasta „prima meta
stat inter (veterem) Budam et calidas aquas et ascendit
in locum qui dicitur Bá b á s h e g y” (szónemzés l. 64),
honnan lett az új görög babutzió s bá b ó (= dae-
mon nocturnus in cubus, Ducange) Babus helységet s
Babos patakot említnek az 1305, 1454. Bethlen csa-
ládi oklevelek is, s a Babanik családnév, mely már
1328. említettik, csak a kún Babun név meghosszítása,
hová tart a babona szó is (= fascinium, superstitio),
melynek kezdetben jó értelme volt, de a keresztények
által később megczélgereztetett. Bá b a i jászvezért említ
Jordanes (goth. c. 55) is, ki a VI. században Singidunu-
mot v. Belgrádot bevette. A név ősvilági szó, istent s
atyát jelentett, töröktől bá b a ma is = papa, azaz atya,
a törökök a pap, s papa szót csak Magyarország el-
foglalásakor tanulták s vették fel, mint a Meninszki ál-
tal (l. 431, in voce báb és papa) idézett példákból
kitetszik; persául is pá b (= báb) pater, bá b á avus,
bá b a j a n = avi, patres, a török és persa történetek-
ben többen viselték a Babachan nevet, melyet néme-
lyek elrontva Babigan Babekánnak írnak. Épen
a kún bábok földén emliti Const. Porphyry: Papagia
földrészt is, mely a georgiai krónikákban Papageti

neven fordul elő, s tudni kell, hogy épen az egykori Kumaniában, hol Rouisbroek keresztülutazott, s leírja a kún sírhalmokat Babagi nevet viselő kabarok vagy kabardinok nemesebb faja (Asia Pol. p. 82), hogy pedig Const. Porphy. kabarjai az Anonymus kiovi kúnjai voltak, az már főlebb érintve volt, s jobb történetíróink által is így taníttatik.

Elhallgatom a bába név után elnevezett sok helység nevét, melyeket Lipszki, Görög s Kresznérics ugy is megemlítnek, de meg kell jegyeznem, hogy az oroszul nagyanyát s dajkát jelent, a pogány szláv mythológiában Baba Zlata istenasszony hason szerepet játszik az indus Májával, ki a hozzá folyamodokat, mint bábaasszony dajkálta s ápolta, (Hanusch Wissenschaft der slav. Mytholog. p. 338.), az ostjások obdoriai vén asszony bálványok is (aurea amus), miről főlebb volt szó, ily Baba Zlata volt, tehát a báb s bába nevek csak anthropomorphismusok a kétneműség megkülönböztetése végett.

Schafarik is Prokop Bábas helységét (Makedoni vagy trák földön 527—550, ma Bobuschevo) báb törzsből magyarázta = atya, a magyar földi hely- és erdőnevek, ugymond, milyenek, Báb, Baba, Babi, Babina, Babinek, Bobus, Bobotha, stb. innen eredtek (Über die Abkunft der Slaven p. 160.). Kis-Kúnságban Bába homok helyen jászkepek vagy kún bábok állhattak egykor.

Láttuk (3. §. 1. R.) a bálvány cikkben, hogy a finn s tatár földön apró bábok vagy babák nemezből, papírból, fából, ruhadarabokból készülvők, házi s mezei védisteneknek tekintettek, hogy a persák pénatessei is ily apró mejképek voltak: ezek felett állott az isten, vagy teremtmő, mint a világ alkotója, a magyar köznép száján

forgó öreg isten ezt fejezi ki. Strahlenberg (p. 105.) megemlíti ez öreg isten kőbábját, mely Jenisei közelében fennállt az ő idejében Kraszna vidékén, kőből kifaragott öregember volt az, az oroszok ostyák bálványának tartották, s magok nyelvén starrycknak nevezték (= öreg), hihetőleg a finn mythologia vénha istene volt az (= vén).

A csecse-báb (= venusta pupa) csecses = elegantulus csicsó = ornamentum, csicsóz = ornat magyar időszakból átörökölt szók, mikor eldődeink ily apró házi bubák vagy penatesek készítésével foglalatoskodtak. Csicsó faluk vannak Komárom-, Somogy-, Szala- s Tolnamegyékben. Csicsóvár híres volt Belső-Szolnokban, hol a vajdák rendesen laktak; III. András alatt a hős vitéz Vas Miklós volt ott várkapitány, Isabella rontatta el a vár falait, itt az ásatások némi eredményre vezethetnének, mert a Bálványos vár-allya is mint Kozár falva ott közel voltak, hol tán kún bábokra is lehetne akadni, mert Benkőben olvasom Dés városról, mely szinte e megyében fekszik, hogy állandó szájhagyomány létezik a magyar hét vezér ott tartózkodásáról, hova Thuróczi szerint Kusidkun vitte meg Árpádnak a Dunavizet, alpári perjét s fekete földet, minek emlékeztét a maradék emlékiratban tartá fel az ó várban, mely kőfal felirat 1578. a házzal együtt kiujtattott.

Az 1708. városi folyamodványban is olvasom: „Est nobis olim ab ungara gente erectum vetus castrum visiturque columna lapidea in eo loco constructa et erecta, ubi primitus gens hungara ante susceptam fidem chistianam deum invocasse traditur.”

Benkő Specialis Transilvaniájában azt is feljegyezté, hogy túl a Szamos partján is volt egy hosszúra fara-

gott kő, mely a rege szerint, a hét vezérnek ülőhelyül szolgált, s melyet a német katonák a vízbe vetettek, honnan azt harmincz ökör húzta ki. Ez állandó szájhagyománynak, mely emlékfelirattal is korán még 1578 előtt megörökítettett, kellett alapjának lenni, mivel a székely krónika is Árpádnak Erdélyen keresztülmentét említi, s ha szinte Dész elnevezése, a latin *Deus* szó után mesebeszéd is, de ok-következetesen hinnünk kell, hogy elődjeink Désznél pogány szokás szerint a magyarok istenének áldoztak, s mindott, mind Bálványos várallyán és csicsóvárban bálványaik voltak. E megyében van Ungur falva is (= Ung-urnak faluja vagy Ungvár), hol az a megyei 1701. regestrum huszonegy hasonló nevű családot jegyez fel. Hogy az Ung szó a chinai Wang vagy Ouang hivatal s méltóság cím, főlebb már mondtuk, s hogy a hivatal-nevekből saját nevek váltak azt mutogatni sem kell, a Gyula, Tarkány nevek is ezt igazolják. A Csicsó nevet felleljük keleti Siberia s China határában is, hol Ledebur utazó szerint (Ritter I. 890.) a Tssetsulichai alpesek valóságos paradicsomföldet képeznek, nevezetesen a Tsétsa hegy környékben oly buja a növényélet, hogy a virágokat lóhátról is lehet szaggatni. Az író szerint Tsétsa nevű mongol Ssaisun után (= Zajzon, több ily hely s család név van a székely földön, a név ismét hivatal czimből lett) neveztetett el a hegy. A balkányi hegylánczatokban is megkapjuk Csicsó helységet (Hammer Tschitschónak írja W. J. B. LXV. Anz. Blatt), Kubilai chán is Csicsu (Klaproth chi-tsounak írja a *journ. asiat.* 1833. Nro 64. p. 346.) nevet viselt, a Tsétsa, Csicsu, Csicsó csak szájjárásai különbség, Tübetben Tsatsa neve van a pyramis formájú sírköveknek, Ssanang-Szét-sen négy ily aranyfényességűt említ, azok még a

buddhismus oda felhatása előtt emeltettek s ma is tiszteletben tartatnak. (Halling l. c. I. 414. 415.) Az említett Csicsóhegy közel a chinai határhoz, már csak azért is nevezetes, hogy ottan tájon Ritter Tschela (= Csele) patakot, Tselinszki várt, Mitrei nevű Zajzont (= Mátrai) Jelő és Ursuk más patakokat, Koksun vagy Koksa, vagy Kokuson folyó vizet (= kék viz, Erdélyben Kőkös hely és viz és családnév) sujasch (sujos?) és Abai más hegyfolyókat feljegyzett. Ugyanott a Kán völgyben két roppant sirhalom találtatik, azok kívül ellyptikai alaku kőrakások, a nagyobbik átmérője 14, a kisebbiké 11 láb, magosságuk 2—3 lábnyi. Vannak itt még több más sírdombok is, melyeknek megvizsgálása előttűntethetné, vajjon nem csudi temetők ezek is?

A kőbábok nemcsak a Dnieper s Donez vagy kis Tanais vidékein a pusztákban (Steppen), nemcsak a Kuban s Terek víztől Manits hegyaljáig elnyúló földön találtatók, azokat nyomozni lehet a volga, urali s sibériai földön keresztül China határáig. Felső-Samaránál (= Samarja) Volga földön lévő sírdombok neve az ottlakók szájában Barchani ¹⁾, villa Barkan említe-

¹⁾ Barkan = Baškány, Balkán a tatár nyelvekben hegyet jelent, innen a régi írókban a Barcanii montes és parikanivi, az Imaust vagy Belus tagot értették alatta, l. Wahl, Alt. Vorder- und Mittelasien, p. 800—801. Persául Barkán = sátort is jelent. A magyar Barkán helység ma Párkány, melyet — 1683 foglalt vissza a császári és lengyel had a töröktől — Hammer Barkánnak írja, (Gesch. des osm. R. X. B. p. 385). A magyarokra nézve oly fontos siberiai Dauriában is van Párkina falu, ott a Kaczagány néptörzs, a Torom tó, Schabartai gránit hegyvonal, mi a sabarto asphales elgörögösített nevére a magyaroknak felvilágosítást nyújthat, miről azonban csak más alkalommal szólhatok. Megkapjuk ott a Gilányi tót — Kuncsal vagy Kancsal folyóvizet a Nádor és Kookó vagy kék hegyet stb. (Ritter I. 74. 152. 165. 184. 220. 276.) A zend szövegekben a Barkan, Vehrkána a persa ékfelírásokban is így jő elő, Veekere-ante = παρικανοί (pari kanoi) hegy geniusokat, vagy persa paeriket tisztelek. (Ritter. VI. B. 1. Abth. p. 51. et seq.)

tik az 1265. Oklevélben, mely Agaz várhoz tartott (catal. bibl. Szécheny t. 11. p. 41), veres homokkőből és fehér mészagyagból állanak azok, a kinyitott sírokban nagy embercsontokat találtak, a sírfal és boltozat nagy cserépkövekből van kirakva, réznyilak, fegyverek s más szerszámok is találtattak ott, a földszínén fölül pedig emberi alakokra kifaragott kőszobrok állottak, melyeknek bolváni, azaz bálvány nevök van (Müller der ugr. Volksstamm, I. 32. 33.), s e bálványképek arczczal keletre fordítvák. — Így van ez a kún bábokkal is, melyek Pallás tudósítása szerint arczczal mindnyájan keletre fordulvák. Ily kőbábokat talált Pallás keleti utazásában a már említett samarjai földön, az Ural Irtisch és a siberiai Jenisei folyóvizek mellett is, de nem oly bőséggben, mint az ásovi tó vidékein, miből gyanítja, hogy az érintett helyeken csak keresztülutazott azon népfaj, mely e kőbábokat felállítja, ellenben az utóbbi helyen soká megállapodott. A volgai, urali s siberiai kőbábok szerinte idomtalanabbak is, midőn a ásoviakon a képjellemet, tagrészeket, ruházatot, ékességeket jól megismerhetni. A samarjai kőbábok egyike lágy barnás homokkőből, a másik három szegletes síma kőszirtdarab-ból volt kifaragva, az arczvonatok durván bevésve; a Volga = Jaik földön, ugymond, sok ily összehányt s elrontott kőbábok heverték a földön. A kirgisi pusztán is egy gazdag sírdombra akad, hol embernagyságot is túlhaladó kőbáb volt felállítva (Bemerkungen auf einer Reise durch verschied. Provinz. I. 221. 222. 369.). Pallás az ásovi s egyéb kún bábokról határozottan állítja, hogy azok mongol arczvonalaik, mind a két nem széles lapos képpel van ellátva, azért azokat mongoloknak és hunnosoknak tulajdonítja, de csak oly feltétellel, ha a hunnosok valósággal is mongol fajuk. Ezt azért jegy-

zem meg, mert nemrégiben is Brosset moszkauai útjában éppen Tatárfalvában hason kőbábra akadt a tatár temetőben, melyről az orosz akadémia elnök miniszterét tudósítá is, hogy az mindenben egyez a Pallás által közölt s lerajzolt kőbábokkal, megemlíti azt is, hogy Moszkau-ban a régiségek gyűjteményében két hason kőbáb van felállítva. Brosset szerint is a kőbábnak lapos, tehát mongol orra van, azt, egyebeket is hozzávéve, mongol buddhai bálványnak állítja. ¹⁾

Ezek szerint Rouisbroek kún bábjai felett még nincs eldöntve a kérdés végkép, vajjon azokat kúnok állíták-e fel, vagy a mi hihetőbb, még a korábbi hunnuktól eredtek? kik, hogy Ázsiában már Buddha tisztelői voltak, gyakran érintve volt általam. Az akadémiai küldöttség Rouisbroek hitelességére épít mindent, de említnem kell, hogy Pallás észrevétele nem alap nélküli, hogy ez a barát csak azért nevezte e bálványképeket kúnbáboknak, a halmokat kúnsíroknak, mert akkor ku-

¹⁾ Közlöm az egész helyet, hogy archeologusainknak alkalmok legyen a dologban nyilatkozni, kik a Jerneiféle két bábbon nem akarnak mongol típust észrevenni. (Értesítő VII. sz. I. 219, l' idole d'ailleurs est absolument mongole buddhique. Ouvrez l. Atlas du Voyage de Pallas vomy verriez surla planche 1-a Nro 1. et 2. des idoles dans la meme attitude que celle decrite par moi, et plusieurs des details que j'ai indiqués dans les idoles tibetaines planche IV. p. 552. de l'Alphabetum Tibetanum du P. Georgi. A már töredezett szobort így írja le: „La tête était surmontée d'une coiffure en cône, la chevelure s'applatisait en formant saillie derrière les oreilles. Lenez est plat, les bajoues pendantes, le colostorné d'un double collier de perles, dont la seconde s'élargit sur la poitrine, les mamelles sont petites, et affaissées, les bras grossièrement travaillés, les mains se réunissent au bas d'un ventre proéminent, et serrent entre les poignes fermées un vase rond, aussi saillant que le ventre, la statue grâce à la grossièreté du travail, — semble assise, et ses pieds, dont le seul qui reste est indiqué par un triangle court, sortent du bloc. Deux statues absolument identiques de matière de travail, et de pose, se trouvent dans la salle servant aux réunions de la société d'histoire et d'antiquités de Moscou.” Bulletin de la classe des sciences histor. phil. de St. Petersb. t. II. Nro 5. 23. 1844. Nro 34.

nok lakták a kiptsáki földet, s Kumania név alatt volt az, mint Krimia egyrésze is épen a XIII. században, mikor utazott, Európában ismeretes. Hogy a lapides alatt az utazó kőbábokat értett volna imez soraiban: „et alicubi vidi magnas turres de tegulis coctis, alicubi lapideas domos, quamvis lapides non inveniantur ibi“, nem bizonyos, mert tudva van, hogy a hatalmas chánok s más parancsárok, az arab kalifák messziről is vitettek köveket, házak s templomok építésére, csak néhány sorokkal föllebb az írő statua szót használt a kőbábok kifejezésére, következetesen kiírt sorait úgy kell érteni, hogy kőházakra ott is akadt, hol kövek nincsenek.

De folytassuk a kőbábokról megkezdett további tudósításokat. Meiners külön értekezett a déli siberiai régi emlékekről, szinte több és fényesebb sírok találtnak az Irtisch és Jenisei viz közti síkságon, mint a volgai s tanaisi földön, még a sírokban találtató fegyverek, ékszerek s más házi eszközök is csinosabb készletek ezekben, leírja a sírdombok osztályozatjait, a mint vagy földszintiek, vagy felhányt dombok, vagy pedig kőhalmazok. Némelyiket több kisebb vagy nagyobb kőoszlopok környezik, melyeknek felső részei férfi s női arczképekre kifaragvák, s keletre fordítvák, másokon állati formák is láthatók, az emberalaku kőbábok mellett kőfelírásokra is akadhatni, melyek azonban még magyarázatlanok. — A sírokban többnyire egy, néha azonban két-három holttest is találtnak, melyek veres fenyőkoporsókban eltemetvék, s arczczal szinte keletre fektetvék. A megégetésnek nyomaira is akadhatni, helylyel-helylyel a csontokon s hamun kívül, kardocskák, kések, nyilak, lándzsahegyek, gyertyatartók s több kis képek és állatfigurák jönnek világra, melyek mind részből készítvék, vasra ritkán találni, aranyra gyakran,

eztistre soha sem. Az elégetés nyomai csupán a földszinti s kőoszlop nélküli sírokban tapasztalhatók. Mindennemű földszinti sírokban, akár kőfalazatosok legyenek is azok, akár nem, észrevehető, hogy a holttesteket és hamvakat nem fakoporsókba tették, hanem kővel kirakott házikókba, melyek a holtakat elválaszták a földtől, az ilyenben már arany- és ezüstedények, arany karpereczek, fülbevalók és selyem övékességek, chinai alakú földfazekak, chinai porcellándarabok találtattak.

Mind a földszintes, mind a dombozatos sírok mellett gyakoriak a kőoszlopok (obeliskusok s pyramisok), ezek néha egyenkint állnak a kőfalazaton kívül, mely a sírt környezi, néha pedig a kövezetes sövény rendében felállítvák. — Krasznnojarsk városa mellett egy 16 lábnyi magas pyramis állott, mely körül több mint kétszáz nagyobb ismeretlen felírásu kövek voltak felállítva, a felírások már nagyára eltörölvék, az ily felírásos, emberi- és állatalaku szobrok négy, hat s nyolcz lábnyi magasak, a durva faragás csekély művészetre mutat: „*quarum statuarum deformis facies multo magis homines mongolicae quam tataricae stirpis exprimere videtur. Alii lapides in faciem humanam imperite effectam quodam modo desinunt, vel in superioribus partibus figuras foeminarum infantum, camelorum aliorumque animalium referunt. Quot-quot lapides vel figuras, vel in sculptas, vel exsculptas ostendunt semper aut sepissime saltem inscriptiones exhibent. Quodam ex his inscriptionibus sine dubio characteribus vel figuris hieroglyphicis constant (Strahlenberg tab. XI. Pallas Reisen III. 359 et tab. VI.), hasque inscriptiones hieroglyphicas Pallas recte ut mihi videtur pro signis habet, cuius modi rudes Siberiae incolae adhuc usurpant, quaeque non solum in communi vita verum etiam in judiciis*

eandem cum nominum subscriptionibus auctoritatem habent.“ Már a déli siberiai sírok vagy régiek vagy újak az ottani mondák szerint is, az újak kis sírok, melyek kővel betöltvék, s alig emelkednek a földszinén föltül, ezek kirgis sírok, kik későn vetődtek Obi és Jensei folyóvizek közzé, mikor már az oroszok rég elfoglalták a vidéket, és másutt is hason sírokban temetkeztek.

A régi sírokra nézve mindent egybevéve Meiners oda nyilatkozik, hogy azok turk népektől valók, okai erre az ő s monda, mely mint helybeli figyelmet érdemlő, tovább az ukrániai kurgánok (tehát kún sírok) hasonlatossága Dnieper és Donetz közt, ámbár ez utóbbi helyen sok elpusztult és már kincskereset és salétromfőzés következésében. „Similes tumuli in campis appertis locis que aridis inter Tanaim et Volgam, inter Volgam et Jaik, denique inter Jaik et Irtisch ingenti numero conspiciuntur atque continua serie a ripis Borysthenis usque ad Jeniseam pertingunt.“ Harmadik okul felhozza Meiners Ruisbroek tanubizonyságát a kún sírokról s bábokról, melyek Bati mongol vezér ideje előtt már jóval ott a kúnföldön fennállottak, s az utazó barát azt kún szókásnak vallja, az öregebb Gmelin is folytatja tovább Sibiériában mindenben hasonló kőbábót talált (Gmelin Reise III. 275. 276. és Spangenberg tab. XVI.) keletre fordult arczal, kezében csészét tart, azt a kődökhöz szoritva. Végre megemlíti azt is Meiners, hogy Pallás magyar síroknak tartotta a sibériaiakat, de Meiners erről kételkedve, nyilatkozik azért, mert a magyarok mind azt a helyt nem birták, hol hason sírok vannak, és Pannoniában kellene előbb ilyekre akadni. A kérdéses siberiai sírok építése idejét Pallás 800, legfőlebb ezer évtűeknek vallotta, a fakoporsókból következtetve, melyek épen fennmaradtak. Meiners régibbeknek hiszi „patet hoc

ex cupreorum armorum et instrumentorum simplicitate quibus sepulchrorum autores usi sunt. Et quod secula elapsa sunt antequam ossa durissima, ipsae nempe calvariae, in solo sicco et arenoso, sive glareoso in pulverem resoluta fuerint, ut in sibericis sepulchris contingisse super jam animadversum est." (Comment. Societ. reg. scient. Götting, Vol. XIII. Götting. 1799. p. 53. et seq.) Eddig Meiners, e kivonatát azért tettük, hogy a déli siberiai sírokra jövőben nagyobb figyelmet fordítsunk, azonban Meiners maga magával ellenkezni látszik, midőn a kőbábokat mongol arczidomuiaknak állítja, s mégis azoknak felállítását turk népeknek tulajdonítja. Azon ellenvetésre, hogy Magyarorszáiban még hason kőbábú sírok nem találtattak, elég megjegyezni, hogy ezt csak a rendes ásatások bevégezgével lehetne állítani, mert a krónikai és törvény-nyomok a mellett szólnak, de a hosszú viharos idők alatt el is pusztulhattak az ily kőbábok, kivált hogy a pogány emlékek kiirtása első királyaink által tüzetesen munkába is vétetett.

Emliti még Meiners China határához közel a kemtschuki barlangot, hol a Kemtschuk folyóviz a Jeniseibe szakad, a barlangot emberi kezek mesterségesen csinálták, mind a két nyílásánál kősziklából kifaragott emberbábok állanak, melyeket mongol istenképeknek tart, mivel Du Halde szerint hason barlangok és képek találtnak a chinai s mongol földön is. A barlangot sok sírdombozatok környézik, melyek hasonlítanak az általa leirt s turk nemzetnek tulajdonított sírokhoz, miből azt következteti, hogy e barlangot s kőbábót a mongolok készíthették, de a sírokat nem, mivel mint bőven kifejti a mongol temetkezési szokás, a sírdombokról semmit sem tud. Semipalatinsknál is említ hason kőbábót, azt is kalmuk bálványképeknek tartja. Nagy kár, hogy e siberiai

kőbábokat körülményesebben le nem irta, valljon a három hajfonadék, az öltözetmód, a fegyverek láthatók-e azokon is, mint a kún bábokon? Jernei gömbölyti sisakról, mellvasról, azalatt zsinóros ujjú térdigérő prémes mentéről, szűk nadrágról és valóságos magyar csizmáról tesz említést, a férfineműi kőbábokat leírván, melyeknek jobb oldalokon puzdra vagy nyiltartó, gyilok, azaz tör, s más apró szerszámok, vagy pedig balta és dárda, baloldalon görbe kard, kézfj tokjába téve láthatók, épen milyenekkel első vezéreinket a bécsi képes krónika és Nádasdi Mausoleum című képeskönyve felfegyverkezve mutatják. Pallás ellenben a főveget mongol kis kereksipkának tartja, a hajfonatokat, főberetváltást, a nőbábok nyakán látszó gyöngysorokat mongol szokásnak adja ki, az akadémiai küldöttség is a szűk nadrág ellen kifogást tett, mert a bécsi képes krónika s Burgmeier János XVI. század kezdetén tett falmetszetei után ítélve, eldődeink bő nadrágot viseltek, a küldöttség azonban később odanyilatkozott, hogy a bábokat kunok állíták fel.¹⁾

Meiners is hitelesnek vallá Ruisbroek előadását s mégis mongol arczvonaloikat látott a bábokon, mint legújabbán Brosset is, látnivaló tehát, hogy a siberiai kőbábokkal közelebbi megismerkedés felette szükséges, hogy végítéletet hozzassunk, részemről hajlandó vagyok hinni, hogy a siberiaiak magyar csud sírhalmok

¹⁾ Az ifjabb Gmelin Lebedián s Pusztája-stop-sík-ságon keresztültutazván a volgai földre, leír két kőbábót Babaskaja Stanitzánál, mely nevét azoktól kölcsönözte, egyik férfi, másik nőnemű volt gypsköből faragva, ő is az öltözetet tatár öltözetnek mondja, s azt teszi hozzá, hogy az ily kőbábos síroknak a csontok keletre fektetve találhatók. Sam. Gmelins Reise 1. 134. Müller Ferdinánd is a közép volgai kőbábokat Saratovnál mongol arczuaknak írja (Der ugr. Volkstamm II. 494.). A bő ruházat mellett tanúsít Bonfin is (Dec. II. l. IV.) „nam illis mos est (a besnyőknek) fluitantibus quoque vestibibus indui, iisdem sericeis in Persarum morem.“

melyek a kúnbábokkal összefüggésben állnak, miről azonban csak további ásatások, helybeli vizsgálatok adhatnak idővel bővebb, s mindenkép kielégítő felvilágosítást; Pallás írja Magyar város romjairól, hogy ott közel sok sírdomb van, általában Kuma vidéke rakva ilyekkel, hogy a cserkeszek ma is a Dschindschik hegytetőn látható kőromokat Madschar Junanak, vagy magyarok házainak nevezik (Bemerk. 1. 40. 290. 300.), itt is hát a föld gyomrába kellene előbb betekinteni, hogy eldődeink temetkezési szokásával jobban mint most megismerkedhessünk.

Az Altai hegyek is rakvák csud temetőkkal s bányákkal, Goguet és Reitemeier bányászat történeti írásaikból világos, hogy nyugoti Ázsia lakói a rézzel s az arannyal előbb bántak mint vassal, a csudi bányák hasonlítanak is az erdélyiekhez, mint a vágó szerszámok is, Pallás azért nem kételkedett így írni: „dicendum erit antiquos sarmatas sive etiam Hungaros primos metalli venas in Siberia investigasse. atque aurum nec non cuprum inde expressisse.“ (Comment. acad. Petropol. 1780. p. 61. és Nordische Beytrage 1. p. 166.) A csud temetőkben már épen a réz és arany a mi leginkább találtatik, épen az altai hegyekben egyik csud temető Baba Rjetschka nevet kapott az oroszoktól, az ottani Rjetschka nevű patak melletti kőbábtól, Bugor hegycsúcsán pedig a felásott sír kődombozatban szám nélküli archaeologiai maradványok találtattak, a többek közt tíz font nehézségű arany mív, melyet a kapsiság beolvasztatott, Tarbagatai hegyssíkságon pedig az ily temetők még most is felbontatlanok (Ritter I. 729.).

Hogy a kőbábu sírokat mongolok nem állíthaták fel, azt temetkezési szokásaikból, melyeket Meiners bőven leír, méltán következtethetni, és Hyakinth orosz ba-

rát is, chinai missionarius, ki a mongol földről külön könyvet irt, e mellett tanusit: „nincs, ugymond, Mongoliában magas sírdomb, mint Chinában, Tübetben s Oroszországban, tehát szokásban sem volt hajdan a főnőköket kedvelt portékáikkal eltemetni s felettök halmozat rakni.“ A mongol obók tehát vagy tekealaku kövekből összehányt kis dombocskák az emeletesebb helyszíneken, nagy országút közelében nem lehetnek régiek, de nincsenek is kőbábokkal ellátva¹⁾, a mit eldöntő bizonyítványul vehetni, hogy a kőnbábokat nem a mongolok, hanem a kunok, a volga földi, urali, siberiaiakat pedig hunnus s magyar népfajok állithaták fel, s ha e kőbábok buddhai tiszteletre vonatkoznak, azt kell következtetnünk, hogy a hunnusok s magyarok ázsiai laktokban Buddha tisztelői voltak, melynek tisztelete Hyakint szerint Krisztus után a negyedik században már megfogamzott a mongol földön, hol a hunnusok birodalma több századon keresztül virágzó volt, a chinai annálisok szerint.

Hogy a kőnbábok buddhai bálványképek mutatja az áldozó csésze is, mely Pallás szerint mindenik szobron látható. s a tübeti bálványképektől elválhatatlan, ma is a kalmuk házakban ily apró bálványképek állanak az asztalon, mellettök a réz- vagy ezüstcsészek helyhezvék, azonkívül van egy más földbeszúrt vasrudon álló csésze, melybe a papok szentelt vizet töltögetnek (Reise durch versch. Prov. I. 353. Bemerk. I. 425. s 435. seq.). Jernei ur ugyan a csészét szinte áldozó eszköznek mondván,

¹⁾ Denkwürdigkeiten über die Mongoley von dem Mönch Hyakinth. Berlin 1832. p. 60. 138.) A kőnbábok Jernei szerint görbe kardot viselnek, ez is főbizonyítvány, hogy azokat nem a mongolok állíták fel, mert Plancarnin nyilván írja az időből, hogy görbe kardot nem látni a mongoloknál, hanem hegyes, egy oldalról éles s egyenes kardjaik vannak (Bergeron. t. 1. p. 50.).

azt a zoroasteri rítus ismertető jelének gondolja Pallás után, ki szinte eleinte ezen gondolatra jött, de itt parsismusról, Hom poharáról szó sem lehet, hason áldozó eszközök egyiptomi etrúriai s germán emlékeken is láthatók, a nélkül hogy azokat a parsismussal kellene vagy lehetne is kapcsolatba venni. ¹⁾ A parsusok megégették halottjaikat, s hamvaikat urnákban temették el, ily csúcsos hamvvedrek, boltozatos fedéllel ma is rakással tálatatnak minden felírás nélkül Persiában (l. Herbelot t. III. 507). Ellenben Erskine e hamvvedrekről oda nyilatkozik, hogy azokkal a szegényebbek éltek, kiknek nem volt módjuk drága takaróban tenni a csontokat, s úgy földbe temetni, a tűzimádók, írja tovább, farkasoknak és sasoknak tették ki eledelül halottjaikat, s a megmaradt csontokat minden különbség nélkül összetakaríták.

A kiásott földurnák még azon időszakból valók, mikor a magusok a közös temetkezést be nem hozták. Strabó írja (XV. 735. edit Casauboni és Herodot l. 140), hogy hús levágatás után mindenki saját halottja csontjait külön takarítá el viaszba vagy posztóba tevén azt (l. Ritter VI. 1. Abth. p. 783). A persa királyok pedig kősziklákba vágott barlangokba temetkeztek, még kincseiket is azokban rejték el, siciliai Diodor, Arrian és Curtius le is írják temetkezési szokásaikat, de k a m e n i b a b á k felállításának még csak nyoma sincs azokban, a bisutuni és tsilminari oszlopzatok egészen más stylben

¹⁾ l. Journal des Savants 1844. Octob. p. 631, hol Raoul Rochette a Micali által kiadott régi olasz emlékekről szól, hol a többek közt egy kőszobor két kézben kődökhöz szorítja a discust, mint a kúnbáboknál: az augs-purgi gyűjteményekben található kerekded csészékről l. Hejdelb. Jahrb. Nov. X-ben 1846, p. 887. Aphrodyte kőképeiről s keresztbe tett kezeiről, Rittert die Vorhalle europ. Völkergesch. Berlin 1820. p. 239. A german G r a l l nevű csészéről, Hammert Fundgruben des Orients VI. B. 4. Heft p. 445.

készülvék, az elsők nem is temetkező helyek, csak történeti scénákat ábrázolnak a rajtok lévő figurák, melyek örök emlékül a közsiklákba vésettek.

Fontosabb Jerneinek a három hajfonadékból következtetése a magyar kúnbábok mellett Vathára való utalás által, kiről Thuróczi írja : „*primus se dedicavit daemoniis radens caput suum, et Cincinnos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum*“ (p. II. c. 25), de ez a hajnyírás is Buddha tiszteletével nincs ellentétben, sőt annak egyik főkelléke éppen a fő köröskörül beretválása : ez a buddhisticai tonsura a buddhismus terjedésével a chinai s mongol földön is jókor szokásba jött ; a hunnukok már Priscus szerint *sunt capite in rotundum rasi*. Plancarpin hasonlólag írja le a mongolokat, hogy egyik fültől a másikig, s a homlok felett három ujjnyira leberetválják hajaikat, a többit megnöztetik, s két fonadékban eresztvén hátra füleik mellett, a végén összekötik (Bergeron t. I. chap. X. p. 25. 26.). Gérard is írja a Kabulnál talált buddhai kőbábról : „*elle a des cheveux boucles qui flottent sur ses épaules, ses deux mains reposent sur ses genoux*“ (journ. asiat. Nro 81. p. 265), másutt írja, hogy a lámák földjén a tatárok hosszú czafokban kötött hajt viselnek, körülnyírve a főt (W. J. B. CXI. p. 42). Hogy a kunok is nyírtfejúek voltak, krónikáink bizonyítják. Salamon királyról írja Thuróczi, hogy Erdélyben a nyírtfejúeket megverte „*Capitoa quippe Cunorum noviter rasa tamquam cucurbitas gladio- rum ictibus disciderunt*“ (p. II. c. 49).

Anonymus (c. 8.) írja a kiewi kunokról : „*tonsa capita Cumanorum Almi ducis milites mactabant, tanquam crudas cucurbitas*“, innen örökölt meg Dugonics szerint a közpélda-beszéd, vágták a nyírt fejeket, mint a nyers tököket. A magyarok közt sem volt szokatlan

a dolog, ámbár később szent László törvényei szerint a hajnyírás büntetés volt, a pogány magyarokról írták a bajor püspökök IX. János pápához: „ipsi (t. i. a tótok) ungarorum non modicam multitudinem adse sumserunt, et more eorum capita suorum pseudo christianorum penitus detonderunt, et supernos christianos immiserunt.“ (Pray dissert de Hung. p. 388. Timon Imago Hung. Cassoviae 1733. p. 333.)

Negyedik Béla által volgai földre küldött térítő papok épen azon helyeken utazván át, hol a kúnbábok találtak, az Zichi vagy Zitsi földön Matregában ötven napot mulattak, s naplóikban feljegyezték „omnes viri caput omnino radunt, et barbas nutriunt delicate nobilibus exceptis, qui in signum nobilitatis super auriculam sinistram paucos relinquunt capillos cetera parte capitis tota rasa.“ (Pray l. c. p. 316.) Az ott közel lakó cserkészek ma is e szokást követik, s egy hajfonadékot viselnek nyírt fejeken, mint Klaproth kaukasi utjában írja, s a Tudom. gyűjteményben is olvashatni (1832. nov. l. 78. l. Neumannt is Ruszland und die Tserkeszen p. 35.). Regino is írja a pogány magyarokról: „et capillum usque ad cutem ferro caedunt.“ Vossius Vatháról szóltaiban írja caput more scythico rasis, tres cincinos pendulos dimisit, ut hodie quoque Turcis est consuetudo. ¹⁾ Dugonics Apor Péter jegyzetei után közöl némely magyar és székely szokást a XVII. századból, a többek közt így ír:

¹⁾ De theol. gent. p. 31. Karamschin német fordítója Priscus helyére épen azt jegyzi meg, midőn az avar követekről írja, hogy csak abban különböztek a hunnosoktól, hogy fejök haját le nem beretválták, hanem szalagokkal felczifrázták és hosszú fűrtökbe fonták, e szokást, ugymond, még most is sok magyar megyékben megtartják. A buddhai tonsuráról, l. Neumannt asiat. Studien, p. 106. Hammert die goldene Horde p. 42. A kásáni tatárokról, vagy vegyült turk mongol fajról, Müller der ugr. Volksstamm, II. 446. A siapuschokról Masson utazását. (W. J. B. CXI. p. 9.)

Béldi Pál szakállát szüntelen beretváltatta fogadásból Krimmben, tatár ura mindig azt ránczigálta. Csúf volt, ha valaki szakállát leberetváltatta és haját nem. Fejüket majd mindnyájan beretválták, a nagy haj igen ritka volt. Soha nem emlékezem, hogy ifju legényt nagy hajjal láttam volna, de hogy azt hátúl zsinórral vagy pántlikával megkötötte volna, hire, helyesem volt, a kinek ritkán mégis nagy haja volt, azt szépen lebocsátotta. Kiki inkább leberetváltatta, és így tisztoköt hagytak magoknak azt szépen felkötötték s abban gyönyörködtek, főkép a fiatalok, ritkán vala némelyeknek abba fűzve vagy kevés szalag, vagy kevés zsinór.“ (Magyar Példabeszéd. II. l. 148.) Mindent egybevéve azt kell állítunk, hogy a kún bábok schamanismussal felvegyült, vagyis inkább arra letörpült buddhismus maradványai, milyenek a rokon siberiai kőbábok is, melyeket a magyar finn s tatár fajú népek aztán a schamanismus különböző színvegyületei nyomán magok izlése szerint kifaragtattak. Hogy azok parsismusra nem magyarázhatók, abból is kiteszik, mert Siberiába az soha fel nem hatott, ottani parsismusnak legkisebb nyoma sincs, de annál több nyomai vannak a buddhizmussal kevert schamanismusnak. Különben is a parsismus természete soha meg nem szenvedte a bálvány-képeket, a guebereknek ma sincsenek ily bálványaik, a mellett a persák s medusok hosszú haját viseltek, fejüket nem beretválták, Herodot szerint a delphi oraculum már őket hajasoknak, comatusoknak nevezi, Aeschilus a medusokat is cum coma profunda rajzolja (l. Bochart Hieroz. p. 816. edit Clodii), a hajnötétes nálok ékesség volt, az ottani nézet szerint a virágzás s élettenyészet jelképe. Révai Péter családkozott hát, ha a fő- és szakállnyírást Kún László időszakához köti, mikor pápai parancsnál fogva kényszerítették a

Kúnok a hosszú haj- és szakáll-levágására: „unde originem suam traxit opinor rasura capillorum et barbae quae multis etiam hodie in usu est — — — vix illud adornatum et Honorem Hungaris impositum, cum etiam apud Hebraeos rasura barbae et capitis ignominiosa fuit (de sacra Corona in coll. Schwandtner t. V. p. 446. 635.). A főnyírás, mint láttuk, Vatha példájában is magyar pogány szokás volt, s az későbbben, nevezetesen Szent László idejében már büntetéssé vált, a kún hosszú hajfonadékok, úgy a szakáll, kúnsipkák, mint pogány viseletmódok, szinte eltiltattak, hogy az 1279. országos végzés szerint keresztényekké tétessenek (Vest. Comit Supplem. t. i. p. 36.).

A zsidókra nézve is tévedésben volt Révai, Cargzow Geier ellenkezőt írnak, csak a naziraeusok voltak hosszú hajúak, a hajnyírás nem volt gyaláztat, a lenyírás és megkopasztás (calvitium facere) közt különbséget kell tenni, az utolsó igen is gyász, de nem gyaláztat jel volt. ¹⁾

§. 3.

Kardtisztelet s hadjárat.

A hunnuszok nagy tekintetben tarták a scytha Ares vagy Mars kardját, Priscus így ír arról: „neque vero illi (Atillae) parva potentiae accessio contingerat ex eo, quod Martis ensis erat detectus. Hic tamquam sacer et deo bellorum dedicatos a scytharum regibus olim colebatur. Et multis ante saeculis non visus bovis minis-

¹⁾ Böven írt erről Hengstenberg: „Die Bücher Moses und Aegypten.“ Berlin 1841. p. 202, hol a kátfők is idézvék. A görögök régi rómaiak (intoni romani Horatz) gallusok, germanok, comatusok voltak, a hosszú hajviselet tisztesség volt. Lampe az ide tartozó helyeket közlé, in Miscell. Gröningsens t. 4. p. 209 et seq.

terio fuerat tunc temporis erutus" (Attila Posonii 1745. p. 57.). Tehát a székely áldozó kehely, s Áttila kardja is a régi scythák sajátja volt, a szájhagyomány fennmaradt a kijött magyarok közt is, sőt a német krónikák szerint használták is Áttila kardját, melynek hihetőleg a tátosok hason bűvös erőt tulajdonítottak, milylyel a finnusok kardjai a skandinavi hősök történeteiben felruházvák (Müller der ugr. Volksst. I. 180.). Schier így adja elő a dolgot. Első András Salamon nevű fiát édes anyja nyolcz éves korában magával vitte Ausztriába s ott maradt vele, míg férje még nem holt. Ottót, bajor herceget, Áttila híres kardja átadásával lekenyerezé, hogy a német királyt Henriket fia pártolására nyerje, „quem sibi tradito famoso Attilae gladio devinxerat, hunc si quidem gladium (Schafnaburgi Lambert egykorú író szavai ad an 1071. p. 348.) regina Ungariorum mater Salamonis regis duci Boioariorum dono dederat cum eo suggerente, atque amitente rex filium eius in regnum paternum restituisset" (Reginae Hungariae primaestirpis Viemae 1776. p. 60.).

E volt bizonyosan a had ur kardja, melynek hegyét vagy élet vérbe mártották, s azt haczraindulat előtt szét küldözgették, hogy a seregcsapatok összegyülekezzenek. Thuróczi ezt hunnus szokásnak írja, mely szokás, úgy mond, Geyza vezér idejeig fennmaradt, „mucro sanguinis aspergine tinctus media Hunnorum per habitacula castraque deferretur, vox praeconica, vox dei et praeceptum communitalis universae." (p. I. c. x.) Verbóczi is írja (P. I. tit. 3.), hogy a hunnusok, kiknek a székelek maradékai véres kardot hordoztatván a hadi nép tanyáikon keresztül a fővezér, a kiszabott helyen összegyülekeztek. Az 1463. oklevélben olvassuk (Constitutis nes exercitiales trium nationum Transilv. Kovachichnál

scriptores rerum hung. minor t. 11. p. 384.). „Összehivattassanak a felkelésre vagy véres karddal, vagy a székely ispán levelével, vagy pedig a vajda ur írása mellett, ha az egyszersmind székely ispán is.“ Még az 1542. tartott erdélyországi gyűlés végzéseiben a mondatik, hogy az összehívás, vagy a helytartó levelével, vagy véres karddal essék meg. Második Lajos király is 1526; Rogendorf, 1530. szinte véres kardot hordoztattak körül az országban. (Pray Dissert. VII. p. 128.), Rogendorf parancsában „per pallium et gladium cruentum uti moris est“ kifejezés áll.

A kard mind a scythák mind a hunnuskok közt a hadistent s annak tiszteletét jelenté, miről Bél Mátyás Pray és Desericzki bőven irtak, a kardhordó tiszt hivatalt pedig (ensiferi munus et dignitas) meg volt még IV. Béla alatt is mint Cornides okleveléből kiírta Fridvalszki. ¹⁾

A kardtisztelet más hadakozó nemzeteknél is szokásos volt, Menander helyét már közlők, mely szerint az avar chán is kihúzott kardjára, s a nap- s tűzistenre esküdt meg, hogy fogadását megtartja, Ammian Marcellin a Quad s Alán népekről, Grimm Jakab a germánokról hasonló tanubizonyságokat adnak, hogy Er, Eor, vagy Ares kardja (a scytha aret és a or = ur) köztök is tiszteltetett (l. Deutsche Mythol. von Jakob Grimm Götting 1844 in voce Tyr). A kard-felkötés is közös szokás volt más nemzetekkel, sőt Thuróczi azt egyenesen német szokásnak írja, mikor Hunt és Paznan Szent István oldalára a Garan viz mellett kardot kötöttek, de az török szokás is, Bethlen Gábor oldalára 1613. Skender basa kö-

¹⁾ Adparat. ad Hist. Hung. p. 120. Pray Annales I. III. p. 114, és Desericzki t. II. p. 90. Regus Ungar. Mariani p. 63. Wien 1775.

tötte fel a fejedelmi kardot, s Hammer azt jegyzi meg, hogy még Bajazet alatt is a kard-felkötés koronázás helyét pótolta ki. (Gesch. des Osm. Reichs edit. 2. II. Lieb. p. 195.) Prokesch újabbi tudósításai szerint így megy végbe a dolog, ha a Szultán meghal, a kis laraga tudósítja arról a nagy vezért, ki összehívja az ország nagyjait, azoknak bemutattatik a trónörökös, ott mindjárt hódolnak is az új szultánnak, azután következik a temetés, s öt nap múlva az ejubi moscheban végbe megy a czeremoniás kardfelkötés (l. Prokesch leveleit W. J. LXV. B. anz. Blatt). Toghrul bégről is, a séldschuki turkok fejről az iratik, hogy a kalifa őt 1055, Bagdád-ban próféta helytartójának iktatá be, az abbasidák híres fekete köpenyegét reá adta, s két kardot kötött oldalára annak jeléül, hogy keletre és nyugotra fog parancsolni (Malcolm t. 1. p. 216. Herbelot t. 3. p. 453), Az indo scytha ivadékok is a radspatok Indiában évenként megtartják nagy szertartással a kardünnepet, mely James Tod szerint csak a régi scytha szokás folytatása, a földbirtok adományozások is köztök kardfelkötéssel esnek meg (l. Götting. Gelehrte Anz. 1831. II. B. Nro 102. 103.).

Appianus a rómaiakról írja, hogy a kit imperatornak választottak, annak a consul kardot kötött fel oldalára, a classicusok több helyeit összeszedte e czélra Bél Mátyás (Notiti. Hung. Novae Viennae 1735. t. 1. p. 344) még azt is megírja, hogy a karddal a világ négy sarkárvágás is Valoasser szerint Karinthiában divatos volt. A garsteni krónika Ottokárról írja: „Ottocharus ex marchione styrensi ducis nomen est adeptus eo anno quo et gladio est accinctus.“ (W. Jahrb. III. B. p. 324.) Az islam hitűek Ali kardját, épen oly bűvös-

nek s hatályosnak hiszik, mint a milyen volt Ares kardja a scythák, hunnusok s magyarok közt. ¹⁾)

A kard szétküldözgetés helyett másutt felfeszített nyilakat hordtak körül sebes nyargalók a hadba megjelenésre, ha béke köttetett, akkor leeresztett nyíl tudatá a néppel a békét, mint Büsching a druidek időszakáról feljegyzé (W. J. V. B. p. 65.). Az ázsiai törökök egykor aranyos nyilat hordattak körül a népcsapatok tanyáin, hogy azokat táborba gyűjtsék, menyin jelenjenek meg: farovatokkal tudaták meg, melyek a nyíllal együtt küldettek szét, a nyíl viaszpecséttel volt ellátva, hogy az mint cháni parancs tisztelettel fogadtassék. (Herbelot t. VI. p. 150. 151.)

Szokása volt a pogány magyaroknak még hirtelen felkelés esetében láрма, tüzet gyújtatni, és lármafákat felállítani minden megyében s székes helyen, az idézett 1463. oklevél erről így ír: „mikor a szükség hirtelen felkelést parancsol, minden széeknek kapitányai dobokkal és dobosokkal (Zaldobonibus, innen Száldobos helység neve Erdő vidékén) lármáztasson, meggyújtván egyszersmind az ismeretes tűzhalmokon nagyrakás fákat, és a ki erre meg nem jelen, fejét veszesse el.“ Vitekind krónikája is mondja, hogy 934 = a merseburgi

¹⁾ Leunclavius Hist. Muselm. p. 36 és Hottinger de nummis orient, p. 176, írja (Heydelb. 1662) „de hoc gladio (Dulcicar, v. Zulcifar) mirae sunt Arabum fabulae, Nugantur quoties eum eduxisset Ali divisum fuisse ut geminus efficeretur cubitos 18. longus. Eodem christianos utroque latere seu foenum fuisse demessos quin et montes et scopulos eo disseccuisse.“ Tehát Mars, Ares, Eor, Attila, Ali kardjai, mint a finnis kardok egyaránt bővös kardok, a babonás hitelű népek, regéket készítettek azokról. Erdélyben vérbe mártott kopja vagy dárda is hordoztatott körül 1599 „Mikó Györgyöt Tamásfalvi Jánost Mihály vajda a székelyekhez küldi 1599, hogy pártoljanak hozzá, Báthori András pedig vérben kevert kopját vagy dárdát hordoztatott Háromszéken meg a Mihály vajda ellen való felkelésre“. Barabás Sámuel, Erdélyország históriája Mss.

csatavesztést megértvén, a többi magyar seregcsapatok tűzjel által vonultak össze „*ea vero nocte audientes de casu sociorum regisque super eis adventu cum valido exercitu timore percussi, relictis castris more suo igne fumoque ingenti agmina diffusa collegerunt.*“ (Annal l. 1.) Chinai tatár szokás ez is, kitetszik a czeremoniák fő-miniszterének beszédjéből a chinai császárhoz, melyben azt ajánlja az udvarnak, hogy a hoiehen turk chánnak koumtsu (fejedelmi kisasszony) adattassék nőül „*si le mariage s effectue le sentinelles de nos frontieres seront dispensées d'allumer des feux, et de faire de la fumée pour signaux d'alarmes.*“ Történt ez a VIII. században Krisztus után. (Herbelot t. VI. p. 202—205, l. Ysbrantides chinai utját is a tűzjel-tornyokról p. 152.) A kirgiseknél is megvan ez a szokás, az oroszok is használják azt a jaik vízi őrvonalnál, hol bizonyos távolságra majakok vagy dombozatok készültek, melyekben szuroklánggal jelt adnak az örök, ha a kirgisek rablani jönnek. (Pallás Reise I. 248, s Lewchine orosz író tudósításait a kirgisekről France Litteraire 1835. avril. p. 315.)

A mi a hadjáratmódot illeti, az összesereglések a 108 nemzetség szerint estek meg, kik az elfoglalt és felosztott földön annyi külön telepeket képeztek, a hány törzsökös nemzetség volt, kikről vagy vezéreikről a telepek és lakhelyeik is elneveztetek. Néha egy-kettő, más-kor több hadlábakra felosztottak, a mint a szükség s körülmények kívánták, de hadraindulás előtt a jósok vagy tátosok megkérdeztettek mindig a dolog kimenetele felől, mely szokást, mint már láttuk, Áttila is követte a mellett áldoztak hadurnak, hogy őket szerencséltesse vállalataikban; Árpád könyörgött is hozzá, hogy segítse az ország elfoglalásában, s ha egyes vállalatokat siker kísérté, akkor ismét hálaadó áldozatokat vittek végbe, s

köz-örömtünnepeket tartottak, mint mindezt már a krónikák után előadtuk.

Kellett lenni talismánjaiknak is, melyeket lovaik nyakára vagy magokra is aggattak, hogy ily bűvös eszközök megvédjék őket az ellenség csapásai ellen, a török hadjáratról ezt világosan feljegyzi Leunclavius, s a pogány magyaroknak is kellett az ily szokást követni, mert apró bűvös idolumaikról emlékezett van téve, és az különben is a schamanismusi szertartástól s a jósi foglalkozásoktól elválhatatlan volt. ¹⁾

Ha szerencsétlenek voltak mint Merseburgnál s Lech viznél, az ellenség zászlóin lévő képeket is utánózták babonáslag hiva, hogy azok által megfordítják s jóváteszik dolgaikat (l. 1. Rész 3. §.). Vitekind szerint lófark volt a magyarok zászlója, a mi ismét a törökökkel közös szokás, vittek azon fölül a sereg előtt kecskefő, herculesi buzogányt s Márs kardját, a buzogány vezérbot volt, milyennel Báthori István, mint lengyel király a kozákok hetmanját feldiszipé, egyszersmind királyi zászlót vagy lófarkot és pecsétet adván neki. ²⁾ Süveg Albert szászok ispánja is 1577. Báthori Kristóf küldöttjei által átnyújtott zászlóra esküdt meg, hogy a fejedelmi feltételeket hiven megtartandja, ma ezen beiktatási szertartás nincs többé szokásban. A mongol földön még ma is a lófarkok, zászlók helyett használtatnak, Tsengiskán kilencz-lófarkot hordatott maga előtt, a mi a főhatalom jele, a kilencz szám most is szentszám a mongoloknál.

¹⁾ Leunclav írja: „solent praeterea quaedam amuleta tam pro se quam equis suis confecta per Horra et Talismanos sive sacerdotes equorum collo appendere, cum in hostem ituri sunt, certo persvasi, se tutos iis adversus hostiles esse ictus“ etc. (l. c. p. 36.)

²⁾ Tappe l. c. II. 94, a lengyel királyok előtt szinte lófarkkal felékített lándzsát hordoztak, a mit bontsuknak neveztek; a név maga már török szokásra mutat, a lithván s lengyel vezéreknek is voltak ily boncsukjai.

(Hammer die gold. Horde p. 214.) A bulgároknak zászlói is, míg pogányok voltak, lófark volt, Bogor is, vagy jobban Bogár nevű királyok megkeresztelkedvén 845, Miklós pápa tanácsára a lófarkot kereszttel cserélte fel. (Inchoffer Vol. 2. ad ann. 866.)

Az alpári csatakor Bulsu Bogár fia vitte a lófark-zászlót, Lehel pedig a kürtöt, Árpád személyesen vezette a sereget Zalán ellen „Lelu filius Tosu tuba cecinit et Bulsu filius Bogar elevato vexillo“ etc. (Anonym. c. 39. in collect. Schwandtn. t. 1. de cap. 41. Bogár helyett Bogát van írva).

A mongol zászlókon, melyekkel a XIII. században a lengyel s magyar földön megjelentek, látható volt a buddhistai svarga vagy félredülő keresztjel is, különösen egy igen magos zászló csúcsán csüngött szakállas fekete emberfő, hihetőleg a halál vázképe, mikor a zászlótartó keményen verte a zászlót, a halálfe nagy füstöt és sűrű ködöt okádott ki, melynek bűze a lengyel sereget fojtogatni kezdé, a füst és homály pedig szemek fényét vakítá meg, miért félelembe esve, nagy veszteséget szenvedett. Ezt Cromer lengyel író jegyzé fel, hozzátéve: „incantationibus id quibusdam tartari effecerant quibus juxta quae harulationibus divinationibus quae caeteris quum aliis tum in bello plurimum utuntur, ex humanis etiam extis, defuturis eventibus conjectare soliti.“ ¹⁾ Áttiláról hasonlót írván Jordanes, mit Cromer a XIII. század mongoljairól feljegyzett, látnivaló az ázsiai

¹⁾ Pagiae omnifariae Theatrum Auctore D. Strozio Cicogna Vicentino. Ex Italico lat. Caspar Ens Coloniae 1606, p. 312. Plancarpin Tsingiskánról hasonlót ír, mely szerint egyik fiát Indiába küldvén hadjáratra bronzból készült emberfőket tétetett a lovakra, mindenikben tűz volt elrejtve, s a lovak utánlovagló katonák fűtták a tüzet, s valamit hánytak arra, miből oly nagy füsthomály kerekedett, hogy az ellenség táborát ellepé, melyen győzedelmeskedett is. (Bergeron t. 1. p. 42.)

schamanismussal vegyült buddhismusnak egyenlő vonala, mely a negyedik századra Krisztus után felnyulik, mikor a hunnuszok kijöttek Ázsiából, tehát ott helyben Krisztus előtti századokban már az ily jóslatoknak meg kellett gyökereznie lenni.

Miután a magyarok keresztények lettek, a lófark-zászlókkal ők is mint a bulgárok felhagytak, s kereszt lobogókat használtak, Dugonics szerint mindenik lovas századnak külön ily lobogója volt, s a közpéldabeszéd, előre a száz lóval mutatja, hogy a zászló név abból kerekedett (= száz ló lobogója).

Ha ez megáll, úgy a szláv *zaszlon*, *zaslona*, *zezlo*, magyarból átvett kölcsönözések, nem megfordítva, mint Dankovszki akarná. Hihetőleg az avarok zászlói is lófarkak voltak, ámbár a krónikák azt nem mondják is, a szász költő verseiben Nagy Károly győzelmeiről 796. csak *vexillaque capta* kifejezés áll ellenben a *chronicon paschale* feljegyzé, hogy 610 az avar chán Heraclea város ostrománál korbácsfattanással maga adott jelt a megtámadásra (*Pray annal esp.* 241.).

A pogány magyarok hadakozás módját körülményesen leirta bölcse Leo császár, ő igen jól ismerte őket, mert a bulgárok ellen használta is a magyar hadsereget. A mit rólok feljegyzett rövid vázlatban adom Kollár után, ki a császár *Tacticák* című könyvéből a magyarokat illető részleteket kiadta (*Histor. jurisque publ. r. hung. Amoenitates vol. 1. Vindobonae 1783.*).

Számos nép, nemes és szabad a magyar, írja a császár, pompán, bőségen nem kap, csak harczban szereti magát kitüntetni — jó nyilazók, nem csak magok talpig fegyveresek, de a fővebbek lovai is vassal vagy vastag övvel fedezvék az első részen. Baromnyájuk ki-

sérik a tábort is, a táborhelyt nem árkolják magok körül fel, ha nincsenek hadban, nemzetségek és ágazatok szerint elszéledve élnek, közeledvén a csata, lovaikat közel sátoraikhoz nyugözve tartják készen, őrszemeik lánczolatban köröskörül kiállítvák, van tartalék seregek is, podgyászaikat védelem alatt a csatahelytől hátrább hagyják.

Távrolról megkezdik a csatázást, leskelődnek, s igyekeznek különböző fordulatokkal közbevenni az ellenséget, majd elszélednek, majd összevonják magokat, néha hátat is fordítanak, mikor igen jól tudják magokat nyilazással védni, majd ismét szembe szállnak, és hirteleni rácsapásokkal félénkitik meg ellenségeiket, kiket ha egyszer üldözőbe vettek, békében többé el nem eresztik őket. Fregsingeni Ottó is írja eleinkről, hogy nagy tervek kivitele előtt magok közt előbb érett megfontolással tanácskoznak, a főbbrangúak a királyi udvarba magokkal viszik ülőszékeiket, ott tanácskoznak télen-nyáron egyiránt, ha a szükség úgy kívánja. Kémek és örök tartása hadifortélyaiknak egyik főrészét tette, Árpád Kúsidot küldötte Zalán birtokainak kikémlelésére, Tuhutumnak pedig Ogmand volt kéme Erdély elfoglalásakor, a közpéldabeszéd: „megjárta az alpári tánczot,” még Árpád időszakából marad fenn. Lipsius fenntartá a magyar őrszemek virasztási szavait, melyeket nyelvtekintetben is méltónak tartjuk közleni, ez a tudós a római örökről szólóban imigy irt. „Pannones idem factitant, qui clare et mutuo sibi accinunt szollay megh szollay megh virrazto szolluy megh idest vigila, vigila, vigilia. Et cum sub auroram se recipiunt, canunt Haynal vagy on szép pyros haynal haynal vagy on, hoc est erumpit jam elegans rubens, erumpit jam.” (Roma illustrata Londini 1692. p. 81.)

A liber casuum című X. századbéli krónika Pertz gyűjteményeiben (t. II. Hamoverae 1829. p. 105.), a magyaroknak Szent Gallenre való rohanását 925 említvén helveta földön, megjegyzi, hogy kipihenvén magokat, az ostrom után ettek, ittak, énekeltek, tánczoltak, és isteneikhez kiabáltak, írja azt is, hogy nyers húst ettek a táborban, de a különben is megfélemllett krónikát író barát ezt bizonyosan lóhúsáldozatjaikból következtette. — Egyébiránt s külföldi hadjáratairól a magyaroknak Dussieux külön könyvet írván, olvasóinkat hozzáutasítjuk (Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe Paris 1839.), még csak azt jegyezzük meg, hogy könyve 72. lapján érintett lotharingiai H u n g a r nevű népfaj cigányfaj, s nem a magyarok ivadéakai, szintük s a közlött nyelvmutatványok ezt bizonyítják. Eldődeink, mint Leóból láthatni, a guerillai harczmódot nagyon kedvelték, az eldöntő csatákat azzal kezdték meg, hogy ellenjeiket kifárasszák. Keresztény időszakai katonáskodási állapotjuk nem tartozván a jelen kérdéshez, azt itt mellőzni kénytelenek vagyunk.

§. 4.

Műveltségi állapotjuk.

Spittler már nem adott hitelt a krónikásoknak, kik eldődeinket baromi állapotban tengődőknek rajzolák, Leó császár leírása is a magyarokról ellenkezőt tanusít, mint a mit rólok a zárdák emberei feljegyezték.

Azokat, miket Horváth István e részben már elmondott (Rajzolatok I. 67. 79. 80.), nem szükség ismételni, magok a tények hathatósabban szólnak a magyarok ügye mellett, mintsem hogy azokat az ellenszenvű, a mellett mesés előadásu s könnyen hívő krónikások sarkukból kiforgathatnák.

Az ország elfoglalása, a magyar nemzetiség és birodalom felállítása, a hétvezérek harcz-frigye és a kormánynak egy személyben összepontosítása, később az elfoglalt országnak szerbe-vétele, vagy elrendezése, a monarchiai igazgatásmód, melyre Árpádnak paizson felemeltetése törte meg az utat a nemzetnek törvényhozási részvétele mind oly jelenetek, melyek ép és egészséges lelki erőre mutatnak, mikre figyelve az orosz történet író Bulgarin is bevallá: „ohne Zweifel hatten die Ugren einen sittlichen Vorzug vorden übrigen benachbarten Völkern, weil sie ihre Herrschaft, in Pannonia zu befestigen vermochten“ (II. 211.). Sternberg bajor történeti buvár is a IX. századi magyar történeti dolgokat vizsgálva, nemrégiben imigy nyilatkozott eleinkről: „Wenn wir die Geschichte von Ungarn in dieser Periode recht verstehen, so waren die neuen Herren dieses Landes keineswegs fanatisch auf Mord, Entvölkerung und Kirchenstürmerei ausgegangen, aber wie ein aus seinem Ufern getretener Strom, immer tobender, und bei jedem Widerstand verheerender wird, bis er ausgetobt; so auch die Ungarn in Deutschland, deutsche Partheiungen hatten sie auch gelockt.“ (Abhandl. der Hist. Klasse III. B. 1. Abth. 1841 p. 182.) Hogy ez igaz, kitetszik a Nagy Ottó leveléből is, melyet Luitprand közöl (hist. sui temporis I. VI. c. 6.), mely szerint a magyarok a német birodalom kizsákmányolására XII. János pápa által is fellovagoltattak. Ők, mint egykor a Scythák, a természet ép fiai nyersek, de igazságosak voltak, még főnökeiket is keményen megbüntették és száműzték, ha nem igazságban jártak, későbbben ugyan szent István óta a királyi hatalom absolutismusra törekedett, Freysingeni Ottó ezt nyilván is tudatja: „sola principis voluntas apud omnes pro ratione habetur,“ de

hogy abban célt nem ért, mutatja az ország *pragmatica* históriája, mely szerint az alkotmányos igazgatásmód a királyság és nemzet közt megosztott törvényhozói hatalom, mint az a hét vezér esküjében terveztetett, máiglan épen fennmaradt.

Ha műveltségről van szó, azt mindig az időszakhoz kell mérni, melyben magyarjaink Európában legelőször felléptek, s hogy akkor annak nyugoti és északi lakói sem álltak előbb, a műveltségben bizonyítgatni sem szükség, nagyrészen mindenütt egyenlő módja volt a civilizatio fejlődésének, mihelyt a keresztény vallást elfogadták a pogány nemzetek.

A monogamia egyik dicséretes tulajdona volt őseinknek „non erant fornicatores, sed solummodo unus quisque suum habebat uxorem „írja rólok Anonymus, ez magában már oly műveltségi jellem, melylyel kevés más nemzet dicsekedhetett, midőn a frankok törvényei telvék a nőnemmel kiapongásokkal, törvénykönyvünkben csak igen gyéren van az szóba hozva, és csak akkor, hogy az beköltözött idegenekkel idegen szokások esúsztak köztünkbe, de még a XV. században is így ír Bonfin: „nagyobb mértékletességben és szűzességben nem élhetni a magyar katonánál, ki a hitlenségtől és törvénytelen szeretettől leginkább irtózik. Nagyobb része a házasság és gyermekes lovasságnak gyakran három évig is távol katonáskodik házából, de soha házassági hitét meg nem töri.“ (Decad. IV. l. 8. p. 643.

A krónikák egyhangulag írják ugyan, hogy elődjeink sátoroztak, de az ázsiai szokás az ottani éghajlatból s életmódból fejlett ki, törökök, mongolok, persák ma is sátoroznak, de a főbbek sátorjai minden kényelemmel ellátva; abból mint Menander az altai turkokról ír, hogy a chán s főnökei sátoraiban sok aranyedény.

selyemszövet volt, hogy sátorfaik vagy oszlopzatjaik ékes kövektől ragyogtak, a chán arany ágyban hált, arany s ezüst himezésű takarón, az ágyfa négy aranypá-ván nyugodott (Pray dissert. de Hung p. 298.), következtetni lehet, hogy eldődeink is nem cigány, hanem uri módon sátoroztak, s sátoros ünnepeiket fényes szertartással tilék meg, mint az altai törökök. Ritter is Matuanlin chinai történetíró után tudósít, Turkestan lakóiról a harmadik században, hogy chánjok arany ágyban fektűt, melynek kosformája volt, nejének felvirágzott ~~feje tündéklött az arany ékektől.~~ (IV. 640. 647.) Mind ez szépen megegyez Anonymus előadásával, mely a magyarok ázsiai hazáját arannyal s ezüsttel bővölködőnek mondja, s nyelvünkéből ítélve, chinai kelmékkel, szövetekkel s más gyári készítményekkel, ők bizonyosan ott laktokban ellátva valának. Plancarpin írja is IV. Béla sátorairól, melyek Báthi mongol vezér zsákmányai lettek, s azokat magával elvitte, „ses tentes sont de fine toile de lin et fort grandes elles avoient été autrefois au Roi de Hongroi“ (Bergeron t. 1. ch. 3.). Magyarországot elfoglalván magyarjaink, a sátorozással egyszerre fel sem hagyhattak, mert a síkságok arra épen alkalmasok voltak, de már Árpádról jelenti Anonymus, hogy Csepel szigetben szép házakat készíttetett „Dux Arpad conductis artificibus praecepit facere egregias domos ducales.“ (c. 44.)

Priscus is Átilának tornyosmagos házait említi. Árpád pedig arany és ezüst készületekkel vendégelte meg vezéreit Ó-Budán Áttila lakában (Katona histor. crit. ducum p. 192). Később a keresztény vallás felvételével a pogány kunok is kényszerítették a sátorozás elhagyására, hogy magoknak falukban állandó lakházakat építsenek, mint ez a már idézett 1279. oklevélből

kiviláglik, Leo császár is gazdag fegyverzettieknek s ékes szerszámú lovasoknak irván le őseinket, nyilván van, hogy ők azon időkhöz képest műveltségben is túlszárnyalták az általok meghódított népfajokat. A magyar csinos szabású öltözet is mutatja, hogy kaczagányos apáink ázsiai fényben tündöklöttek, milyen diszruhával semmi más európai öltözetmód nem mérkőzhetik. Kurz Ferencz ausztriai történetíró, közölvén Ottokár s IV. Béla közt Budán 1254. kötött békekötést, mely eredetileg a Schwarzenberg család Wittingani levéltárában tállatott fel, leírja Ottokár s IV. Béla összejövetelét, mikor a magyarok skárlát posztóruhában, hermelinbőrben gyöngyözött, s drága kövekkel kirakott fűvegekben s szakállal jelentek meg, mely magát Ottokárt is bámulásra ragadta. (Österreich unter den Königen Ottokar und Albrecht II. 59.) — Midőn hát Regino írja, hogy a magyarok szőtt ruhát nem ismertek, vad állatok bőrében jártak, hitelt nem érdemel, vagy legföllebb is azt a köznépről kell érteni, mely mint másutt is, bocskorban járt s állatok bőréből ruházkodott.

Sátoros ünnepeinkről a székely törvények 1643 még emlékeznek, melyeket királyhalmi Petki István elnöklete alatt Csik, Gyergyó s Kászonszék zsinatja hozott: „Eleitől fogva (mondja az egyik végzés), régi időben is mindenkor tilalmas volt a sátoros ünnepeken való tánczolásnak, királyné asszony ültetésének, mely pogányokról maradt szokás ezután is tilalmas“ (Constitut eccles. Csik, Gyergyó, Kászon de anno 1643. m. 55.).

Ily sátoros ünnepek alkalmával vitték végbe eldődeink hús- és italáldozatjaikat, melyekről föllebb szólottunk, azokat tánczvigalmakkal rekeszték be persa szokás szerint, hol a gueberek Sedék vagyis a sütés

ünnepnapján (az indus Suttie = brültre) nagy tüzet gerjesztnek, s azok körül tánczolnak (Herbelot t. 11. p. 447.).

E tűz körüli tánczvigalmát a pogány magyaroknak érinti Inchoffer is ad annum 1026, mondván, hogy keresztelő szent János ünnepét pogány módon szokták megülni, „sed apud hungaros admirando ignium et luminumplausu et circa ignes carminum cum tripudiis, solenni que saltatu clamosa concinitate pene in superstitionem aliquando deerravit, donec ad moderationem quandam revocata,” (Vol. IV. p. 100.). Erre a szokásra mutat azon babonás hit is, mely szerint, ha Szent István napján a tüzet átugorja estve a leány, jövő farsangon urat nyer, a közmonda: „elugrotta mint a perki leány a férjhezmenést” még fenntartja a régi babonás hitet, maga a Perk falu név is Nyitrában = perg vagy pergelőhely, nem a német Berg, sem nem a Burg, mint némelyek magyarázták.

A királynéasszony ültetés a mulatság egyik nemétette, kár hogy az bővebben nincs leírva, azt a székely földön tovább kell nyomozni.

Az ily ünnepi szertartásoknak kiegészítő részeit tették a népdalok, hymnusok, jocularok, zenészek, lovagjátékok, nyilazási versenyek, melyekről Anonymus, emlékezik; Thuróczi szerint a hét vezérek tetteiről készült énekek sokáig fennmaradtak a népszájában (p. II. c. 9.), de azok a keresztény világba lassanként feledékenységbe mentek, mint azon nefanda carmina is, melyeket Vatha s Jánus hivei Fehérvár alatt a keresztény hit ellen fenn szóval elmondogattak; nyom nélkül kivesztek, azon magyar énekek is, melyekkel Galeottus tanúsága szerint Mátyás király asztalánál non sine sermone in concinno szoktak volt énekelni. Talán, ha a Heltay

nyomdájából közrebocsátott cantilénák a XVI. századból melyekre már Engel figyelmeztetett (Vindicia Anonymi p. 215.), s melyek számosak, ha valamikor összeszedetnek és kinyomatnak, azokat sikeresen lehetne használni e célra, említnek Pray és Cornides is ily versezeteket a XIV. századból, melyek az utolsónak kézirati gyűjteményeiben tán még fellelhetők.

A legrégibb magyar Cantilena 1538. Krakkóban jött ki, melyet Farkas András irt, s mely így kezdődik. „Mikor juttac vala a Tanais vizre, ott hoioioc önekik nem vala, azért két-két lonac, egyiket az Tanais parton öc mind meg nyuzac vala lóbórból magoknak önnön hasok alá hojakot varranak, vizen által kelének.

Ez a bőrtömlőkön átkelés a vizeken ma is Ázsia majd minden részeiben, hol nagyobb folyók vannak, használtatik, Masson utazó le is irta annak készítése módját, (W. J. B. CVII. p. 48. I. Rittert is VII. 2. Abth. p. 64.) Plancarpin a mongolok közt is feltalálta szokást és szinte leírja (Bergeron I. p. 52.). Dandolo szerint 902-ben Velenczébe ily tömlőkön mentek át a vizen őseink, a besnyők is a Dunán így jártak keltek által, Comnenus Manuel szerint (Pray dissert. de Hung. p. 344. 387.). A joculatorok tréfálók, mulattatóan verselők, regélők s énekelők valának, már Árpád azokkal mulattatá vendégeit Budán; III. András oklevelében 1292. terra joculatorum nostrorum kifejezés áll. (Vindic. An. p. 215.)

Sátorozó népek közt, milyenek az arabok, mongolok, kirgisek, turkmánok keleten ma is divatos, a csillagos ég alatt estvéiket s az éjt mesésbeszédekkel, tündéres regék elmondásával megrövidíteni, s magokat álomba ringattatni, az ily szónokok s verselők vetélkednek egymás közt, s nagyra becsültetnek maga a mese szó

is, mint a más, másolni, másolat az arab, zsidó, syrus, maschal ige- s névszóval egy. ¹⁾

Valamint Árpád s Mátyás, ugy Áttila udvarában is hadi tettekről énekeltek ebéd alatt és ebéd után. Priscus írja ez utóbbiról: „estve felé, hogy az étkeket elszedték, két scytha a tölök készült énekeket Áttila győzelméről fennszóval mondák el, a vendégek mélyen hallgattak, némelyek gyönyörködtek a versekben, mások felhevültek a harczok említésére, az öregek könyeztek. Másutt ismét írja Priscus: „közelgetvén Áttila a faluhoz, a leányok elibementek, kik scytha ódákat, vagy dallokat énekeltek (Excerpta ex Goth. hist. p. 107. 128.).

Milyen volt hajdan a magyar zenészet, azt kútfők hiánya miatt ma már biztosan elhatározni sem lehet, hihetőleg hasonlított az a turk tatármuzsikához, legalább a dob, csattogó, tárogatósíp, kürt, duda, koboz szerszámok ma is feltalálhatók a finn s tatár földön, sőt maga az elkobzás szó is (= confiscatio) onnan kimagyarázható, hogy a koboz muzsika mellett (= bandura, lyra Molnár Albertben) még ma is a tánczos tatárok pénzt szednek össze a zenészek számára, tehát a pénzt mintegy elkobozzák a zsebből (Sam. Georg. Gmelins Reise II. 138. Petersb. 1774), e pénzszerzés a magyar köznép mulatságaiban még jelenben is szokásos. Pallás szerint kirgis földön a búvások, vagy Bakschiaiak búvós dobja, szinte Kobiznak nevezetik, (Reise I. 394.), a mongol sipoknak Schip, schura

¹⁾ Misal Meninszkiben arabul exemplar, forma, descriptio, historia similitudo m e s e l = fabula, m e s e = lat = fabulae t. IV. 362. 366. l. Winert is p. 586. — Hammer szerint az arab közmondák száma legalább is tizezerre felmegy, a m e s e l szó, ugymond, széles értelmű képes beszéd, Loekmann meséinek címe M e s a l, többesben e m s a l W. J. B. CXIII. p. 1.

neve, közepe fából vagy csontból, a szélfogója rézpléből van készülve, csengő tányérjaiknak pedig Zanga neve (= Zeng. Bemerkungen II. 166).

Azon bús kedély, mely a magyar tánczon s vigalmi énekekben mintegy elmölgve van, úgy, hogy a példabeszéd szerint a magyar sírva tánczol, az itt európai uj hazájában kiállott szenvedélyek eredménye leend, mert valóban súlyosan sujtoltattak ők a belső villongás, a mongol, török s német hadak pusztításai által, Kún László szekere, Karaffa s Básta zsarnokoskodásai stb. mély hatásuak voltak a magyarok elkeseredésére.

Nemzeties szokásaik közt megemlitendők:

a) A paizson felemelés Const. Porphy. írja: (de adm. c. 38.), hogy mikor Árpádot fővezérnek elválaszták, kozár szokás szerint paizsokon emelték fel. Ez régi közszokás volt, Ázsiában. Herbelot és Deguignes a VI. és VII. században uralkodó törökökről írják, hogy chánjaikat a fővebb urak nemezzel bevont vagy kitöltött széken emelték magosra, azt a nap felé fordulva, kilenczször körül járták, minden megkerüléskor a néptömeg lármásan üdvözölte az uj chánt, majd lóra ülteték, nyakába tafotakelmét vetettek, melylyel a fulladásig szorongatták, kérdeztetvén tőle, meddig fog uralkodni; a nagy zászlón, melyet előtte tartottak, aranyból készült, farkasfő volt látható (t. VI. p. 150. 151. Deguignes t. 1. p. 585. edit Dähnert). A kirgisekről Lewchin, a radschputokról James Todes hasonlólág írnak. A székely krónika Sándor dombjáról tudósít, hogy Sándor János 1411. Stibor vajda jelenlétében a székelyek és csángok főtisztjének elválasztatván, azon helyen, hol felemeltetett, magos dombot hánytak a történet emlékére, a megyei közgyűlésekben szokásos felemelése, vagyis inkább felmutatása az ujonnan választott tisztnek, még mindég e

régi szokás maradványa, a góthok, frankok s más nemzetek is hason szokást követtek, paizsokon emelték fel a góth amálok a legvitézebbet, kit királynak tettek. Vitiges írja a többek közt: „indicamus parentes nostros gothot interprocinetuales gladios scuto supposito regalem nobis contulisse dignitatem, ut honorem arma darent, cuius opinionem bella pepererant.“ (Prokop. bell. Vandali X. 31. és Cassiodorus Variar. VIII: 2. 7. Neumann die Staatsfassung der Gothen in Hermes B. XXVII. p. 142.)

Az auctor Gestorum Francorum írja a frankokról: „Franci elegerunt Faramundum filium Marcomiri et levaverunt eum super se regem crinitum“ (Leibnitzi opera t. IV. p. 158.). Venema in histor. eccles. (p 67.) írja: mos ille imponendo scute et sustinentium humeris vibrando ducem deligendi,“ Tacitus szerint a belga germán frankoknál szinte megvolt. Schwartz Gottfried külön könyvet is irt; „de antiquo ritu elevandi principes in augurandos et de quibusdam sacris formulis et elevandi ceremoniis Altdorf 1733. in 4-o;“ de ezt sok kutatás után is használat végett nem kaphattam meg.

b) Népgyűlés, mely tanácskozott, s törvényeket hozott a pogány időkben, Kéza Simon írja: „consuetudo ista ut si rector immoderatum sententiam definiret, communitas in irritum revocaret, errantem rectorem deponeret quodovellet legitima inter Ungros usque ad tempora ducis Geiche (Géza) inviolabiliter exstitit observata.“ A székelyek agyagfalvi constitutioja pedig így ír: „hogy az ámló öröksége örökösire maradjon, hanem ha az egész székelység egyenlő akarattal és minden ingó-bingó marhája prédára kapsira hányassék, és maga örök számkivetésre ítéltesék,“ itt ugyan a verbum regens hiányzik, hihetőleg rossz másolat után készült a nyomta-

tás, de a népgyűlés hatalma ebből is kiviláglik, és Veranz Antal is írja, hogy a székelyek fegyveresen gyűltek össze, az előkelők kerekén ültek, a sokaság lármázott körülöttök, ha olyat akartak végezni, a mi nem tetszett, sőt a rossz tanácsadót meg is verték, néha meg is ölték, házáat széjjel hányták. (Kovachich Script. rer. hung. minor. Budae 1798. t. II. p. 108. 109.). Verbőcziből következtetve (p. 3. t. 4.) a magyarok is per tribus et generationes atque lineas generationum osztották fel egymás-közt az örökséget és hivatalokat a 108 nemzetség maga magának külön választott tiszteket, a nyert földeket felosztotta maga közt, a főtisztségek azonban az előkelőbb családi ághoz voltak kötve, a mit Almus példája bizonyít, kit nemcsak azért választának meg, hogy másoknál hatalmasabb volt, sed quia clarior etiam genere fuit, mint Anonymus írja. Más tiszti hivatalok azonban csak az érdem és nagyobb tekintély polczai voltak, a nemzetnek minden tagjai egyenlő szabadsággal és törvénynyel éltek, közdolgozokról együtt tanácskoztak (Thuróczi P. II. c. 10. Bália Sámuel Erdélyország nemz. törvényei, Kolozsváron 1791 l. 132. bőven irt e tárgyról), minden nagyobb fontosságu dolgokban és gyűlésekben szabadon szavazott a magyar nemzet. A mit Tacitus a germánokról ír, hogy a kisebb dolgokról a fők tanácskoznak, a nagyobbakról mindnyájan, ugy mindazáltal, hogy azon dolgok is, melyek elhatározása a nép akaratjától függ, a fők jelenlétében vizsgáltatnak meg, egészben egyezik Thuróczi előadásával, a kirgisek, turkmánok, mongolok ma is e szokást követik Ázsiában, s a mi különös a mongol törvénykönyv első czikkjében rendeltetik, hogy minden harmadik esztendőben egyszer közönséges gyűlést tartson a nemzet tanácskozás végett. (Hyakinth p. 356.) A keresztény vallás felvétele után

változás történt e tekintetben is a régi szokáson, de hogy az első királyok s vezérek alatt csak a főbb ranguak gyűltek volna össze, mint Kovachich mondja, az teljeséggel nem áll, azt csak Freysingeni Otto írja, de pragmatica historiánk mást tanít, mert első Béla megkoronáztatására minden falu két követet küldött, s azokat a király maga hívta meg Thuróczi szerint a tanácskozásra, azonban tömegestől tódult Fehérvár alá a pogány váláshoz szító nép, melyet harmadik napon csak fegyveres erő oszlatott szét, még később is rendeli az 1495. art. 26. „sua majestas deinceps non electos de comitatibus sed singulos praelatos, barones ac proceres et nobiles regni convocare dignetur.“ III. András megkoronáztatására is (omnes nobiles Hungariae, singuli saxones et Comani in unum convenientes §. 3. decreti 1298. Vest. Comit. p. 89. in suppl. t. 1.) személyesen gyülekezett a nemzet össze. Ranzanus is írja, hogy a Rákoson nyolczvanezer lóhátos szokott a királyválasztásra megjelenni, az 1518. 1526. diaetára is személyes megjelenésre hivattak fel a nemesek, s mindez odamutat, hogy a magyarok ős szokásaikat akkor még nem felejték el. Nem áll végre az is, a mit Verbőczy ír (III. 2), hogy a hét vezér idejében „omnis condendae legis potestas penes ipsos fuit.“ Ők mint a szabad népcsapatok fejei csak vezetői voltak a dolgoknak, de zsarnokilag nem uralkodhattak, különben Kéza s az agyagfalvi constitutio idézett helyei szerint, tüstént kivégeztettek volna.

c) Földcsókolás.

Az alföldi ember, ha a Tiszán átkel, búsan tekint vissza elhagyott honjára, s végezve utját visszatértében, mihelyt háta megett hagyta a Tiszát, leborul a földre s azt megcsókolja, mint kedves hon földjét, a felföldiek-

nél is megvolt e szokás, ha idegen földre vagy Tiszántúl kellett utazniok. Ez a patriarchális időszak-maradványa még, mely a földet, kol lakott, tápláló anyának tekinté, s azért a régi scytha nyelvben is Herodot szerint A pia volt a föld neve, mely ápolja s élteti a rajta lakókat.

Ázsiában a földreborulás s földcsókolás a vallásos tiszteletnek s hódolatnak egy részét teszi, a kozár chán helyetteséről, Ziebelről írja Theophanes, hogy a vele szövetséges Heraklius császárnak Aderbighiánában (= a régi Atropatene) elibe menvén seregével a császár nyakára borúlt s azt megcsókolta, serege pedig arczal egészen a földre borúlt, s azt csókolta meg, a vezérek pedig kősziklákra hágva szinte arczal földig leborúlva fogadták. (Pray dissert. de Abaris p. 246.) Malcolm a földcsókolást régi persa szokásnak állítja, Toghrul bég is mikor a Kalifa elibe ment, a földet csókolá meg (t. I. p. 17. 216.). Herbelot írja, hogy Tokusch (= Dokus) chánt 596. Kharczm tartományban (= Chorasmia) a főméltóságra beiktató nagy urak előtte a földet megcsókolták arczokkal a földre borúlva, ma is, ugymond, e régi persa szokást követik keleten, hogy a fejedelmek előtt megcsókolják a földet, azt homlokokkal megilletvén (t. IV. p. 270. 544.).

Timurchan is, mikor Schirást bevette, a nagy urak földre borúlva megcsókolták azt (Gesch. des osm. Reichs 2-te Liefer. p. 220.). Pallás szerint is a mongolok, mielőtt letérdelnének, háromszor illetik meg homlokokkal a földet, a kalmukok egyszer (Bemerkungen II. 170.).

d) Szalmakoszorú.

Ennek hordása büntetés volt. Az 1721. Marosszéken Kőszvényesen püspöki helyettes Demeter Márton elnöklete alatt hozott végzések tizedik pontja így hang-

zik : „ii, qui a se impregnatas ducere volunt utrique substraminea corona publice in facie Ecclesiae copulentur in super in flor. 6. puniantur secus non copulentur.“

Adelung szótára szerint (Strohkrantz szó alatt Soltán toldalékjaiban) régi büntetésmód volt ez Német- s Franciaországban, idézi Ducangéból Richárd püspök 1217. kelt rendeletét, s mondja továbbá, hogy ma is Németország némely helyein az ugynevezett szalmazasság gyakoroltatik. Tappe Oroszország históriájában (II. 146.) 1470. hoz példát fel, hogy a novgorodi érsek Gennady az eretnekeket lóra tiltette fel megfordult arczczal, kifordított köntösben, hegyes és magos nyirág-sipkával és szalmazakoszorúval. Ez ismét pogány ázsiai szokás, hol a meggyőzettek büntetés jeléül szalmát vesznek szájokba s úgy kérnek engedelmet s megkegyelmeztetést. Malcolm ezt egyenesen tatár szokásnak írja, mely Indiába is áttültetett (t. 1. p. 51).

Mikor Nadirschah Indiából Sund földre Tatta fővárosába ment, a helytartó szalmazsomót vett szájába, turbányát nyakához kötve, s lábát befedve jelent meg a győzedelmes előtt, mint annak új jobbágya. (W. J. VII. p. 114.)

A székely földön még ma is a házassági szertartások egyik részét teszi az utaknak szalmazonadékkal elzárása, hol a menyasszonyt hazaviszi a vőlegény, a lovagok előre nyargalnak, és karddal kettévágják azt, vagy kézzel is szétszakasztják, hason szokást említ Róbert is czimber régiségeiben Angliában (W. J. B. VI. p. 53.).

Olearius azt esthnus finn földön is feltalálta, s hason módon írja le (Persian Reise p. 107). Azon székely szokás is, mely szerint házassági ebédkor a násznagyné kiviszi a jegyest az asztaltól, azt felkontyolja s bemu-

tatja, mely eddig Magyarországon is szokásos volt; de a székely földön a bemutatás előtt előbb egy lepedő alá három s négy asszony közé rejtik a jegyest, s a vőlegénynek kézzel kell mutatni a jegyes fejére, s ha megtéved, fizetni tartozik; ez a szokás Chardin utazó által persiainak iratik, hol még az uriházból való nők is bár már eljegyezvék s férjeknek átengedvék, gyakran két-három nap is elrejtik magokat az asszonyok közt, hogy mintegy kénytelenítette legyenek a házassági kötelességek teljesítésére, „les filles du sang royale enusant particulièrement de la facon, il faut desmois pour les reduire.“ (Nouvelle de la republ. des Lettres Octob. 1686 p. 1139.)

e) I r á s.

Hogy a hunnuszok írni tudtak, az byzanti írókból világos, Priscus többször említi Áttila leveleit, s megbízottjai is feljegyzett lajstromból olvasták fel a rómaiakhoz szökött hunnuszok neveit; az altai törökök szinte így leveleztek a byzanti udvarral az ide tartó helyeit a görög íróknak felhossa Neumann „Asiatische Studien“ című könyvében, lap. 126, 128. Ez orientalista a chinai történetírót Mantuanlit követve, mind a hunnusz, mind a turk írásmódot Hu írásnak nevezte, mely kezdetben 14. betűből állott, s úgy vélekedik Koppal, hogy a régi babyloni írásmódnak utánzása volt, melyet nestorianusok s persa kereskedők ültettek át magos és Közép-Ázsiába, azt is mondja, hogy a Hu írás tán a mágusok írása volt csak, s a parsismus útján terjesztetett el Közép-Ázsiában.

Nevezetes, hogy a 16 scythia betűk, melyeket a Pelasgok Görögországba vittek, számban és alakban egyeznek a finnusz runa betűkkel (Court de Gebelin

de Monde primitive Vol. II. p. 462. s Nil Idman Recherches sur L'ancien peuple Finois p. 16); kérdés tehát, valljon a scytha turk s hunnus írásmód kezdetben nem egy kútfőből eredt-e? Ha a siberiai kősziklákon látható felírások rajzait Strahlenbergben vizsgáljuk (p. 369), különösben a XVII—XVIII. tábla rajzokat, úgy fogjuk találni, hogy azok sokban hasonlítanak a csik-szentmiklósi feliráshoz, melyet közönségesen hunnus írásnak neveznek, azonban erről csak akkor lehetne biztosan szólni, ha Spasoki és Spangenberg későbbi rajzolatjait is az elsővel egybeazonlíthatnók. Tychsen 1786. a siberiai runa forma felírásokat scytha időbelinek mondá, Klapproth is egy részét azoknak runáknak hitte, de mint Ritter megjegyzi a magyarázattal, még eddig nem boldogultak (I. 1130.)

A runa betűk Ideler mutogatásai szerint Közép-Ázsiában eredtek, Európában csak tovább fejlesztettek. Meiners 1796. szinte vizsgálat alá vette a siberiai s az Uralon inneni permiai felírásokat, némelyek ugymond hieroglyphék, mások alphabetumok, a mongol felírások későbbi időszakból valók, melyeknek a régibbekkel nincs semmi köze, úgy vélekedik, hogy halotti emlékfeliratok vagy pedig a költözködő nemzetek hadi tetteire vonatkozók (Comment. soci. Götting. Vol. XIII. p. 53.). Nem megvetendő azon tudósok véleménye is, kik a scytha hunnus és török írásmódot Chinából származtatják, mert e nemzeteknek Chinával legtöbb érintkezésük volt. Neumann és Klapproth szerint Chinában régen bambus fatáblákra vagy kérgekre irtak s csak 195. Krisztus előtt használták a selymet írás anyagul 940. óta a rongypapírt, a legrégebb időkben pedig a kormány rendeleteit font kötélcsomók (quipos) tudatták meg a távolabb eső helyekkel, melyeket az írás váltott fel, s ez is a hiero-

glyphék alapján sok változáson ment keresztül, míg a betűkkel írás rendbe jött (Asiat. stud. p. 8.).

Abel Remusat különösen a mellett van, hogy a Chinával való diplomatikai egybeköttetése a különböző tatár Fejedelmeknek terjeszté el köztök az írásmódot, igyekeztek ők chinai szokásokat felvenni, sokan Chinába is mentek tanulni, és Confutsot még a siberiai népek közt is magyarázgatták (Recherches sur les langues tartares p. 64.). Matuanlin annalisai szerint mind az altai, mind más egyéb turk népek kezdetben farovatokat használtak a levelezésekre, s parancsok szétküldésére „chez les Thukionous les ordres pour rassembler les troupes, pour lever des cheveaux, on disperser les troupeaux en tel on tel endroit, etoient donnés avec de morceaux de bois taillés, qui determinoient le nombre de ces differents objects. On y choignit aussi une flèche à point d'or à la quelle on apposoit un sceau avec de la cire pour faire foi et temoignage. (b. c. p. 65.)

Klaproth a kiírt helyre utalva Remusatnak megjegyzi, hogy a samojed s más finn népfajok fabotokba vágott jegyekkel élnek levél helyett, ha valamit kérnek vagy kölcsönöznek messzibb lakó rokonjaiktól; leginkább deszkatáblákra metszenek, melyekre felírják azoknak nevét, kiknek izennek és mikell nekik, nevüket alul metszik be. Ez írásmód mellett farovásokat is használnak, a ki adós, pénzzel vagy szarvassal a mennyiséget botra rójva fel, melyet aztán két részre vág, fele a rovásos botnak a hitelezőnél, más fele az adósnál maradt, s a vágás a tartozási összeg számján és név aláíráson középben keresztül esik meg. (Asia Pol. p. 165.). A Jenisei viz melletti emlékfeliratok egyrésze már Ritter és Ideler szerint az ily rovatos írásmódhoz hasonlítanak, s a Grimm Wilhelm Károly által kiadott némely runicus caracte-

rekkel igen egyeznek, maga a runa szógyök is Grimm szerint = roni, ró run törzsből, honnan runs, runse = rovás, metszés, mint Mone is elfogadott, az angelsax row egyenesen a magyar rovásos bot runabot (Über die deutsche Runen, Göttingen 1821. p. 68.). Skandinávia s Dánia lakói régi pogány szokás szerint ily runa betűket metszettek fel botokra, deszkatáblákra, kövekre, kőszirtekre, közli Grimm erről Saxo Grammaticus helyét is a XI. századból, megjegyezvén, hogy a farovások s deszkák, mint nem tartós anyagok, az idő által felémésztettek. Deguignes szerint a tópai tatárok chánja (Tanjou) Tulun nevű 402. Krisztus után hozta be birodalmában a fabotraitást, eddig a kecskeganéj hulladékok mesterséges elrakása külön figurákban volt az írás pótlék köztök (t. 1. 459.). Mongol földön is a fabotraitás volt a legrégibb írásmód (Ritter II. 387), s Witka földön ma is a vitkaiak vagy oroszosan votjákok használják a runa jegyeket a családok megkülönböztetésére, Erdman 15. ily jegyet közöl is utazása toldalékjaiban (tab. III. Erdmanns Reise II. Theil 2-te Hälfte Leipzig 1826 p. 25.), mely jegyek fíról fira szállnak, az általa közölt jegyek közt feltűnőbbek imezek. B V L Ü y — ezen vitkai tamgák vagy jegybetűknek családonkénti összeszedése helyben kíváncsatos volna. Beregszászi jóval Remusat előtt azon gondolatban volt, hogy a fára metszett hieroglypheket adóssági dolgokban mind a scythák, mind a hunnuszok Chinától tanulták el, bizonyos is az általa idézett kutfőkből (p. 197.), hogy chinai telepek is vegyültek össze scytha tatár földön az ott lakókkal, Bél Mátyás pedig az ily hieroglyphjegyeknek magyarok közti divatozását is imígy írja le „muratus ego saepe fui caupones idiotas, istis quibus aliquid credidere. huiusmodi ficto caractere inter debitores non adscribere tantum, sed

longioris etiam temporis inter vallo post, non secus, quam si alphabetarii scribendi genere adnotati fuissent, promere, debitamque summam et rationes indicare potuisse, ita si debitor miles est rudi quadam linea frameam aut pugionem pingebant, si faber malleum aut securim, si auriga flagrum atque sic porro“ (de veteri literat. scythica p. 15.). Jankovics is a chinai származat mellett szólott, s az írók helyeit közölve, hogy északi földön is fabotra írással leveleztek, megemlíti, hogy Bossányi két évet Chinában töltött, s volt oly chinai pálczája, mely betűkkel egészen betűzve volt. Cornides pedig a székely földön még látott volna scythia hunnus köfelírásokat, milyeket Deseritzki közlött. (Magyar szónemzés I. 38. 49.)

E székely hunnus írásmódról különösen is írván Telegdi János 1592. Bél Mátyás 1718. Gyarmathi Sámuel 1794. arról, mint ismeretes dologról annyival is inkább hallgatunk, mivel az 1840. „Tudomány Tár“ augusztusi füzete a turóczmegyei nyirfalevelekre irt emlékjegyzetek magyarázatja alkalmával mindezt megérinté.

A csik-szent-miklósi felírás caractereire (l. Deseritzki t. II. p. 154.) runa-jegyek szolgálhattak alapul, melyek kezdetben a magok idomtalan formájokban csak egyenes vonalak voltak, milyenek az ékfelírások is, és nagyára az egyenes vonal alakja később is fennmaradt, de különbözőleg kiczifrázva, több vagy kevesebb ékekkel ellátva, koholmánynak ez írásmódot nem lehet venni mint Hager tette, mert valamint a runabetűk, úgy a főnnebbi székely hunnus írásmód is a korábbi időszakról bebizonyított, még durvább rovatjegyek alapján fokozatosan kerekedtek ki, koholmánynak nem lehet venni oly írásmódot, melyre a székely ifjuság tanított is, melyről Telegdi István már 1592. tartalmaz értekezést

irt, melyről a tanubizonyosságok Kéza ideje óta folytonos kapcsolatban szólnak a XVIII. század kezdetéig, s melynek emléke a szakadatlan szájhagyomány által is fenn-tartatik. Emlitenem kell itt mindenekelőtt Szamosközit, Erdély fiát a XVI. századból, ki nyilván írja: „fennmaradt még a székelyeknél Erdélyben valami honni írásmód, melyet igen-igen régi scytha őseiktől tanulván meg, a maradék napkeletről Európába hozott;“ másutt írja: csak a székely írás nem tartja meg ezen törvényeket, mert az felülről kezdvén indul el, lefelé hajolván a betűk, s oly jó foglalással ragadnak egymáshoz, hogy kevés betűvel sokat kifejeznek, a tinta helyett késhegyivel élnek stylus helyett, melylyel hosszukás darabokban, vagy négyszegű kisimitott botocskákban metszik be a tömötten álló betűket, mely bemetsző írásmód a régi betűk jegyeivel ma is fenn van nálok és divatos,“ (Analect. Daciae antiquat. Penas II. a latin szöveget közlé Bél Mátyás de veteri literatura hunno scythica Lipsiae 1718).

Veit Goliel I. Ferdinánd erdélyi hadseregének titkára 1550. 1560. szinte írja: „der Szekler, ihre Sprache und Kleidung ist ungarisch, in ihrer Schrift haben sie eigene Charactere, von denen einige ein ganzes Wort, oder einen Satz bedeuten.“ (Wien. Jahrb. B. XXIX. Anz. Blatt p. 8.) Oláh Miklós szinte írja a székelyekről, „hogyan gondolatjaikat kifejezzék papir s tinta s más nemzetek betűkkel való élés mellett, fapálcákra metszenek jegyeket, melyek együttvéve valamit jelentenek, s melyeket barátjaikhoz, szomszédokhoz levél gyanánt elküldenek“ (in Attila cap. 18.). „Thuróczi is nyilván írja (in praefat. chron. I. I.) „az én időmben is Erdély népének egy része a határszéleken bizonyos jegyeket metsz be fába, mely írásmódot levelekre használ.“ Egész meghatározottsággal tudósít Weranz Antal

érsek is „hogya a hunnuszok székely betűjegyekkel éltek, mindenki tudja a hazában“ (Kovachich Scriptor rerum hung. minores Budae 1798. t. II. p. 106.). Kéza ugyan a blákok írásmódjának hirdeti azt, de neki csak hirből volt arról tudomása „siculi Blachis commixti literis ipsorum uti perhibentur.“ A cyrill alphabet egész más alakú és szerkezetű, s e részben Schafarik is megtévedt, állítván Kéza után, hogy a székelyek cyrill betűkkel írtak (slav Alterthümer II. 204.), de ez nem csuda, mert ő a székelyeket is tót eredetűeknek hirdeti, miről azonban a székelyek mit sem tudnak, s ez állítást nyelvük, szokásaik, szájhagyományaik, krónikáik hatalmasan megczáfolják. A turóczmegyei nyirfalevéliíratokra szűkség megjegyezni, hogy az ily írásanyag sem ismeretlen Ázsiában, a siberiai Ablakitban felfedezett irományok egy része nyirfahártyákra van írva, a kaschimiri krónikát is eredetileg nyirfahéjra írták, Honigsberg kabul földi ásatai közt Kemri vagy Kemerli toronyban szinté nyirfahártyára írt baktriai jegyzékeket talált, melyek még magyarázatlanok, a peito nevű buddhistai könyvek palma- s bambusfalevelekre írvák, finom selyembe takarvák, melyek fél ezer éven túl fenntarthatók, a Thang dynastia alatt sok ily iratot vittek be Chinába a VI. században Krisztus után, melyeket Pauthier körülményesen le is írt. (Journ. asiat. 1839. Novemb. p. 392. I. Ritter is I. 746. II. 565. V. 292.)

Mindezekből kiviláglik, hogy pogány magyarjaink ismerték a hieroglyph írásmódot, mely még Bél Mátyás idejében sem ment ki egészen a szokásból, használtak farovatokat is levelezésre, mint az a finn földön még ma is szokásos, de volt rendezett alphabet írásmódjuk is, melynek maradványai a csik-szent-miklósi emlékfelirat s a turóczmegyei jegyzékek, melyeket koholmányoknak

venni semmi ok nem kényszerít, hogy több írásos emlékek fenn nem maradtak, az nem csuda, ha meggondoljuk, hogy nálunk mint másutt a pogány írások s babonás jegyzékek a keresztény fejedelmek parancsára elégettettek, megsemmisítettettek, nevezetesen I. András parancsában meghagyatik, hogy minden magyar és idegen, ki Magyarországon lakik, fejét és jószágát veszítse el, ha scythiai nemzeti pogány hitét el nem hagyja, a pogány és scythiai nemzeti szertartásokat, s hamis isteneket el kell törölni, a bálványok pedig lerontassanak.

Ez a pogányemlék régiségek ellen való düh, a székely krónika szerint, kihatott a székely földre is, s azon felül a villongó háborúk, belső pusztítások s más hason csapások a még kevés számmal fennmaradt emlékeket is elpusztították, vagy egy részük a föld gyomrában eltemetvék, melyeknek felásatása egykor dúsabb eredményekre vezethetne. Hogy tehát a hunnuszok, magyarok, székelyek egészen műveletlenek lettek volna, általában nem mondhatni, azon időkorhoz mérve, melyben felléptek, az általok meghódított népfajokat erkölcsi mint politikai tekintetben túlszárnyalták, különben állandó nem lett volna uralkodások: főnökeik, s nemesebb családostályaik ázsiai műveltségben felnőve, annak segédelmével annyit kivívtak, mennyi a körülmények szerint kivívható volt, babonás hitvallásukat is az akkori s nem a mai szempontból kell megítélni, mind a buddhismus, mind a parsismus tiszta kuttöből eredtek, hogy azok schamanismusra letörpültek, az idő folyama, éghajlat és ázsiai belső viszonyok s czivódások voltak sztielő okai, a néptöbbség vagyis az alsó néposztály mindenkor és mindenütt hajlandónak mutatkozik a babonás hitre, ez még ma sem tűnt el az európai földről, mely pedig magát Ázsiához mérve, méltán sokkal műveltebbnek tartja.

TOLDALÉK.

Áld (Áldozat, Áldomás stb.).

1) Pogány vallásszó, mely már az 1190. oklevélben Cornides kézirati gyűjteményeiben előjő, hol az áldó-kuthely név egykor bizonyosan áldozati hely volt viz- vagy kútforrásnál. Béla névtelen jegyzője is írja O und Ketel Turzol magyar vezérekről, hogy a tar czali hegyen áldoztak : „et in eodem loco more paganism o occiso equo pingvissimo magnum aldum as fecerunt“ (c. 46.).

Az erdélyi országgyűlés 1545. hozott törvénye így ír : „poculum Sancti Johannis, quod lingua vernacula Áldomás vocare consueverunt in signum justae emtionis dare debet“, ez a szokás ma is divatos a két honban, de különösen Erdélyben. Említve van ez áldomás-ivás lóvásárkor Verbőcziben is (III. v. t. 33.), mely bizony ságul szolgál még ma is, Erdélyben a bíró előtt, ha valakinek kezén lopott ló találtatik. Molnár Albertben áld, áldja — benedicít, laudat, mondjuk ma is : „áldott jó ember, Istentől jó az áldás, leáldozik a nap, azaz lenyugszik, magát feláldozta stb., s a mint a kitételek valásviszonyokból származtak.

2) Finn nyelvben eddig hiában nyomoztam a szót, de a lapp aldes, alda = grates, gratiae, már Gyar-mathiban a magyar áldásszónak vétetik (p. 61. 62. Affin.).

Possart lapp grammatikájában is altestet =

danken, ailes-tet pedig = szentelni (p. 49.). Leem lapp nyelvtanár könyvében (Nachrichten von den Lappländern, Leipzig 1776, p. 220), az istentől megáldott minden évben bornyúzó szarvasnak, Áldó a neve, honnan a Meiske vagy Miske hegy is, hihető jó legelőért szent nevet nyert, Meiske vare passe-aldo = Miske-hegy (vár) szent szarvasa, mert a meddők Isten átka alatt vannak.

Egyébiránt mint Possartban láthatni, a szarvasoknak az időkorhoz, meddséghez, vagy gyakori elléshez képest sok nevei vannak, melyek közt a szarva és sarves (= szarvas) is előfordul, a hét évenként pedig minden különbség nélkül herkének nevezik. A török nyelv is birja a szót, Meninszkiben alkisch = benedictio, et benedicere alkisch-lamak = fausta precari (I. 283) = áldás, áldani. Dankovszkiban aldujem horvátul, s illyrül = benedico, incrementum do, satisfacio, Gyarmathi szófűzésében a szláv formák áldássu = áldás, aldujem, alduesco = áldom, áldomásu = áldomás, alduvati, kalduvati áldozni, aldov, kaldovina = áldozat (p. 2.). Hogy a görög aldeo, aldem i gék ide tartnak, azt már Dankovszki észrevette = augeo, incrementum do, tehát a Horvát aldujem : megemlithette volna az aldo (αλδω) aldaino, aldesko görög igéket is, Jupiter Aldos, Alde-miosról, kit különösen Gázában tiszteltek, hogy bő esztendőt s jó termést adjon, kinek tiszteletét a III. században már Márna istenasszony szobra váltá fel, lásd Bochartot (Geogr. sacra p. 748), és a gázai Zeus Aldemius felirásról Pelándot. (Palaestina p. 583.) Bullet kelta szótárában is aldasca = gabonaszem és vetés, alde a, aldia = nyáj, ez utolsó a lapp aldo (szarvasnyáj) viszhangzása.

Eustathius ugyan a görög aldo igét Stephanus

szótára szerint a r d ó ige (l=r) átváltoztatásának mondja = irrigo, mert az eső termékenyíti a földet, de ez merő vélemény, mert mindenik igének külön származásai és elkülönözött jelentései vannak, és épen azért a szótárok az áld és ár d gyököt össze nem zavarják, ez utolsó a magyar ár, á r a d szókkal egybekapcsolható.

3) Piringer (Die Magyarén Sprache Wien 1833. p. 171.) azt állítja, hogy magyarból ment át a szláv nyelvbe az áldás szó, Kassai és Sándor István a hálátadás megrövidített formájának mondják az áld gyököt, a debreczeni grammatika az állatból (= animal) állatoz képzelt igét ajánl = áldoz (tractat animal sistit hostiam). Egyik mint másik vélemény egyszerűen félretehető, mert az áld, hál a, s állat külön álló szók, melyeket ugyanazonítani nem lehet (l. hál á szót), mint nem elfogadható Sajnovits véleménye is, hogy a lapp addaltas (= donum rem perditam invenienti) a magyar áldomás volna, hiszen szerinte is a d a l d a k, donum, res data, s ez a magyar a d törzshöz tart, és már föllebb érintve van, hogy a magyarok már kijöttökkor használták az áld igét, s azután is azt sem a hálá, sem az állat sem az a d szókkal össze nem zavarták. Honnan vette Otrókócsi a zsidó ald gyököt (= benedicít II. p. 73.) meg nem foghatom, mert ily gyökről a szótárok mélyen hallgatnak. Én csak a Zend nyelvben akadtam némileg hasonlatos törzsre, melyben i a d j = áld s imád, honnan egyik szentkönyvnek i a d j a o u r vagy y a d j o u r neve van, melyben merő áldozati szertartások foglaltatnak (Journal asiat. Nro 80 August. Neumann értekez. p. 88.).

Hogy az ősvilágban tűzi áldozatokat értettek az ál s áld gyökszóban, onnan is hihető, mert az tűz értelemben a germán nyelv dialectjeiben épen fennmaradt.

Ihre így ír sveogoth glossariumában *eld* = *ignis* a. s. nyelvben *aeled*, veteres persae *ignem ala appellarunt* teste Relando: dánul *ild*, island. *ildus*, gótul *ala accendere*; az ó latin szokatlan *oleo* s görög *aldeo* igeszókat ide számítja (*eld* és *ala* szókat alatt). Grimm grammatikájában *áled*, *eald*, *aeleda*, *ild*, *eld*, formák állanak tűzjelentésben (I. 233., II. 229. 231.), ugyan csak nála *aelan* = *anzünden*, *ilr calor ylja* = *calefacere*, *älen* = *accendere*. Arndt szótárában *el* = *il* gyökből származott a vogul, *ul*, *ulle*, más csud dialectekben *tul*, *tol* *tulli* = tűz, a svéd *eld*, dán *ild*, islandi *eldur*, a. s. *alled*, *elled*, bukar *ollof* = tűz (p. 226.).

Adelung s előtte már Ihre az oltárszót is igen helyesen az *alt* = tűz, és *ar* (= tűzhely) összetett szókból magyarázzák: *elt* és *eeld* is = tűz, honnan *eald ár* = oltár, hogy az oltárszó a szláv régi liturgiában is germanismus Kopitar megismerte (W. Jahrb. B. XVII. p. 70. sequ.). Megvan a sveogót nyelvben az *old* is áldomás értelemben. Ihre szerint *compotatio*, ő ezt az ől gyök alatt hozza fel, hová a magyar *oll*, finn *olie* esztnus *ol ut* lett *elus* a. s. *eale*, *ale* island *aul* szóformákat is sorozá *eledel* értelemben, s végül írja: „*scytharum solemniore epulae, omnes ol dictae, itt a magyar oll nyomtatási hiba lesz élet helyett, mihez esztnus ol ut legközelebb jár* (l. él szót).

A mongol nyelvben *altun*, *alton*, *altyn alta* aranyat jelent (Klaproth Asia Polygb. p. 174. 278.). Humbold Sándor írja, hogy az altai hegyek északi Ázsián keresztül menő főhegylánczok, melyek keletre az *Altan* hegyekkel kapcsoltnak össze, mongolul *Alta iin-ovla* = aranyhegy. (Fragmens de geologie et de climatologie asiatiques Paris 1831. t. 1.)

Az *altun*, *aldan*, *alton* már csak egy szó, *alta* régi turk nyelvben is = arany, s elemezve a szót Ritter szerint *Al-tai*, *Aur-tai* *or-tai*, annyi ismét mint aranyhegy (I. B. 475. és 1138.), a tűz és arany synonymák tündöklő fényeknél fogva, ugyanazon egy szó, majd aranyt, majd tűzfényt, majd mind a kettőt is jelenti egyik vagy másik nyelvben (l. *a r a n y t* és *g y u l* szókat), s mivel az altai hegyek kincseit csudfajú népek művelték először, mire a szakértők közmegegyezése szerint az ottani csud bányaromok is mutatnak, hihető, hogy az *al*, *alt*, *ald*, név is azok nyelvéből ment át a turk s mongol nyelvbe, a mongolok különben is újabb lakosai az altai hegyeknek. A história szerint már a VI. században hatalmas turk nemzetségek parancsoltak ott, kiknek chánjairól görög írók után tudva van, hogy az Ektagon vagy aranyhegyen (magyarul ékes hegyen) pompás udvarokat tartottak, és hogy magyarok is laktak a több mint 200 geogr. mértföldnyi hegylánczatban, az ott fennmaradt *Ma d s c h a tó* neve, és sok más magyarhangzatu helynevek mutatják, melyekkel Ritter geographiai nagy munkája telve van. Az altai hegyek chinai Kinschan neve is nem egyéb mint a magyar kincs (lásd kincs szót), hol ma is megtaláljuk az égő vagy tűzhegyet *Visdelon* missionarius munkájában. *Agie*, *Aghie*, *Akie* (= *Feuerberg* l. ég szót) a tengerhegyet (*Tengri-tach* l. tenger), mely az édig nyult, ott van az üszögös nagy tó *Isekul*, turkul = meleg forrás más névvel *Tuzkul* (l. tűz szót) még ma is létezik a csillag vagy csillogó tó (l. csillag), hol az Altai hegy emelkedése kezdődik, hol a csillag völgy rakva van csudi temető romokkal, meg van a *Bai-tó* (*Baikai*), mely a bőségről nyert nevezetet. — E kincsekkel megáldott hegyföldtérén már, hogy a szent vízforrások, tók s he-

gyek bővös szellemeinek áldoztak a törökök, jóslóik és varázslóik voltak, mint eldődeinknek, Zemarchus követéséből kitetszik: „itaque averrucatores et malorum propulsores censebantur et adversalia advertabant. Zemarchum etiam ipsum circa flammam circum duxerunt et eo ritu, quo illis mos erat lustrarunt“ (Stritter p. 50. t. 3). Áldozati szokásaikról, a szárnyas lelkekről (Eljen, illan? él?) bőven irtak Herbelot, Hammer s mások, rövideden még csak azt jegyezvén meg, hogy az áld, áldás, áldozat szavaink egykori ősi hazánk nevével az Altai, Aldan Aldai (mert így is írják s mondják keleti Siberiában) hegyek nevével szoros kapcsolatban áll, valamint az 1190. oklevél áldó kútról tesz említést, úgy felleljük ma is az Altan tót a déli Samojédek földén, az Altai és Sajáni hegyek közt, melynek közelében Klaproth szerint régi bálvány-köszobrok találtattak (A. P. p. 130—149), a volgai földön is van Elton tó, mely már Kalmukos kimondása a mongol Altan-nornak, vagy aranytónak (Erdmann II. p. 98), s minden oda mutat, hogy az ismeretlen csud nemzet-től előöröklött névszó lappang az Altai hegylánczolat névben, tüzet s aranyt jelentett, mely jelentést azonban a finn ogor nyelv ágazatokban is tovább kellene nyomozni, merthogy mind a turk, mind a magyar, mind a finnfaju nemzeteknek arany bálványaik voltak, az ki-mutatható (l. bálványszó) s osztjákok aurea anus-sa is, melyet már Herbenstein említ, s melyet még a mult században is tiszteltek azt kétségen túlívá teszi, s a lapp aldes, alda, aldo, altestet, a turk al-kisch szóformák is azt igazolni látszanak benedictio értelemben, tán a turk nyelv káitai, vagy daszagatai legrégibb dialectusában is felderítő nyomozást tehetnénk, melyben ildis csillagot jelent tehát fénylő tüzet (Herbelot 3. t. p. 342.)

5) Az áldnak tőszomszédja az üld = üldöz (l. Révai ant. p. 196. a sírbeszédi üldetről) üldés substantivum actionis, mint áldás, üldöző és áldozó rokonok képezetben, s némileg jelentésben is, de az üld törzsnek vallásos értelme már kiveszett, Uldes huanus fővezérnek neve magyarosan Üldöz vagy Üldöző, Schmidt mognol nyelvbuvár értelmezése szerint öldöklő fegyvereket, különösen kardokat jelent a néi mongol nyelvben, melyekre, hogy áldozatoknál szükség volt, elég csak megérinteni. (Forschungen an Gebiete der älthen religiosen Bildung-Geschichte der Völker Mittel-Asiens, Petersb. 1824. p. 49.), ildu, üldu egyes számban = kard Argunkhán levelében kiadva Schmidt által (p. 24. Petersburg 1824) öl, öldököl?

Ármány.

1) Kassai megtévedt, midőn az ármányos szót az ariánusok nevéből magyarázta (= homo nequam qualis est Arianus l. 196). Kresznerics az ármányt törzsszónak veszi, s az ármányos szó értelmére (= prado, latro, homo nequam) példákat hoz fel régi magyar írókból. Legbiztosabban mondhatni, hogy valamint az isten, úgy az ármányszó is a persa vallásból ragadt meg a magyarnyelvben, hol az mint Ormuzd ellentétje Ahriman, Ahariman név alatt a sötétség, s rosiban munkálók isteni lényének tartatott, nevezetesen a Zend daemonologia, mint a keleti mágiának anyafészke, mely más nemzetek vallásaira is korán nagy befolyást gyakorolt, s a sátán nevet is elterjeszté — az Ahrimant hat ördögsegéddel (dűv, Teufel, diabolus) — munkáltatja, mely daemonológiának, a zendkönyvek szerint rövid kivonatát adá Nork mythol. szótárában Ariman szó alatt, Foucault pedig a persa vallásnak, az abban

történt változtatásoknak, javításoknak teljes képét állítá előnkbe Hyde Tamás nyomába lépve a francia academia évkönyveiben (t. 27. 28. 29.). Megjegyzendő az is, hogy a Zendavesta majd minden imádságai ily felkiáltással végeztetnek Anquetil fordítása szerint „brisez, brisez Ariman,” és hogy a görög Arimanes is (*Aequans*) vagy Areimanios csak a persa Ahriman név átkölcsönözése. (Fundgruben des Orients VI. Band, 3. Heft, p. 339, hol több keleties görög nevek elősoroltatnak). Némely szótárok ugyan, például Schrevel Martis furor-nak magyarázzák, Ares, vagy Mars után, de maga az Ares név is keleti scythia isten név a görög írók szerint is, mely a magyar erő, erős szók fogalmait fejezi ki, hihetőleg er, vagy érgyökből, mely más nyelvekben is megvan. Kinek kedve van a magia eredetéről a régiek zűrzavaros előadásait megolvasni, az csak Bayle critico-historiai szótárának negyedik kötetét (Basel 1747. in fol. p. 555.), nyissa fel maga előtt, ott megláthatja, minő sokféle változáson mentek keresztül a magiáról való első hagyományok, mikép tisztítá meg Zo-roaster a magusok tudományát, a két elvet (sötétség, világosság) egy főelv alá (yezdan = isten) rendelvén. A rossz elv tisztelete, melytől tartottak, messzi kiterjedt a földön, s a hadakozás okának, vagyis a hadisten aszszonyának (Artemis, Bellona, Anahid) hatalmas papjai oltárjai voltak mindenfelé. Strabóban a persa Anahid tiszteletében két genius jó elő, kik egy oltárt birnak, s az ármányos nála Omanosnak van rosszul írva. Armeniába, Cappadotiába Persiából szakadt be e tisztelet-mód, mint Hyde Tamásnak a persa vallásról irt könyvében megláthatni, és Plató is írja, hogy egy Pamphiliai bölcsnek a neve Er, ki Armenus fia volt, kit sokan,

ugymond, Zoroasterrel felcserélnek, mások pedig vele egy személynek tartják.

2) Az örömszó alatt bőven érintve van, mikép Zoroaster Urminá vagy Aram földön született, a Zend iratok már a kaspi scythá Aram földet egyezőleg a Typhonról szóló későbbi görög mythológiával a düvek vagy rosz lelkek hazájának festik, kik Ahrimant kísérik szőke-veres hajuak, mint a görög Typhonis veresfejű, mely az aegyipti s görög dogmákban egyenlő szerepet játszik a persiai Ahrimánnal, Svidas a Typhont Ahrimánnak is nevezi, maga a görög Typhon, Typhoeus is a persa, diw, dew-hez (= rosz daemon) köthető, sanskritul dewa, latinul divus, deus, görögben theos, gótul thiuths, s itt mindenütt jó értelemben véve; de a persák, germánok s magyarok ellenséges, rosz értelemben használták a nevet, régi németben a Typhon, tiufala, saxul deöfol Skandinávok közt difill, manémetül Teufel, a szláv djabel később eredett, mint Ulphilásban is a góth diabaulus a görög diabolosból lett. A régi latin s görög írók könyvei tömve az ármány v. Ahriman szóval, melyekről a helyeket összeírta Halling (W. Jahrb. LXIII. és Gesch. der Skythen 1. Abth. p. 79. seq.), s a magyar ármányszóra felvilágosítást nyujtnak. A Typhon vagy Teufel, vagy Diw névnek ismét megfelel a magyar csúf szó rosz értelemben, melyet hajdan chiuf, chiuu, chiuuos (= csufos)nak irtak, s a német tiuf, tsiuf, dsiuw, (vagy persa diw), finn-lappon skuife névformákat híven visszatükrözik, hasonlólag van a dolog a rút s német roth szókkal is (l. rút). Az egyiptomi Typhon neve koptusul Dstüphon, a zsidó tsefon (Wiener J. B. p. 830.).

Halling Arménia nevét, mint a persa Arderan, par-

thus Artaban családneveket is Arimánhoz köti, kit a scythák tiszteltek, scithae arii, Aresch fajból valók a persiai nagy éposban (Schahnamah) az áriusok Armanoknak iratnak, melyben az Aresch fajú Artabánok, vagy Ardevanok kimulta is megénekeltetik (G. der Skythen 4. Abth. p. 385. és Hammer W. J. B. IX. p. 54). Malcolm persiai históriájában a Kai dynastia alatt említi Kaikobad fiát Arment (t. 1. p. 24.). Hammer ezt a német Arminiussal egynek veszi s írja, Ehren pers. = daemon dux viae, ellenkező értelme van a német Ehren igének de a kettő egy szó, mint a persa Ehremen v. Ahriman a német Ehrenmann tehát itt jó értelemben (W. J. B. XLIX A. Blatt (Különös, hogy Lakoniában is Prokles fajból Armene nevű király uralkodott Kabis fia (Meursius de regno Laconico p. 88. 90. Ultrajecti 1687), de mások Arménia s Örményország nevét elkülönözik az Ahriman névtől (l. menyszót), s mivel ez utóbbi névnek származtatása felett is nincs közmegállapodás, jobb az Arménia nevet elkülöníteni, mint a scytha Aram földnevének is nincs semmi köze az armányszóval, s úgy látszik, hogy mind Halling, mind Hammer erőltették a dolgot, midőn az Ahriman nevet azt Ariusok, Aria, Iran földnevével összeköték, csak hogy a germán rokonságot még inkább kitüntessék. Nem a német Ehre, mely csak a sanskrit ârya (Bopp 26.) = venerandus, a persa ārāi = Ornatio, arajiden ornare, nem is a német Ehrenmann felel meg az Ahrimán névszónak hanem inkább a német arm = miser ó-németben a-r-am = misereri, airmun, airmangótul a régi német ërmun, ërmann, irmun mikről Grimm írja: Worte dunkles Sinnes vielleicht Nahme eines Gottes? (Gramm. II. 148. 448.) s ezek egyeznek a persa erman szóval is = poenitentiae dolor, poenitens,

ermanden 1. poenitere 2. affligi (Meninszki t. 1. p. 108.), melyek egyszersmind a sanskrit ârâma (= gaudium) persa ram, aram, magyar öröm szók ellentétjei, s az öröm vagy Aram föld nevéből fejlettek ki (l. öröm), s habár felmutatható is, mint Halling állítja, hogy Ariman kezdetben tiszta, s tiszteletes lény volt is (2. Abth. p. 171), a minthogy Colebrooke közlése szerint a Jadschürveda című egyik imádságában Ariman nap kormányzó jó értelemben (W. J. B. II. p. 300), mindazáltal annak rossz jelleme a persa vallás minden phasisaiban sokkal általánosabb, minthogy a név származtatásban oly törzsszók után induljunk el, melyek csupán jó értelemben használtattak s használatnak mindegyre, kivált hogy a zend nyelvben tett újabb előhaladások is Hammer és Halling állításainak ellent mondanak.

3) Ugyanis Kosegarten már 1833. az Ahriman nevet a Zend Agro-mainjus-ból származtatá = malignus spiritus (Allg. Lit. Zeit. 1833. Nro 96.).

Bournouf vele kezdet fog, hogy a zeng Agromaynus, persa nyelvben Ahrimannak mondatott ki, mely is chaldaeairatokban Sitna v. Sátán név alatt ismeretes. (Commentar sur le yacna I. 1. p. 82—92, vesd össze Creuzert Lajard Venusáról Gelehrte Anzeig. München 1838. Nro 23.)

A hamadani ékfeliratokban Ahârma = Ahiramam, s Darius kívánja, hogy országa menté tétessék Ahrimam megtámadásaitól (Burnouf Journ. des Savants. 1836. Juni). Ritter Burnouf után indulva szinte tagadja, hogy Ahrimam Aria névhez köthető volna, mert az a Zend Aharma; mikép Ormuzd neve is a Zend ahuramazda = göttliches Wesen. (Erdkunde VI. B. 1. Abth. p. 29.) De épen itt a bökkenő, melyet e tudó-

sok sem egyenlitenek ki, mert a szinte Zend agromaynus (= malignus-spiritus) ellenkező az aharmanévvel, ha az ahora és mánból összetett szó = Ahirman mint Ormuzd = ahura-mozda, mert ez a Zend ahura, Prask szerint (Über die Zendsprache p. 34), sanskritul uru (Bapp gloss Sankr. 37-a), arabul persaul kár, nagyot s nagyságot jelent, tehát jó értelmet adna a névnek, pedig Darius épen Ahriman ellen könyörgött, minél fogva én csak Foucher értekezésében találtam nyugpontot az Ahârma ék-felirat felett, ki az Ahrimant Hyde Tamás után imigy magyarázza a persa nyelvből ahar = spurcus, ríman = deceptor, ami aztán némileg a zend agromaynusnak felelne meg, a g, h-ra változván, a mire gyakori példa van. Mások mint Dorn Ahriman tisztelőit Urmanen-eknek veszik, vagyis tűz-tisztelők, tűz-emberei, „ein medisch-baktrisches Volk aus dem paradisischen Hochlande Ariema,“ e mellett szólna a zsidó ur = ignis, az osset hûr-sol, tehát napimádók, mint a Jadschurvedai imádság is tartja, ellenben Nork ismét más származtatást ajánlott, „Ari der Feind mit dem persich nominal suffix man wie Acuman, Bahman, der Ares der zoroastrischen Religion, ein jüngerer Bruder des Lichtwesens Ormuzd.“ Igaz, hogy ari sanskritul = hostis (Bapp l. c. 15-a) arimân is az e nyelvben (Bohlen Alt-Indien I. 141.), persaul khâr szinte hostis, azért Kehriman, Kármán nevek is használtatnak persa iratokban Ariman helyett, mint Hallingból láthatni, mikből következik, hogy e leszármaztatás sem megvetendő, de már ekkor az az Ariána föld s Arius népnévvel összefüggését az ármány szónak sem lehet elutasítani, mint azt Ritter akarja, mikor aztán bizonyos ténynek veendő, hogy mind az Ahârma, mind az Agromaynus, mind az

Ahriman egy dolgot jelentvén jó és rossz értelemben, a nép történeti fejlemények szerint az ariusi nyelv dialectekben fakadtak fel e különböző névformák, hová a zend, sanskrit, pehlvi, pars nyelv-járások számíthatók.

Nagy János a zsidó aram igéből (= callidus fuit, arima = dolosus) magyarázta az ármány szót, de ez ige ain betűvel iratik (ארע), nem alephphel, más az, hogy annak eredeti jelentése nudavit és inproprie jelenti callidus fuit (l. Winert p. 750), mi módon mondatott ki az ain betű azt sem tudjuk, de hogy az hehentéses mássalhangzó volt, s nem tiszta önhangzó, bizonyosnak tartatik.

B a l.

1) Molnár Albertben laevus, sinister, delirus: bal eset casus adversus, infortunium, balság ugyanazt jelent s Dankovszkiban balyok bal gyök alatt = stultus. Dankovszki e szót azért nem perlé el a magyar nyelvtől, mert rokonszókra más nyelvekben nem akadt. Hihetőleg azon két ellenkező értelmű szók sorából való, melyek gyakoriak a vallás s babonák terén, mit a nemzetek közti ellenséges vagy jóakarói viszonyok a barátság és gyűlölség útján még inkább fejlesztésre hoztak. Több ily ellenkező értelmű szókat felhord Schmid jelenen kidolgozott sváb szótárában, a sátán, typhon vagy Teufel (= Diabolus) tiszteleti, egyszersmind gyűlölséges nevek is voltak egyik vagy másik nemzetnél, a mint békében voltak, vagy háborukat folytattak egymás közt, a magyar bal, rút, ármány szók rosszát jelentnek, máshol azok jó értelemben használvák (l. rút ármány).

2) Hagen rég figyelmeztetett az ős világi közössé vált bal szóra, mely a german nyelvben hatalmast, na-

gyot jelentett, jóban s rosszban, isteneik s ördögeik neveiben gyakran előfordul (l. bálvány). A zsidó bál vagy baal, sanskrit bal vagy pal ily hatalmast jelentő szógyök, mikép az a bálvány szó alatt bőven érintve van, Benári Ferencz épen a sanskrit balí (= fortis, balitara vagy baliyan = fortior szónál mutatá meg példával, mikép a sanskrit s semiticaí szókötések abban is egyeznek, hogy a melléknevek fokozásánál alapfokkal élnek, közép fokhelyet (Jahrb. für wiss. Kritik 1834. Nro 51.). Adelungban (in voce balgen) bal ósszó = rossz, a quälén ige alatt írja, bal = das Übel, a. s. balo Schilterben vala, qual, a régi fricseknél bal = die Bosheit. Henker szóban írja Bala Nürnbergben = hóhér.

Grimm grammaticájában bëalo a. s. malum, böi altnordisch idem. balo = malum, cruciatus, ahd. palo, honnan palo-mund = tutor mala fide administrans, német Lajos király oklevelében pale-munda, palo tât, maleficium (= baltett l. I. 237. 245. 639. II. 449.). Mylius szótárában belgául bal-daet = eine böse That, tehát a Grimm palotâtja, bal-hoarich = male audit pro inobediente, magyarok is mondják bal a füle, nem hall, azaz nem engedelmeskedik, Ottfriedben (X. század iró) balo = malus, diabolus (Collect. Etymol. Leibnitzii P. II. p. 16, edit Eccardi).

3) Bullet kelta szótárában a ball, pal, bal, fal, besoin defant, discorde franczia szókkal magyaráztatik, bol = mauvais, svédül bal = adversitas. Hagen a góth balva vësei szóról (= Bosheit) így ír (Ulphilas 1., Ephes v. 9.) zeigt zuerst diese Form und Verbindung wie in Balmund Balstürig, vësei steht für veisei, und bezeigt weisan-althd. wisan und das aus der alt-sächs. Evangel. harmon beigebrachte balo wiso

(=Teufel) ist ganz das nördliche böhlwisi, noch mittel hochd pilwis, später pilbis = böser Geist (1834. August Nro 38. Berl. Jahrb.).

Sokan a latin mal-u-o (gyök mal) szót is a bal szóval ugyanazonosíták, Grimm azt a szláv mali, német smal = tenuis, exilis szókkal rokonítja, eredeti értelme, ugymond, a kicsiség, szűkség, miből a roszasági jelentés kifejlett ellenkező értelme van a görög malos, malon, matistos nagyság fokozatait jelentő mellékszónak, melyeket a mégas (= magos) még a szóformától elkülönít, honnan a latin melior melius, s kételkedve hozzá veti, tán a malus is jó s rosz értelemben (III. 657, 658, 659, 700), mi ismét némely szók két ellenkező értelemét tanusitná, mint a germán bal szóban bebizonnyul, mely magosságot, erőt fogalmaz jóban s roszban, midőn más keleti nyelvekben e kettős értelmet hiában nyomoztam, mert az arab bal curare sollicitum esse bal cura bela = malum, infortunium persice bela idem adjective = vetus, putridus (Meninszki I. 20. 579.) chaldaei bal = animus, mens proprie cogitatio sollicita, cura, bal absumptio, defectus (Wiener p. 132.) a szótárookban Bala h ige alá soroztatnak = attritus est et, veteravit, a mi báa l ige gyöktől betűkben is elkülönítettik.

A német bal gyöknek magossági értelemben megfelel a persa és zend bala = hoch, oben, (A. P. p. 71.) bālā persául még statura, proceritas, festigium vertex, adjective excelsus, supremus szókkal magyaráztatik Meninszki által, bālābāl = firmus, fortiter, pālābal festinus, velox, firmus, fortis, balater altior, excelsior, bālajin = supremus superior (I. 463.), ez hát a sanskrit balibalikan, balitara, a pehlvi, pehlu, pehlüvan robur athleta, heros, honnan a turk pehlü-

vanlik = ars luctatoria, fortitudo, a kurd pehlevan = Vorfechter, melyek hogy a bál bél isten nevére vezetnek vissza a bálvány s Balázs szók alatt ki van mutatva, de mindég jó értelemben vétetvék, mikor ragadt ahoz a rosztat s vészeszt jelentő értelem, azt többé elhatározni nem lehet, a finn és turk tatár nyelvágazatokban hason rossz értelemben eddig hiában nyomoztam e szót, mit jelentett a hunnus Balamber király neve, (Bál embere e? vagy bal-ember), tudtomra még hitelesen nincs senki által megmagyarázva, Smith csak annyit ír, hogy az, mint a Balamir is mongolul hangzó név, más hunnus neveket magyaráz, ezt magyarázatlanul hagyta (Forschungen p. 49.) Bulgarin úgy vélekedik, hogy az a Vladimir formára készült név (l. B. p. 128.) Balomir Hunyad megyében egy falu, Benkő szerint Valamir dák király nevétől. Oláh Miklós ellenben, Valamirt Áttila atyjának mondja Callimachus után (cap. 3.). Siegler Mihály krónikájában mondatik, hogy Valamir góth király 373-ban megverte Irnákot, és Szász-városszékből Valamir falu van: Calanus Átilájában Balamber Mundzuch atyja, Áttila nagyatyja s Balamirnak vétetik, hogy Balamir osztrogóth király volt, Calanus is tanítja. Schafarik a kelta, német, szláv személynevek közti hasonlatosságaiiban, a mar, mer, mir, végzetekre is figyelemztet, mint Filimer góth király, Velimir aleman herczeg neveire (pag. 58. über die Abkunft der Slaven). Ellenben Klaproth ismét mint Schmidt valóságos hunn névnek tartja, a Balamber, Balimir, névformákat, melyek ma is több más hunn turk nevekkal divatosak, a kaukasi földön (Reise in den Kaukasus II. B. Sprach Anhang p. 10. 12.). Hogy a góthoknak volt Valamir királyok, ki Dengeziket Áttila fiát 455. kétszer verte meg, Engelből láthatni; Siegler a krónikás az időben s név-

ben megtévedt, Manso Ostgóth történeteiből az is világos (*Geschichte des Ostgothischen Reichs in Italien*, Breszlau 1824.), hogy a keleti góthoknak két egyidejű s egynévű királyaik voltak Theoderich név alatt, egyik a Triarius fia, másik Theodemiré, ez utólsót Theophanes mindég Valamer fiának írja (*Θεοδερικος Ουαλαμερος*), úgy látszik hát, hogy a Valamir, Filimer, Velimir, góth német nevek csak a hunnusoktól átvétetvék, kiknek hatalma alatt állottak a góthok Áttila haláláig, ki alatt Calanus szerint állottak Valamir s Theodemir góth királyok; vagy még inkább görög írók terjeszték a nevet el Theodemir helyet, kit Theophanes mindég Valamernek ír. Mindenesetre a név régibb a góth s hunnus időszaknál, mutatja ezt a dák Balomir falunév Erdélyben, s azon tordai köfelirat, melyre Zamoscius akadt, s első közölt a római időszakból, melyben civitas Volomerii tisztán olvasható (*Fasching Vet. Dacia* p. 40. 41.) „Zamoscius scribit Volmerium Civitatis nomen fuisse, qua Sargattia amnis ex Ulpiae claustris, per angustias montium clapsas in Marussium se se mergit. Montes hi ab accolis Volomiri juxta prisco nomine vocantur a Valemerio Daciae rege.“ A régi Dák világ felmutatja hát már a nevet, a régi dákok nem germán, hanem turko-scytha fajok voltak Neumann szerint is, más tudósok ugyan a scythákat mongol-hunnus fajnak veszik, egyik mint másik esetben, a turk-tatár nyelvből kell felvilágosítani a Balamber, Balamir, Valamir névformák jelentéseit, Schafárik ugyan a chwalimir nevet chwal gyökből szlavisálja (146 l. c.), de ha ily főember volt Justinian udvarában, az inkább dák, hunnus, vagy góth születésű lehetett, mintsem szláv, mert a Chwalimir csak más leírása, a Balamir, Valamir, Filimer, Volomir névnek, s mi több maga

a szláv *chwal* gyök is közös más nyelvekkel (l. hála szót), s mit jelentsen a névben a második szótag, biztosan el sem döntheti, mely az összetételekben Grimm mutogatásai szerint jelentékes a germán nyelvben is, de a finn, tatár, arab, persa, syrus nyelvekben is éppen összetett nevekben felmutatható, nevezetesen a persa *mard* (= ember) *mar*, *mer*, *mir* formákban a finn nyelv ágazatokban, mint a kaukasus és kurd földön, mind nemzeti, mind személy nevekben ma is életben van, úgy hogy egész néposztályok, magokat csak embereknek hívják, mely *mar*, *mir*, *mer*, *mari* névformák a *Balamber* név második szótagjának felelnének így meg, ha bizonyos volna, hogy azt a magyar ember szóval ugyanazonítani lehet, mire még további vizsgálat kívántatik.

Balázs.

1) Sokkal régibb név, mintsem hogy azt a görög *basileus* (király) s az abból formált latin *blasius*-hoz köthetnénk, mert a *Belus*, *Balázs*, *Peles*, *Pallás* névformák Ázsiában idő szerint is túlhaladják a görög s latin világot, azt megengedem, hogy a sok magyarországi *Balázs* hely- és személynevek a keresztény hitre tértünkör jöttek szokásba, mire mutat Mátyás király híres vezére Magyar *Balázs* keresztneve is, hogy a keresztnévből család vezetécknevek váltak, például *Benkő* okleveles gyűjteményeiben: *Blasi*, *Balázsi*, *Bolosi* formákban jó elő a *Balázsi* családnév, s a ritus expl. verit 1217. *Pristaldus Bolosi* 1235. *Comes de Nograd Bolosay* neveket közöl, hogy a közpéldabeszéd, „hű bele *Balázs*, lovat ád az isten“ a német *blasen* utánözása csak, (*Blasius* = *homo ventosus* Kassai l. 243. I.) s a Szász *Blasendorf*, s magyaros *Balázs falvák* csak

egy nevezet, de már a Belus és Balassa hely- és családnevekkel másképp állhat a dolog, ámbár Bél Mátyás (Notitia Hung. Novae Viennae 1735. infol. t. p. 404.) a Balassa család törzsének Detricus Bitter-t írja, ki 1230. oklevél szerint II. András alatt prorox volt, IV. Béla alatt Comes Zolyiensis. Mindenesetre Belus magyar pogány név, a pogány vallásra visszatért Vatháról írja Thuróczi: „primus autem inter Hungaros nomine Vatha, de Castro Belus dedicavit se daemoniis Janus Rasdi (a Bonfinn varázslónéja l. varázs) mind ily pogánynevek, szinte az Apafi s Bethlen családi oklevelekben 1297. emlittetik, Paulus filius Belus s mivel itt jószágosztásról van szó, azt magyar névnek kell venni, bár szláv tudósok, mint majd látni fogjuk, ezt is monopolisálni akarják. Belus vár volt hajdan Nyitrában is, ma is Belés falu ott van, Somogyban Belesz egy elpusztult hely neve.

2) Bál, Bél, Belus, Balázs, istennevek egységeről bőven szólánk a bálványszó alatt, pótlékul álljanak itt a következők. Herbelot Balázs szó alatt írja, hogy Balas, Balász, Balaschan csak egy név, s három ily nevű királyai voltak Persiának (t. II.) Firouz, Belasche fia ötödik Persa király volt az Askh dynastiából (parthus) Balázs után lett király, kinek fia volt (t. II. p. 481.) A német Conversations-Lexicon kiadói Persia alatt így írnak. A persa sassanidák dynastiájában, mely az ársakit váltá fel (= ország Horváth István szerint 229. Christen után) előjönnek Phirouz, másképp Pherozes, kit a hunnuszok emeltek királlyságra 457-ben, ennek fia volt Valens, vagy Balázsi, ki 488 — 494-ig uralkodott, s adót fizetett a hunnusoknak, kik 531-ig Persiának parancsoltak. Bayer így ír: „Alexander Balázs elvette Cleopatrárt Ptolomaeus Philometer

hugát, s Antiochus Epiphanes fiának adta ki magát, és lázadást csinált Demetrius Nicator alatt Mesopotámiában Bayer szerint Baláz s szokott neve a persa királynak (histor. oshroëna p. 30. 305.). Hottinger Elmakin arabíró után megemlítvén a persa Balás király nevét, annak görög írók által eltörpítését (Jalas, Balabas) felmutatja s megemlíti, egyszersmind hogy a feltámadt Kobad nevű testvérje ellen a hun király Achsanvü küldött segítséget (hist. orient. p. 183.).

Jakout arab geographiájában van feljegyezve, hogy az Euphratest Tigrissel összekötő nagy csatornát a nabath nép utolsó királya Akfourschah, Balázs fia ásattatta (n. journal asiat. 86. Nrus p. 106.). E nabath nép napimádó volt (l. napszót).

Legujabban Mohl Julius Modjmel Al Tewarik című könyvnek kivonatját adván, leírta balasch király pompás emlékkövét Balazsgiurd (= Balázskert) körül Irákban Kermanschah és Hamodán közt (Journ. asiat. 1841. febr. p. 136.). Hogy felette régi a név, láthatni sici-liai diodorból is (II. c. 28. 32), ki szerint az assyriai nagy birodalom felbomlása után Arbahes első Medus király Beles, vagy Belus nevűnek adta a babyloniai helytartóságot.

Malcolm persiai históriájában (t. I. p. 108. Leipzig 1830) Firusz (görögösen Peroses) fia Pallásnak iratik, az író három ízben is angol consul lévén Persiában, az ottani nyelvjárás szerint közlé hihetőleg a nevet, és ez visszavezet bennünket a görög Pallas isten névre, mely korántsem a pallein igéből lett (*απο το παλλειν το δορυ* = vibrare hastam), mint Vaillant vélekedett (Numismata area imperat. Parisiis 1694 in fol. p. 169), hanem a hellének ősei Ázsiából vitték át azt magukkal görög földre, vagy pedig scythia földről kölcsönözték, melynek lakói

siç. Diodor szerint Palos és Napes törzsökből eredtek (2. 43. l. Hallingot Geschichte der Skythen 1. B. 2. Abth. p. 165, hol e tárgyról kimerítő értekezés áll), két testvér király-fiaktól, kiknek atyjuk Skythes volt. Pli-niusban Apalaei Napaeinak iratnak, itt az *a* csak prothesis, hogy Palos a scytha földön a persa Ahriman-nak felel meg, Halling bőven mutogatá, némely kézira-tokban plutosnak vagy pokol istennek iratik, én a scytha Napes törzsöt ellentétben napimádónak tartom, s a nabath néppel rokonitom, minek a persiai Ormuzd tisztelete felel meg, a finn szláv Belez vagy Beles a magyar Belus scytha Palos, görög Pallas medo persa Balas, Belus, Beles, végre is egy névvé vál-nak azon különbséggel, hogy jó vagy rossz istent jelen-tettek, nép és vallás mint helyzeti viszonyok szerint, mint ez az ármány szónál is felmutatható, s jelen eset-ben is helyt áll, mint alább látni fogjuk.

Láttuk már Apollo (nap isten) Aplun, A-plu, A-bellis, A-belios névformáit, hol az *a* szinte pro-thesis, hogy az Bal, Bel, Pal s sanskrit palás szó-kkal ugyanazonított, hogy Bochart Pallas, Palcus, Pales névformákat mutatott fel épen Apollo nevé-nél (geogr. sacra p. 896), miért okszerűleg többé nem is kétkedhetünk a név változó leiratainak egységén, kivált hogy a pallantidák dynastiája törzse is Pausaniásban Ballas, kinek fia Balázsnak iratik (l. Meursius Thes-seussát ultrajecti 1647. p. 28. edit. Graesii) Philoban Baaltis Abydenusban Belos, Beltis = égura, a phenico-gallus Belsamen, és Jacobus Sarugiensis írja Assemunnál (t. 1. p. 327.) „Daemon malus Edessae posuit Na bo et Belum“, hogy a keresztyén hit ismét háttérbe szorult e két bálványtisztelet miatt, melyek a nap és hold tiszteletére felállítottak (Bayer hist. oshroe-

na p. 139.) A german Beilstein ily bálványkő volt Sternfeld szerint (l. Belényes).

3) A szláv Veles, Velus, Volos, Voles, Schafarik magyarázatja szerint erdőisten, Hanka Pánnak veszi, Moneszláv mythológiájában a nagyobb házi állatok védistene, ellenben a finn-esthnus népfajok mythológiájában Veles az ördög neve, tehát rossz értelemmel párosult, ellentétben állott Thara-pyhlával vagyis a teremtővel (l. teremő) ez a szláv Veles, Velos, Prokopban Belas vagy Belaos több helynevekben megvan, melyeket Schafarik felidéz, kifelejtve a magyar Belus, Belesz, Beles s Beleszna hely- és személynéveket, s miután a finn vallásban is megvan a név ördög értelemben, miután Bulgarin s Karamsin magok elismerik, hogy a finn nyelvből, mint Európa régiebb lakói nyelvéből az orosz-szláv faj sokat kölcsönözött, mint kölcsönözött sokkal később is a mongol nyelvből, méltán kételkedhetni azon állítás felett, hogy az Veles istennév kizárólag csak a szláv pogány mythologia sajátja, kivált hogy magok a szláv tudósok is az eredeti értelmén nem tudnak megegyezni, mert Le Clerc szerint némelyek Volosból magyarázzák (= haj) Siestrjencewitz a vol-ból (=bika) és volot-ból (=óriás) Schafarik és Hanka értelmezései e magyarázatoktól ismét elütnek. Részemről hajlandó vagyok hinni, hogy a szláv Veles, mint a Belényes névszó is az ősvilági Belus isten névvel összeköttethető, de annak eredeti fogalma s jelentése korán és végkép elenyészvén a szlávok közt, a lakhelyzeti viszonyok szerint eltörpítve más babonás czélokra használtatott. Ez természetesebb meletele a dolognak, mire ugy is a mythológiákban több példa van, mint megfordítva azt állítani, hogy a magyar Belus, Beles, Belesz s Beleszna, hely- és sze-

mélynevek, mind megannyi szláv kölcsönözetek, mely állítást maga a bálványászó megczáfol, mely szinte ott-honos lévén a finn földön s Bálvány városok már a X. században virágozván a vitkai földön, mikor még oroszok ott nem is parancsoltak, — a finn mythológiában sokkal ősiebb szó, mintsem hogy a magyar földi Bálványos helyneveket is Dankovszki nyomába lépve, szláv kölcsönözetnek vehessük. (Velesszóról l. Schafarik über die Abkunft der Slaven p. 178, Slavische Alterth. II. B. p. 225. Mone Geschichte des Heidenthums I. B. p. 76. 141.)

Sándor István Belus várnevet (tótul Belusa) Trencsénben Bél-ös-ből (= Bél-ös vára) összevontnak véli, (Sókféle IX. p. 174); a mi szinte el nem fogadható, mind azért, hogy a Belus személynév is egyszersmind, mind pedig azért, hogy értetlen is tárgy nélkül a névszó, de különben is a keleti nevek életretermetségek, a keleti nyelvtudomány által bebizonyultak, melyek évezredekkel daczoltak, s ma is élnek a kelet föld leiratában, bár néha jelentéseik feledve vannak az ott élők közt, s csak tudomány utján kifejthetők.

Mennyi hely- és személynemek vannak Magyar-honban életben, melyeknek értelmét nem tudjuk, melyek felvilágosításra várnak, például csak Anarts falu nevét hozom fel Szabolcsmegyéből, honnan az Anarcsi magyar család neve, mely a XVI. században már virágzott (l. Collectanea geneal. Car. Wagner Poson 1802. Decas IV. p. 91.). Az Anarts népfaj e tájról rég kiveszett, de a nevezet fennmaradt a helynévben. Julius Caesar említi már az Anartokat „ad fines Dacorum et Anartium“ (b. g. IV. c. 24), mikor pusztultak el, dák vagy kelta fajhoz tartoztak-e? ezt a történeti s nyelvtudománynak kell megfejtetni.

4) Plinius (l. 5. c. 19.) phoenico-syr földön Belus vizet folytat el: „Rivus Pagida sive Belus, vitri fertilis arenus parvolori miscens“ a palaestinaí föld rakva volt Bila, Bela, Biles, Bel hely- és személynevekkel, mint Kelandból láthatni, arabul is Bilez névelővel el-belez = sátán, ördög, beliz = nequam homo, (Meninszki I. 580. 584.), a mi egyez a finn esthnus Velez-zel ördög, a mit szlávból átvettnek állítani még senkinek eszébe sem jutott. Valamint gyakoriak voltak keleten a Bél, Belus névformák, úgy Magyarhonban is kimutathatók, a Bél, Bélay, Béla stb. nevekben, a váradi regestrum (edit 2-a p. 240. §. 231.), de genere Bél tanusit 1271-ből. Horváth István Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről (Pest 1829. p. 47.) oklevelekből is mutogatja azt: a dubniczai krónikában Wela, Rewa, Caducha hunnus vezérek említvék, = Béla, Keve, Kadicha, (l. Endlicher közleményeit e krónikáról W. J. B. XXXIII. Anz. Blatt). Magyar Bél, Bakony-Bél helynevek, mind csak erről tanusitnak, a kelta Beel Bullet szótárában = sacre-saint Vincent de Beauvais fenntartá ez ős szót, ki baar-beel-t porta sacranak fordítja, brittül belch-eo vagy beles = pap, belechiez főpapné, belessa = szépség. A szláv bjel, bjly latin bellus szókat nem lehet többé a Bal, Bél isten névtől elkülöníteni, maga Schafarik megismeri, hogy a szláv gyökszó is = mely ma szépet s fehérét jelent, eredetileg tűz pirosat jelentett (Slav. Alt. II. p. 393.) vallásos gyökszó volt az a szláv, mint a kelta finn mythologiában (l. Belényes szót), ily közös gyökszóknál elsajátításról, kölcsönözetről szótsem lehet tenni, mert azok keleti vallásos ős hagyományokból átörökölvék, azért Nork legújabb mythologiai szótárában is Bel, Belen, slavisch biel = weiss, leuch-

tend der Sonnengott der alten Gallier“. Müller is (der ugrische Volksstamm II. 258.) Bel, Vel, Veliki szláv szókat fehérség, nagyság uralkodás értelemben egy gyökre vezette vissza.

Bálvány.

1) Legrégibb nyoma van a szónak az 1007. oklevélben, melyre Horváth István hivatkozik, (Pest-Ofen nevérol 1810. l. 15), hol bal-u van-is = bálványos; a magyaroknak több bálványos nevű várai voltak, melyeket Kresznerics szótára elősorol, melyek közt Bálványszakállos figyelmünket igényli, mivel hihetőleg a bálványképek szakállosok voltak, és hogy némelyike azoknak aranyból készült, a régi közmonda igazolja: „a képet nem arany, hanem az imádás teszi bálványnyá“. Witechind bizonyága is: „auro graves imagines ide mutat, melyre Inchoffer hivatkozik, (Annal. Vol. III. t. 1. p. 13. 14.), melyeket később összetörtek, vagy tolvajok lopták el a gazdag zsákmánnyal megrakott pogány magyar templomokból. Paris-papai is említi idolum alicuius dei argenteum, melyet nőszüléskor az összekelő felek egymásnak adtak, s azt amulet gyanánt nyakokon hordták. (Ars. herald. c. XII. p. 125.)

Volt bálványos vár Belső-Szolnokban is, melyet Martinus 1550. elrontatott, melyről a Bethlen család oklevelei 1368. 1370. említést tesznek (Castellani de Balvanus) villa Várallya is ahhoz tartott. Legnevezetesebb volt azonban az Apor család Bálványos vára székelői földön kezdi székelő, az ugynevezett Büdöshegy közelében, melynek romjai mai is láthatók, hol közhangomány szerint a székelők hunnusi bálványaiának áldoztak, mely IV. Béla 1402. oklevelében is arx idolo-

latria enek neveztetik; a székelv krónika szerint a térítéskor ide vették magukat a bálványozók, s a csángokkal szövetkezve, ki-kirontottak abból, s keserves tusákat folytattak szent István, I. András s szent László idejükben a már megtért rokonaikkal.

2) Volga földön, honnan a magyarok kijöttek, ma is Felső-Samarjánál létező sírdombok kőszobrai emberi alakokra kifaragva, s arccal keletre fordulva bolwáni név alatt ismeretesek (Müller der ugrische Volksstamm I. 32. 33.).

Tappe írja, hogy a vitkai földön novgorodi telepek foglalásokat tévén 1174. körül, a Vitka vagy Vátka folyóvíz jobb partján találták a szép és magos hegyen fekvő Bolván várost, mely nevét az ott lakó finn fajú nép istene nevétől vette (Geschichte Russlands I. 221.). Ugyanezt mondja Rytskov Miklós naplója is, melyben Chlynov város (e későbbi már orosz név) krónikája közöltetik, mely szerint Tschud Bolbansku Gorodok magos hegyen épült Cschud város, melyet a novgorodiak bevettek Vitka víz mellett (Tagebuch Röga 1774. p. 224—230.).

Georgi írja Chivaországról, hogy annak fővárosa Palván, hol csudatetteiről híres szent ember eltemetve van, a lakosok búcsúra járnak ide, a könyv, melyben a Palván tettei feljegyezték, kőkápolnában tartatik (Russland I. 63.).

Fehér szerint a lebediási magyarok egy része épen Chivában telepedett le Persia társzomszédságában.

3) Hogy a bálványászó csak kölcsönözés az orosz nyelvben is, azt Schafárik sem tagadja, ki a kelta peulwanira figyelmeztet (Slav. alterth. I. 400), ugyanezt tanítja Reiffis „bolvan idole, bloc, celtique peulwan

bloede pierre“ (diction etymolog. de la langue russe Petersbourg 1835. 1. t. p, 150.).

Bullet kelta szótárában *peulwan* = pierre longue elevée perpendiculairement en guise de pilier, une colonne brute sans être travaillée, brittül *peulwanon*, szerinte *pe* l szóból = hosszú és *maen* = kő, de hogy Bullet a szók leszármaztatásaiban igen sokszor megtévedt, rég megismert dolog. Bulletből csak annyit következtethetni, hogy a kelták bálványai faragatlan kőszobrok voltak, de ez sem általában, s minden időszakra nem elmondható, mert Karinthiában, s az aquileai földön sok faragott kőre akadtak, melyek Apollo Belenus tiszteletére szentelvek, még mythrai emlékeken is Belinot vagy Beli-Noricorumot olvasott Hammer, melyek hogy nap- s tűztiszteletre mutatnak, s az ősz chaldaei Baal tiszteletével összefüggésben állnak, honnan a bálványszó is, szinte megismert dolog (l. Wien Jahrb. B. X. p. 239. XXXIV. p. 94.), a cseh szláv tudós Hanka is a belboh (= belbog) bálványt, mikép az a mater Verborum gyűjteményben iratik 1102. Baalidolumával ugyanazonitá (Jahrb. für wiss. kritik 1835. Nro. 26.).

Nem lehet megmondani, hogy a Bál vagy Baál istennévhez mikor és hol ragasztott a vány képző, mert maga már a bálványszó alakja is felette régi, mint a persa *pehlivan*, vagy *pehlvan* névszó mutatja, mely kezdetben hihetőleg Bál tisztelőt, bálványozót jelentett, a mit az is mutat, hogy a *pehlvi* nyelv (Quatre mere szerint = parthus, s Benfey s Ritter szerint medo persa) chaldaei s persa szók keveréke, s hogy pedig a persáknak nap bálványai voltak, mikor köztök is a bálványozási időszak beállott, a persa vallás történetéből eléggé világos (Foucher Thraite historique de la Religion des Perses a francia academia évkönyveiben t. XXV,

XXVII. a Paris 1759. in 4.). Az indus Balram is = bálvány kőszobor az audi, sultan nagy szótárában (l. kivonatját W. Jahrb. B. XXXVI. p. 252), csak Baal isten nevéből eredt, a minthogy Indiában is a naptisztelete magával a névvel együtt otthonos mint mindjárt alább látni fogjuk.

4) Gesén szótárában (lexicon manuale hebr. et chald. Leipzig 1833.) s annak tudós bírálatjában (Alg. Liter. Zeit. 1834.), a chaldaei Báal s Babylo ni Bál Belus napisten nevek, csak egy szó, a régi indiai Jupiter „der mächtige Sonnengott Balas“ aszó alap formája Bel, melyet Baálra huzott szét a szájjárás, magának Babylonnak neve is nem egyéb mint Ba bel = bab bel = aula Béli (l. Winert. is p. 111. s 143.), ki első építette e várost. Ammian Marcellin írja: „Babylon cuius moenia bitum in Semiramis struxit, arcem enim antiquissimus rex condidit Belus“ (l. 23.). Itt voltak már Ninus által később felállított bálvány ércszobrai Bélnek, vagy Belusnak, (Bochart geogr. sacra p. 334.) nemzeti isten volt az Phoeniciában, Syriában, melyet a zsidók is gyakran tiszteltek, az ó testamentum mindég határozott névelővel (articulus) fejezi ki Bál istenképe tiszteletét (ha-baal), az arab nyelv is bírja a szót bo el nomen idoli aurei quod coluerunt tempore Eliae többesben btüle = bálványok (Meninszki I. 566.). Curtius írja, Baal Herculem Tyrium vocant. (l. IV. c. 2.), hogy a kelta noricum belenus, vagy belus, csak egy a Baal névvel, Hammer onnan is hiszi, mert Curtius leírván a persa király szekerét, azon két aranybálványt említ „quorum alterum Beli gerebat effigiem“ mind a kettő mythrai tiszteletre mutat (l. Belényes szót), keleten több városok ez istentől neveztettek el, mint Balgad ma Balbek = heliopolis, vagy napváros, Baalhammon stb.

(l. Winert l. c.). Ez a Bál, Bél név a franczia akademia szótára szerint mindenfelé elterjedt, Belial Ninive város bálványképe, Bél, chaldaei főisten, Belisama gallusok istennéje, kinek embereket áldoztak (ily isten volt a Moloch Baal is = idolum ammonitarum, saturnus coelestis victimis humanis coli solitus Seldenus de diis syris II. 6. phoenico punikus felírásokban gyakran előző a Moloch Baal), mely a kelta peulvannal összeköttetésben állhat, a neger Belli, Bellydoni, Bellimo (= főpap, ki a Belli probát véghez viszi), mind ily előzőklött vallásos szók lehetnek.

Gesenius és Quatremére értekezéseikből a phoenico punicus felírások felett kitetszik az is, hogy Chartagóban s általában a Numidák földön Baal tiszteltetett főleg, mely név a nemzetségi nevekben is megöröklött. Baal istenkép szobrai alatt több oly felírás van, mely a nap istentiszteletére vezet a latin fordításban „Baali solari domino, qui exaudit voces populi“ Hasdrubal, Hannibal, Muthonbal, Isobal, Molekbal Plantusban Muthumbales, jobban Metu baal családnemek az istennévtől kölcsönöztek, s Gesen szerint Baal haman = Baal-soluris, a többesben hammnain az ó testamentomban a nap bálványszobrai (l. Paleographische Studien, über phoenic. und punische Schrift von Gesenius, Leipzig 1836. s Quatreméret Journal des Savants Sept. 1842. Allgem. Lit. Z. 1835. May, hol Gesen a felvett tárgyat folytatja). Hamilcar Baalnak áldozott, mielőtt spanyol földre ment, az ifju Hannibálnak is arra kellett megesküdni, hogy Rómának örök ellensége lesz, a dán tudós Münter 1821. jeles könyvet irt a charthágóiak vallásáról, azonban egyben másban megtévedt Melcarth magyarázatjában, azt nap incarnatiojának vévén (l. W. J. B. a IX. Anz. Blatt p. 68.).

Hogy a persák a napnak áldoztak, tudva van, Báal arany képről már említést tettünk Curtius után, de Aelianus helyét sem mellőzhetjük el, ki szerint Xerxes Darius fia, Belus régi síremlékét felnyitattván, abban „urnam reperit vitream, in qua cadaver positum erat in oleo“ (l. Viscontii *Bulletin de sciences* 1831. Nro. 6. p. 175.), minden odamutat hát, hogy a persa pehluván szó eredetileg Baal v. Bél bálványozására visszavitethető, s a Zend pehlo = erő, honnan pehlvan = heros hős vitéz, örményül pahlav s pahlv csak későbbi mellékes jelentések, ámbar Quatremére a pehlu és pehlev szokat elkülönözi is, mely utólsó azonban szinte hős vitézt is jelentett saját hivatkozásai szerint (l. *Journal des Savants* Juni 1840.) Benfay a pehlou, puhlu névszóformákat persa ékfeliratok nyomán a persa, parthus balkh, vagy balu nevekkel ugyanazonítja, melyeket dialectusi különbségeknél vett (*Jahrb., für wiss. kritik* 1842. Decemb.) Bahlv sanskritban = Baktria, annak lakói Báalikas, így ismét Báalra kellene visszatérnünk, kivált hogy a Balkh Bamiani colossalis bálvány képek, ma is tiszteltetnek a hinduk által (l. Burnest. *Nouveau Journal asiat.* 83. szám p. 970.). Mi nagy város volt egykor Balk, hol Zoroaster idejében a magusok collegiuma virágzott, mi nagy befolyásu volt a nemzetek történeteire, tűz templomai, mi pompásak voltak, előadja Hammer (*W. Jahrb. B. LXXII.* p. 15.), ki szerint az orosz wolchwu (= igézők) a turk mongol bolchbü (= bálvány papjai) nevek is, Balkh nevéből átvétetvék (l. *Die goldene Horde* p. 137.). Azonban más tudósok Benfay magyarázatját Bahlv névnek nem támogatják (l. Bagdi szót), azért biztosabb a sanskrit palgyökszt felvenni, mely épen a zsidó báalnak felel meg Boppe és Gesenius szerint (l. c.), a mellett világítás

és égetés jelentései vannak, Bohlen és Nork kimutatásaik szerint. Ez utolsó írja Apolló nevééről „Sanskritban Bali, chald. Bel, Thessaliában Aplun, Etruriában A-plu, Kretaban A-bellio, A-bellios, der Licht und Tagesgott, genannt von den Strahlenpfeil *Belos*, skr. *palas* = Strahl, Pfeil, Säule, *pal* = brennen, leuchten (Etymol. symbol. mythol. Wörterbuch Stuttgart 1843.). Wilford s más angol tudósok után írja Hammer, Ceylonban, s India belsejében bali Bali Magadhi egyértelmű névszó, tartomány neve, melynek ős lakói a Puranas szent könyvek szerint, Sáká földről jöttek le Indiába, Maghadhi = Maghas, arab s persa írókban Mabad a tartomány neve, mi csak a persa Mobed vagy Magusok földje, a három név egységét bizonyítják az említett szent könyvek, és sicilai Diodorus írja, hogy Paliputra várost az indiai Hercules építette, kinek Ciceróban Belus a neve, ez a sanskrit Bala, vagy Balarama, Krischna testvérje, ki három várost építtetett, u. m. Maha, bali pura neveket = a nagy Bál városát, egyike a városoknak Ganges mellett volt, Pali-putra nevű, görög írókban Palibotra, Peutinger tábláján Pali-putra (W. Jahrb. B. III. p. 181.). Hebert calcuttai lord püspök írja, Maha, bali, puráról, hogy Madrasban Bali ma is nagy város, a pamkow nemből való régi királyok lakhelye volt ott kősziklákba bevágva, oszlopok, folyósók, templomjaik romjai ma is látszanak (W. J. B. L. x. p. 132.). A Bulletin des sciences folyó iratában, (Nro. 6. p. 145.) olvashatni „Bala-Deva = Hercules, Cicero szerint az indiai Hercules neve Belus, neki erről tiszta tudomása volt, azt is irván, hogy hat Hercules is volt, kikben az erő személyesített.

Raffles, jávai kormányzó emlékirataiban a pali nyelvről, s Bali sziget lakosairól (800,000 lélek) feljegy-

zi, hogy a hét főisten közt, kiket tisztelnek s bálványoznak a Bitara Brahma nevű a tűzzellem imádását képezi (W. J. B. L. v. p. 82.). A göttingai tudós lapok szerint India történeteiben kiválólag híres lett a Pala-dynastia, mely Pala Deva alatt, egész Indián, sőt túl azon is, a szigeteken uralkodott, fő lakhelye a Ganges mellett volt, Magadha tartományban keletre Patali Putrá-tól (1840. p. 698.)

Láttuk már főlebb, hogy Balram az audi sultán persa nagy szótárában Bál, bálvány kőszobra, ez bizonyosan csak az imént említett Bala-rama, Krischna testvérjének tiszteletére volt felállítva, a mi a szó értelme szerint is Bál örömét jelenti, Balram név tehát csak annyi mint Bál képszobrának, vagy a bálvány-istennek öröme (l. öröm szót). James Jodes szerint is Bala-Deva az Indus Hercules, szó szerint diende la force, de azon kérdés még nincs eldöntve, valljon zsidó-phoenicziai földről terjedt-e el a Bál isten neve, vagy oda is másunnan vitetett be. Bopp keleti Belső-Ázsiában eredeti a nevet, mert, ugymond, a teremtésről irt könyvben is igen sok foglaltatik, a mi Ázsia belsejére visszautal; Ádám neve csak a sanskrit a d i m a = primus (homo). Noach vagy Noé neve is nem zsidó, hanem indus név, az özönvíz helye is indiai hagyományokra s India magosságaira utal vissza, a paradicsom fékvése is nyilván Indiára mutat cherubjával, fügefaleveleivel, Boas kigyójával, nemes érczeivel s vizeivel (l. több ok erősségeit Allg. Lit. Z. Julius 1834). Rásk ellenkezőleg az Elam földet tartja a műveltség s adámiták ős hazájának (l. él szót), jelenleg e vitába mi nem ereszkedhetünk, s kitett czélunkra elég a bálványszó ős régiségét felmutatni, mely a nap- s tűztiszteletben mindenütt nyomozható, és már Bochart megírta: „Bel apud assyrios (Tyros) et

Saturnus et Sol, Belsamen = dominus coelorum, Laconum vox Bela (*Bela*) = sol, juxta Hesychium, phrygice Ballen = rex (geogr. Sacra p. 1076.), tehát a zsidó baal sanskrit pal = dominatus est. Valamint Indiában, ugy Palaestinában is sok Belus, Baal, Bala, Bel, Belus királyok voltak, Ibn Hankál szerint a volga melletti kozár fejedelemnek is a IX. században Baal neve volt, népe islam, zsidó, keresztény hitet követett, nagy része még bálványozó volt (l. de Sacy fordítását Lehrbergben Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands, Petersburg 1816. p. 415.)

5) Mindent összevéve Báál isten nevéhez két főfogalom kötött; u. m. a naptűz és az erő fogalma, ez utolsó osztályba jönnek a tyrusi s más Herculesekről való hagyományok, az uralkodók praegnans neve, ellenben a vallásos személy- és dolognevek az első osztályhoz tartnak, helyeselhető azért Piringer állítása a magyar bálványszóról, hogy az Bál isten álló kép szobra (Die Magyaren Sprache p. 196.), a polgári életben még mindig divatos kapu-bálvány, sajtó-bálvány, ma-lom bálvány, metaphorás használásai, a kőből, fából, ércből készült, magosra nyuló bálványszobrok nevének, hol kő nem volt, vagy hol érzekkel még bánni nem tudtak, rendesen fabálványok tiszteltettek, melyek a lapp és finn földön még ma sem ritkák, melyek rakással voltak Bourough angol utazó szerint a XVI. században a Samojed földön, közel a Hugri földhöz (Jugria l. der Ugrische Volksstamm I. 119.). A germán nyelvben is megvan a törzsszó a. s. baël = rogus bael blyse = flamma, altnordisch bál (Grim II. 449.). Ihre szótárában bál svédül, beel a. s. baela = urere. isl. bele scotis signum igne datum (l. Belényes). Hagen, írja:

„In der Schweiz Balm Felsenhemg, Höhe, isl. Bal, Hügel, Scheiterhaufen, wohl von alten germanischen allgemeinen bal = gewaltig, gross in Guten und Bösen, daher auch im Götter und Daemonen Namen, Bal Baldu“ etc. (W. J. XII. B. Anz. Blatt. p. 60.) Soltan toldalékjaiban Adelungshoz der Bollbahn vadászok nyelvén kitömött fenyves madár, melyet bálok alkalmával mint bálványt lövéscélul tesznek ki, orosz, lengyel neve bolwan, mely minden kitömött, metszett vagy faragott képsobrot is jelent, szorosabb értelemben a Bollbahn kitömött váz, család, madárijesztés vagy magához édesítés végett felállítva. A francia akademia szótárában Balvane szó alatt ugyanez mondatik.

6) Hogy a persa pehlivánok napbálványozók voltak, kezdetben már érintve volt, a persa nyelvben ma is Beregszászi szerint (p. 10) pheliban napimádó. Meninszkiben feliván = qui ignem adorat (t. 3. p. 919.). Firdusi persa nagy éposa (Schahname című) alapját ezek a Pehlivánok teszik, az ős regék, tűztisztelet módjairól, harczias dolgaikról rajtok épülnek, s az audi sultán szótára szerint időszakjuk a persa második, vagy kaján dynastiával véget ért, a sassanidák idejében nincs többé nyoma a pehlivánoknak (W. J. IX. B. p. 50. B. XXXVI. p. 262.). Azonban még a sassanidák közt is akadunk Belus v. Balázs nevékre, kik az égő nap tiszteletét mindenfelé terjeszték nagy birodalmukban (l. isten), s hogy ez a Balázs név ismét egy a scytha Pales, görög Pallas, syrochald Belus s Apollo nevekkel (= sol), gyanítható már csak az okból is, melyek a 4. szám alatt főlebb Apollo nevééről elmondattak, s még különösen Balázs szó alatt felhozandók. Beregszászi még azt is feljegyzí Strahlenberg után, hogy a kalmuk nyelvben is bulvan = bálvány

(p. 192), tehát a finn, kelta, magyar, persa, mongol, szláv, német, turk nyelvek (Chivában palwan) birják egészben a szóformát, más nyelvekben pedig bal, boel, bel, pal, baal, val, fal törzsalakokban tartották azt fenn, melyeknek származékai a latin palleo, görög pelos (= fuscus), balios (= equus fuscus), a german valu, val, fal, fahl, feallo (= pallidus), a persa pel, franczia pâle (= blass, bleich), angol pale, zsidó baal (= lividus fuit), magyar páll-ok, pállott, melyet Wachter s Ihre glossariumaiban összeszedvék, s Grimm fejtegetései által még jobban támogatattvák. (I. 724. 730. 732. II. 374. 381. vedd össze Hammert is. (W. J. B. L. Anz. Blatt persa, német szók kivonatjaiban.)

7) Bala-Deva vagy az indiai Hercules (= Belus, Cicero) kőszobrát szemlátás utánig írja le James Tod: „Krischna istennek testvére volt, ki a Pandavasok vagy Pandiak történeteiben játszik szerepet. Ez a faragott kőszobor magos kőszirt emlék közt a pandiak által egykor lakott földön találtatott, melyen egy balkézszel buzogányra támaszkodott személy van kiábrázolva, jobb kezében más alakot tartván, mely neki koronát nyújt, jobb válláról oroszlánybőr függ le, feje körül van tekerve, s a tékercs-szalagok hátrafelé lebegnek. A buzogány oldala mellett két betűből álló monogramm áll, mely ismeretlen írás (Bulletin des sciences Nro 6. p. 145.).

Belényes.

1) Belény Gömörben, Belényes Biharban helységnevek, amaz falu, ez mezőváros, a kelta Belenus istennévtől vették nevüket; a kelta népfaj rég kiveszett, de a név fennmaradt, mint Anarts falu neve, az Anar-

tes népre visszaemlékeztet, s több hason példák Pannonia történeteiből felmutathatók. Hogy a kelta Belen nap- és tűzisten volt, a görög Apollo, azt már Bochart átlátta, ki Gruterusból az aquileai Apollini Beleno felírást idézi is, innen a gallus Belinuntia nevű fűt a latinok Apollinarisnak nevezték, spanyolul Veleno, oroszul Velen a, les hongrois Belend, mint már Bullet e magyar fűnevet igen helyesen ide sorozta nagy kelta szótárában. Apulėjusban — írja ő — a fű neve Belenus, mely Apollo neve is, belin, belyn, belen, keltául = jaune, blond, tehát ismét a szláv bjel, biel. Molnár Albertben Belend Hyosciamus, Belénd fű, székely földön Belin fű, s ott a fogfájdalmat belinmag füstjével enyhítik. Grivaud írja (Recueil des monuments antiques dans l'ancienne Gaule Paris 1817), hogy a druidek Belenus istent igen tisztelték, a Belin fűvet attól Belinunciának nevezték, a dán bulme, norvég bulmeux, cseh blje egyeznek azzal, Bél, Belenus, Belus csak egy istennév, s a régi német költeményekben Beliant (= belénd) név is megvan Bél gyökből (l. W. Jahrb. B. VI. p. 153. Bochart g. s. p. 663. 1026.).

2) Schuhman írja (Juvavia Salzburg 1842. p. 61), a noricum Belenus rokon a persa Mythrával, egyszersmind az érczkohók s huták védistene, ezt már Hammer is rég állítá (l. bálvány), Sternfeld pedig Tertullianus helyét is idézi a harmadik századból „uni cuique etiam provinciae et civitati suus Deus fuit, ut Syriae Atargitis, ut Arabiae Dusares, Noricis Belenus,” e történetbúvár szerint is Bél, Belk, Belus, Belenus = Apollo, a zsidó Baal; sok Belenus vagy Apollo granus köemlék-feliratokat Augsburg körül Welser Mark már a XVI. században összegyűjtött, a német Bellstein is nem egyéb, mint Bél köve, bálványkö. Ir földön is

tiszteltetett Bél, hová Phoenicziaiak ültették azt át (l. Gelehrte Anzeigen 1842. Januar Nro 8. München).

Nork szótára szerint (in voce Bel) Skócia magosságain, ma is megvan a Belén tűz, első májusban gyújtják azt meg, honnan lett a skót közmonda: „két Belén-tűz közt ülni.“ Diefenbachnál (Celtical 1. 185.). Belenus = Sonnengott, irisch Bel, Beul = Sonne, a gael nyelv dialectben ma is beal-tain = Beli ignis, melyet első májusban gyujtnak meg (l. Grimms Mythol. p. 346), a beal-tainban a második szótag a magyar tűn, tűnik (l. tündér), Pott pedig azt jegyzi meg, hogy a gallusoknak volt Abelio istenek is (Apollo), a mi hihetőleg Belenus az a csak név-elő (articulus), azt mutogatánk mi is Apollo, Abelios névformájában (Belus).

3) Seldenus (de diis Syris p. CXII. l. Ugolini Thesaurus antiquitatum sacrarum Vol. 23. in fol. Venetiis 1749), phrygiai belényes hegyet említ Plutarch után, hol a Baal Bél királyt jelentő szó volt, Ballenaus azért = királyi hegy, egyszersmind néhány feliratot közöl, Bel s Belenus istenségről, szinte Daru bretni históriájában olvashatni, hogy ott is volt mons Belenus Belenus istentől, ki a kelta Apollo, ma a hegynek st. Michel a neve, szent Mihályról (Gesch. der Bretagne von Grafen Daru, Leipzig 1831. t. 1. p. 7.). Vossius pedig, miután a magyar Belus várt, s a pogány vallásra visszatért Vatát Bonfin után megemlíti, írja, hogy Belenus Aquileában napisten volt, valamint Noricumban, Galliában, Apollini Beleno aquileai felirásokra hivatkozik, s hozzáteszi: „unde Ungaris Belend herba“ (Ger. Vossi de Theologia gentili Amst. 1668. in fol. p. 31. és 198.). Bellin földről porosz oklevelek is emlékeznek 1305-ből, mely felett a markgróf s havelbergi pü-

pök egyezkedtek (Codex diplom. Brandenburg. Continuat. von Georg W. Rauner I. B. p. 101.).

4) Földi szerint Belényes neve a Belény vagy Bölöny vadbikától van (urús), Sándor István erre azon jegyzést tette, hogy az alces vagy jávor szarvast nevezték Belendnek, az urust vadökörnek, a belény, belend nevei a jávornak a német Elendből lett. (Sokféle X. 57.) Azonban ez nem áll, a magyar bölöny vagy bölöny egy a turk bulan-nal = das Elendthier; kiptsaki neve bulen ez állatnak, Bulandsirt = bölönyszirt, egy hegy neve, melyen ily állatok lának (l. Hammer, die goldene Horde p. 347), a persa bülend ismét más szó = nagy, bukarul beland (Klaproth A. P. 254. p.). Strahlenberg mongol kalmuk szófűzésében is, Bolon = das Rindvieh, hihetőleg scythia turk fajok vitték át a szót Pendschábbba is indus földre, hol Bolun delphinhez hasonló vízi állat neve, hanem ha a latin balaena, tehát magyar hal gyök alá veendő (Ritter Erdkunde V. B. p. 48), időnk most nincs Bölön s Bölönyi hely- és családnevekről értekezni, még csak azt jegyezzük meg, hogy a polenii, pulanes, bolani, bolonii históriai nevek sem ide sorozhatók, mivel azok a polonus, vagy lengyel név módosításai, s a pol, pólya, polyák, polyán nevekkel függnek össze, melyeknek értelmezését máskorra hagyjuk. Tudelai Beniamin zsidó utazó Belinas hely neve is Palaestinában nem Belényes, hanem a Paneas hegynév elrontott leírása (l. Reland Palaestina p. 678.).

Ég (coelum). **Ég** (ardet).

1) Dankovszki a latin ignis, olasz igne megrövidített formájának adja ki mind a két szót, nagyon szerencsétlenül, midőn a keleti nyelvbuvárok éppen ellenkezőt

állitnak, de a viszketeges író csak arra törekedett, hogy a magyar eredeti szókat, minél kevesebb számra vonja le, felületes összehasonlitásokkal beelégedvén.

Az ég a napnak, mint tűzforrásnak a neve, némely nyelvekben csupán a napot jelenti, másokban a tüzet, mely éget, a magyarban név, egyszersmind ige is az, jelenti a menny boltozatját, hol a nap régi vallásos hit szerint felkél s letűnik, összetéve is használtatik „meny-ég“ (= *sedes beatorum regnum coelorum*), mint ige a nap és tűz melegítő s égető erejét fejezi ki.

2). Ritter az Altai hegylánczat vonalában eső tűzokádó magos hegyekről bőven ír, melyek a chinai missionarius Visdelou munkájában, *agie*, *aghie*, akie néven említvék, ami a sanskrit *agni-giri* (= tűz-hegyek). A Tang dynastia alatt még tüzet szórtak, a VII. században is Krisztus után még füstölögtek, *agischan* név alatt említik a chinai annalisok, és *Agire* néven is, a chinai *thien-schan* név is éghegy, *mons coeli*, *mons coelestis*, Ritter úgy vélekedik, hogy Khotambajokor hindu telepek vonultak fel, s azok adták a hegyeknek az égő nevet, melynek gyöke *ag*, mahrattul *âgh*, Pendjábban *agi*. Megvallom, e nézetben nem osztom, mind azért, hogy siberiai turk-tatár nyelvekben szinte megvan az ég gyök, mind azért, hogy Ritter szerint, Krisztus után második században a nevezett hegyek, China nyugoti határát képezvén Kutsche vagy Kaotsche földön, ide vették magukat a Hoangho víztől elűzött hunnuszok, kiktől szinte eredhetett a nevezet, mint a Kaotsche, vagy Kutsche földnév is őtőlök nevezetett el, magos kocsiakat, *hautes chariots*-nak fordítja Abel Reurusat, a további bebizonyítást időszűke miatt most elhalasztván, csak azt jegyzem meg, hogy Ritter a hiungnuk alatt török fajukat, Neumann pedig

leghihetőbben hunnusokat ért, egyik mint másik esetben őket a kocsizó scytháktól nem lehet elszakítani. (Erdkunde I. 333. scythae hamaxo bivi.)

Klaproth a siberiai nyelvekből öga, éga, eku, engilo, egeg szóformákat közölt, nap és tűz értelemben, eknök a tschuktssok földön = tűzokádó-hegy (A. P. p. 178. 179. 316. 324 és tab. L. 1.), a jukagireknél egeg isten neve, kurd nyelvben, agir, ag-ri = tűz, Arndt szófűzésében baskul a nap neve, ekia, eguskia, samojedül eia, ega, (p. 20), némely tatár nyelvekben jegân = lucidus, melyet Witschen után a magyar égő szóval hasonlita össze Gyarmathi (Aff. p. 221.), a lapp tju-oueker = lux, tju-okeo = lucere is ide tart, ha nem hibás a leírás Gyarmathiban (p. 314). Fehér szófűzésében már tisztábban áll, ug-tuuz, finnül égő tűz, lieveneknél ugontuli (Incum ab p. 33.), nem szükség tehát a sanskritből elkölcsönözöttnek venni a szót, az közös ősvilági gyökszó, mint a nap, hold, menny stb., az zsidó, arab, cigány, más ázsiai s európai nyelvekből is felmutatható, sőt ha áll Burnouf állítása, hogy a brahma nép ősei északról vándoroltak be Indiába, ha szinte megáll James Tod nyilatkozata, az agnicola nagy népfajról ugyanott, a mit az általa idézett mythologiai kútfők támogatnak, hogy tudniillik az agnicola faj északról költözött be, s brahminjaik azért lenézik a belhoni indusokat, kik magukat nap és hold gyermekeinek adják ki (W. Jahrb. B. LXV. p. 78), úgy még inkább hihető, hogy az ég szó észak, nem dél-ázsiai eredetű, s az agnicola idegen faj terjeszté azt el Indiában, mely tűztiszteletnek már Manu törvényeiben nyoma van.

3) Rosen szerint (Rigvedae specimen London 1830. és Rigveda Sanhita liber 1-us sanscrita et Latine Lon-

don 1838), agnis veda nyelvben, mely a sanskritnak legrégebb formája = tűz, istenített természeti lény, melyről hét hymnus fennmaradt, hét áldozó papjai voltak, wrītrās szinte személyesített lénye a zivatarnak (= a német Ziu-Wetter, ziu a görög Zeus, latin Jupiter, a sanskrit djauspitā Homér Zeus-paterje, djaus még ma is eget jelentő szó a hindostani nyelvekben a felhők hazája, a dörgések, villámok fészke, tehát zivatar = Ziu-wrītrās-sankr, német ziu-wetter, mint a dörgés istene a skrit durga (tovább mutogatni időnk most nincs), ez a Wrītrās, már küzd az Agnissal, ez tízes villámjait, mennyköveit szórja a zivataros felhőkre, hogy hasadjanak meg, s essőt eresszenek le a földre, mely wrīthrason nyert győzelmiért őt a halandók tiszteletben tartják. Ez a természet vallásos mythus északi vagy pedig közép-ázsiai eredetű, a magyaroknál is megvolt, de kiveszett, gyöngye nyomait az égdörgésről, égi háborúkról szóló közmondák tarták fel, melyek Kresznerics s Dugonics gyűjteményeiben előfordulnak, s hihetőleg a ritus explorandae veritatis című káptalani jegyzékek Egney, Egud, Egeben személy és hely nevei is a XII. és XIII. századból, az ég gyök alá vonhatók. A sanskrittal közel rokon cigány nyelvben jag, yaque, yaquero, yog, jak, vak szóformák tüzet jelentnek, Szmodits magyar kézirati cigány szótára csak a jag formát közli, ellenben az angol Borrow spanyol cigány szótárában a többi formák is megvannak, melyekhez Pott még az vacuno, haacuno (= nyár) formákat is csatolja, s a hindostani agni, aggi, ág, bach szóformákkal összesorozza (Allg. Lit. Zeit. 1842. Eng. Blatt. Nro 48.). Bakon földön is Kaspiumnál amaphta tűz neve aghan, arabul nur (= nyár), amazi

az ott lakó s búcsúra is felmenő indus telepek használják (journ. as. Nro 64. p. 358.).

A természeti tűz tiszteletét leírja Nork mythol. szótára Agni és Agno szók alatt, miből kitetszik, hogy szentek voltak a fogadások és eskük, melyek az agni vagy ég nevében történtek. Menander feljegyzé, hogy avarok chánja is az égre esküdött, hogy őt s népét a mennykő pusztítsa el, ha a rómaiaknak adott hitét megszegi, Theophylactus szinte bizonyítja a turkokról, hogy tűzimádók voltak, hymnusokat énekeltek ahhoz, jósló papjaik voltak, mint a pályamunka szövegében idézett helyek mutatják.

4) A német nyelvtudósok Auge (= oculus) és Ofen (= kemence, Buda neve) szókat is a sanskrit ag gyökhöz kötik (= ég). Grimm így ír: „Agni Sanskr. ein Gott des Feuers, und dann das Feuer selbst dieses, dem lat. ignis, serb. ogem, böhm. ohen, lithwan. ugnis, lettisch ugguns, genau entsprechende Wort, glaube ich in dem gothischen Aúhus, wodurch Math. *αἰβανος* verdeutschet wird, wieder zu finden“ (Gramm as. VI. 30. III. 352.). Hogy ez a góth aúhns csak a német Ofen (thema. auhna vagy auhm, és Ofen vagy ofana) torok és ajak betűk felcserélésénél fogva, az agni szóhoz tart, Graff Althochdeutscher Sprachsatz című munkája után méltán következteti annak bírálója (Jahrb. für wiss. Kritik 1835 febr. Nro 38), és már egy századdal előbb állítá ezt Ihre glossariuma, imigy irván „ugn = fornax, ogn, ofn, Ulphilas auhn a. s. ofn, ouan, fennice uhni, esthow. ugg en. Slavonici ignem ohn et rutheni ogen appellant.“ Ugyanezt állítá nemrégiben is Schmid sváb szótára (p. 413), hogy az Ihre sveogoth auhns, ogn, uge (fornax); a német Ofen betű cserével, az elől digammás focus szó is egyez velök,

s végre írja, hogy a görög auge (*αυγή*) = splendor, lux, a zsidó ugg = ussit, egyszerű gyökökre visszavezethetők a fönnbbi formák. Adjuk most mindezekhez, a mit Vossius a XVII. században irt Ogr ol Basan királyáról gigások földén (deuteronom III. B.), hogy az a görög Typhon vagy perzselő Isten, mit neve is mutat a zsidó ug ige szóban = ussit, ustulavit (de theolog. gentilium Amstel. 1668. in fol. p. 92.) látható az ég gyökszó széles elterjedése palaestinaí földön is. A görög auge szó (= splendor, lux). Stephanus szótárában szemet is jelent, mint fénypontot, s ez a latin oculus, a szláv oco, német Auge, melynek régibb alakjai öghe, eighen, ög, augo, oko, og. (Grimm Gr. I. 693. 708. 833.) Busbeck góth szók gyűjteményében. — Krimm földön oeghene = szemek (p. 323. edit Elzev), mi látni való a Stephanus szótárában idézett görög augai (oculi-) nak felel meg. Szinte így a cigány jak, tűzet és szemet is jelent, sanskritul aksi(i) agni = tűz, ag vagy ak gyökből (Bopp. Jahrb. für w. Kritik 1836. Nro 38.), hova tart a nap eddai neve is eyglo, eygloa = semper candens (Grimm III. 392), a dalmát ognische = tűzhely, ognyea = tűzes, ogány = tűz, Verantz öt nyelvtű szótárában. Az orosz összehasonlító nagy szótárban, mely Katalin idejében készült ogon, ogn, ogagn, ohen, ongn, woen, wohen, ogjen, ogon, ignis, foko, fuoko, fógo, (= focus) fek, fok, ugnis, ugguns, togo, toggo, togo, tog, (a lapp tjuoukes) jag, jak, jago, ag, bag, vaga szóformák állnak földünk két hemisphaeriumából. összeszedve, de kimaradtak abból a zsidó agam = ferbuit dies, excanduit (Winer p. 16), az arab eḡḡ (ghim betűvel) ardere, eḡḡet = aestus calores, eḡḡiag = ardens sol, iḡḡiag = accendere, egm = ardere ignem

(Meninszki I. 40. 145), a syrus ike d = es brennt (Beregzászi p. 92), a berbér igheni = coelum, tehát a magyar ég, honnan ighiou = égető, szárasztó, többesben ighionen (journ. as. 1836. febr. p. 10), az afrikai berberek közé bizonyosan arabok vitték át a szót. A felső némethoni agistein (Bernstein, Opitzban Brennenstein) nem ide tart, azaz ait gyökhöz simul, melyről Jaquet érdekes felvilágosításokat adott, de azok most itt nem közölhetők.

Él (élő stb).

1) A halottas beszéd terem-t-éje-él-é-je Révai szerint (Gramm. II. 793—794) teremté isten, azaz élő jelentette az istent. Döbrentei ugyan az akadémiai új kiadásban (lap 12), erről kételkedik azon okból, hogy az isten neve ki van hagyva, de bizonyos lévén, hogy más keleti nyelvekben az él, élő istent jelent, oly fő lényt, mely per eminentiam kútforrása minden életnek, eldödeink is használhatták a szót isten helyett, mely név ugy is a parsismusból szivárgott át hozzánk, s tán ismaelitáink hozák ezt nagyobb divatba köztünk (l. isten). Mind a két sírbeszédben még többször előfordul az él ige (élnie = vivere, frui, ilezie = éleszje Révai Ant. p. 35. 40.), mely Petermann szerint az örmény nyelvben segítő igének használtatik, s az általános létet jelenti (Jahrb. für wiss. Kritik 1836 Nro 14.).

2) A finn formák különbözők, különböző leiratok szerint, Révaiban élam, elac, éla = élem, éled, eli, (lappul) elān, elād, elāā = élén, éléd, élvő, finntül s ó-magyarban elāmme, elätte, eleivät, finn többes, ó-magyarul élmü, éltü, élvők; az esthonusok nyelvén, ellan, ellad, ellab, többesben ellame, ellate, ellavad (gramm. elab. II. 957.). Arudt könyvében a magyar illet (roszul élet helyett), a finn esthnus ila,

elo, ello, ellema, az eleven szó eleva, elav, ella, a magyar ilek (= élek), a samojad ileps szóformákkal köttetik össze (p. 144.).

Klaphrothban élő samojedul, illek, illeck, ileng, finnül elemä, cseremiszl ilä, más törzsöknél jelle, jilegga, gile, ilgat, ileng, illek, hilla, dschile, ilinde; ismét élni = ölemä, elämä, ölk, öllo, elenda, elem, örömo, wälmes, ilimasch, ilä, olom, ulyno, ulov, elmelna, olant, olna, jil, a finn fajok különböző csoportjai közt (A P. p. 143 s tab. IX. XVIII.).

Ihre szótárában lappul ellec = élek, elac = élni (in praef. p., 39.) finnül olie, esthon: olut, lettül eulus, islandul aul = élet, eledel, scytharum soleniores epulae omnes ôl dictae hozzá veti (in voce ôl) Castren utazásai leveleiben samojedül jileäm = élni finnül elän, egy esthnus szótárban, mely névtelen s esztendőszám nélkül van nyomtatva, a revali dorpat dialectusokban ellama = verleben, ellämu = verlebte, erstorben Sajnovitsban a lapp igegek él, honnan élam = élem vivo (élek) elea = élet (tempus vitae) = éle élő, élo élés (opes divitiae) élatam = éltetem (p. 100 és 150) ismét éllegodam = vivere inapio, elesztivan vivere desidero élle = vivus, éllem = vita, éllemus, victuália éllulam = brevi temporis spatio vivo, élasam quodam modo vivo, éla sa ei gye, quodam modo vivens, éllam, vivesco, ellanam idem: ellenadam = magis magisque viveris, éllatam, vivescere facio elaszkam revivisco (p. 109.).

Gyarmathiban lappul ela = vividus, elem eleme vita, elemes = vitalis, elatys = victus, elae saline = vivide (elevenen) elätän = alo, eläte-

tăn = alor fíntül éleskelen = victitő, ellettāja = altor éltető, elem = animal (aff. p. 61. 62.) szándékosan halmozám össze a különböző leiratokat, hogy idővel a kritika azokon segítsen, s hol hibásak, kijavítsa.

3) Hogy az él, élő, az ó-korban istent jelentett, nem nehéz megmutatni.

Wiener zsidó szótárában él (על) 1. robur, vis, 2. potens, 3. deus sive verus Jova, el-elohim és él-elion, ugyanazon egy gyökből alkotott szóformák is a szent írásban az élő vagy igaz istent jelentik. Elias vagy Illyés, Eliezer, Eljakim, Elischaba, vagy a görögös Erzsébet, Elazár személynévek, mind innen erednek, eli-gibborim = principes heroum. a zsidó Gibbor, a magyar Gábor (p. 32—33.). Az utolsó főpap is Áron fajából Éli nevet viselt. Altíng zsidó syrus grammatikájában, eloah az igaz isten, elijahu = jó vagy jehova az én istenem, syrusul aloho = isten. Rask szerint az élt vagy elohát tisztelő népek legrégibb lakosai földünknek, ezek voltak az elymaeusok Elam földön lakók, az Ádám statusa ezekből indult ki Babylon és Assyr földön (Die älteste hebräische Zeitrechnung bis auf Moses, Leipzig 1836. p. 52. 111.). Az Elam föld, hol Éden is feküdt, egész Assyriát magában foglalta, a babyloni s mesopotami földet bele tudva, Moses szerint Elam király alatt birták már mind e földet, a gigásokat, ezeknek maradékai, mint műveltebb nemzet kipusztiták (l. c. p. 53. 93.).

Különös, hogy magyar régiségekben 1217. említetik Elam nevű Convillanus in ritu explor. verit. ugyanitt villa Eel, és Scema fia is Eel 1219. említvék, mint Yled, Elast (bizonyosan Élesd) faluk is, ezek mind ismaelitai nevek. — Bohlenben (Die Genesis Kö-

nigsberg 1835. p. 68.), él zsidó, syrus, phoenicziai istennév, hivatkozva Photiusra a két utóbbi nemzetre nézve, a többesben eloth vagy aloth használtatik gyakran az ó testamentomi írókban a bálványokra is, az arab ilah vagy elah is csak az él gyökhöz tart. Hüllmannban (Staats Verfassung der Israeliten Leipzig 1834. p. 34.) El, Eloha, El-Elion, Eliun, El-Elia, Elia, Ilos, Elajsus, Eliens, Elvos, névformák idéztetnek az írók után, syrus, arab, zsidó, phoenicziai, egyiptomi földön, Cyprusban, hol phoenicziai telepek voltak s Hephaistosnak (= Ormuzd, vesta) görög dorusi neve *Ελωος* Hesichius szótárában. Jahn arab grammatikájában (p. 40.) arabul ila, ilah, oela = isten, melyből lett később Frähn szerint a l névelővel egybekötve a török allá, v. allah.

4) A zsidó él gyökszö (vis, robur) a persa charezm dialectben il = fortis, prudens, melyet Herbelot szerint a tatár fejedelmek is gyakran használtak czimeikben, mint Il-arслан, Il-chan stb. (t. 3. p. 341.) sokan a turk Ilchan nevet a zsidó El-kam, szinte személynévvel egynek vették, de ez istentől megváltottat jelent, az Il-chan pedig földurát, fejedelmét, mert az il turkul családot és földet is jelent (Hammer die goldene Horde p. 31. Ritter VI. B. 1. Abth. p. 374.), azonban ez nem nagy különbség, mert a családok is élő lények, a föld is életető anya, melynek a törökök is hajdan áldoztak, Hammer is mondja, hogy az il eredeti értelme a családi élet, az arab a-l-lal egyet jelent Meninszkiben alahijet = deitas, alihet, alilat = dii ihlet = cultus, adoratio, dea, idolum, luna, sol, ilahi = divinus mint összetalál ez a grönlandi iliout ilioun szóval, mely ott Horn utazó közleményei szerint napot jelent (Olearius l. c. p. 171.). Az élet, erő s világosság rokon-

fogalmainál fogva a görög *helios* a német *hell* (= nap) szók csoportozatába esnek (l. *hold* szót), de még közelebb áll a zsidó *él* gyökhöz az ó német *hél* gyökszó, honnan *heil*, *heilen*, *heilig*, *heiligen* vallásos szó származékok, innen az angelsaxok *heil* bálványa, az élet, erő, és egészség kútfeje. Ihre szerint, az északi németek vendégléseiben rendes köszöntési formula, *heil*, *heil* = *éljen hel* = *sanus*, *benevalens* *ulphilas*-ban *hails*.

Cambro britt *h wyl* = *valetudo*, a. s. *hal* *sanus*, s a mi ismét feltűnő *Hesichius* szótárában *hule* (*έλη*) = *élj!* bizonyosan a görög *oulo* (= *bene valeo*, *sanus sum*), *oulos* (= *sanus*, *integer* után képezve). Ihre gloss. in voce *hel*).

5) Egyez a zsidó *él* gyökkel a sanskrit *al* gyök is = *fähig*, *tüchtig sein*, honnan *alam* hason értelemben, melylyel Bopp s más nyelvbuvárok a latin *elementum* szót rokoniták, melynek régibb *olamentum* formáját Vossius már kimutatta, a szokásból *kiement olere* ige gyökből származtatva, mihez az *adolescens*, *indoles* *soboles* szók még visszavezetnek. Ihre sokkal előbb felhasználta a latin szokatlan *oleo* igét, nem ugyan a sanskrit, hanem a persa *ala* szóval rokonítván azt = *ignis*, mely a german nyelv igen sok dialectjeiben szinte fennmaradt hason jelentésben (l. *áld* szót), Virgilben *adolescunt ignibus* *arae* mutatja, hogy az tűz értelemben használtatott egykor, melyhez aztán a nemzés s táplálát, növesztés vagy nevelés értelmek később köttetnek (Ihre gloss. in voce *ala*: *vesd össze olere* = *alere*, *oleo* = *alo*). A sanskrit *al*, *alam* származékai *alaka* = *puella adulta* (Jahrb. für wiss. Kritik 1841. August). Ila az első Buddha neje, a nap s *hold* nemzetségek törzs anyja In-

diában (Rask. l. c. p. 112.), és már épen az indiai archipelagus főnyelvében, a malai nyelv dialectjeiben, *velome, velon, ora, ola* = élni (Humboldt über die Kawi-Sprache p. 249.), s ha Raskra hallgatunk, az indus őshagyományok Ádámról, Nóéről, medo-persa közvetítések útján, Élam földről szállongtak át a kivándorlókkal Indiába, kik az első vallás nyelvéből még igen sok szót fenntartottak, a minthogy Gesenius, Bopp s mások a zsidó s sanskrit gyököszók összehasonlításaiban némi szerencsével már utat űrtek, melyen idővel pontos kritika által még sikeresebb fejleményre eljuthatni.

6) Adelung volt az első, ki a magyar élt s éltes szókat a német *alt* szóval összeköté, felhozva a finnlapp formákból is némelyeket: *alt* — így ír — *ursprunglich gelebt, Älte, Alter* = die Lebenszeit, megemliti, az *old, eald, elt, aldi, ylde* german formákat, a régi százszók közt *ollen* = die Alten (in voce *Alt*).

Leibnitz Glossariumában *urelti* keróban = *grave senium*, *eldi* = *senecta*.

Grimm *eldi, alti, ylde, elli, elten* (elte, eltest, eltet, eltende, éltano hajlító formákat (*althus* = éltes, *vegetus* (góthul), *altjohna* (= *antiqui*) formákat állit elő (I. 203. 394. 565. 619. 642. 657. II. 8. s Wien. Jahrb. B. XXVI. p. 189.).

Ihre alths, alder, alles (*senescere*), sveogoth szókat mutatván fel, figyelmeztet Serviusra (ad Virgil Aeneid. 6. 9. 10. 875.), ki szerint a latin *altus* = *antiquus*, mint Horac is használja a szót: „*ab alto demissum genus Aeneas* (in voce *Alder*) Ossiánban *Aailt* férfinév keltául = *nobilis, excelsus, magnificus*, Pott magyarázatja szerint (Ergänzungs-Blätter zur Hal. L. Z. 1840 Nro 42.). A piemonti német telepek nyelvében Leo sze-

rint *ëljo* = die Heirath, *keltául eolwyd* család, *a elwd* = das Familienglied, *a elau* = das Familien-Vermögen (Jahrb. f. w. K. 1842 Nro 42), melynek a tatár *il, ilat, ilyaths, elat* (*eel, eelhaut, illeyaut*, angol írókban) szóformákra emlékeztetnek vissza család földbirtok s népnév értelemben, honnan az átment az arab nyelvbe is Morier és Ouseky szerint, melyben a turk *il, ili* (= családtörzs), többese *ilyah* vagy *ilah*, s Golius arab szótárában is *ihl* habilitas, possessio, *ihlet* = populus (l. Meninszkit is l. c.).

F e n e.

1) A fene németül Brand, Csapó szerint az állati fene kétféle, egyik hideg fene (csontban lévő fene), a másik meleg fene, ebben a tag érzékenysége még megvan, az elsőben nincs meg, más a rák-fene, melynek az ember képe van kitéve, ismét más a száraz és nedves fene, melyek növényi életet emésztik fel (Csapó József orvoskönyv l. 339. Wildenows Kräuterkunde p. 468. Kassai szókönyve II. 182.). Fene egyszersmind melléknév is = *ferus, teter*; Molnár Albertben, mondjuk fene vad, fene rák, fene rüh, Dugonics szerint közmonda: „ragadós mint a tót fene.“

Legközelebb áll a magyar szóhoz a német Finne, mely Ihre sveogoth szótára szerint = *pustula faciei, celtice fan* = *macula corporis angelsaxsul wenn, unde wenbyle* (= beule) *carbunculus*, belgául Finne = *lentigo, porcina, leprositus*. Adelung szótárában die Finne veres apró szurós himlő az orcán, mely megkél és elszárad. Fönne osnabrügi nyelvjárásban penész jelent, sok tudós a finn nemzet nevet a régi góth fan német fenn szótörzsökhöz kötő = mocsártó, mivel a finn s lapp föld rakva ily mocsáros tókkal, ők

maguk magukat is *suoma* vagy *soma laisednek* lakokat *suhma* vagy *suomának* nevezvén (= vizes, tavas föld lakói, mocsár föld), Stierhilm jött e magyarázatra először, Bulgarin, Schafarik azt felujták, mondván, hogy Tacitus mint *Germania procuratora* német nevöket említhetné csak (Fenn), nem tudván a honnit, Lehrberg is ez értelmet pártolá, fenn, ugymond, melléknév = *Morast bewohnend* (p. 201. Schafarik 1. 89. 133. 152. Bulgarin 1. 92.).

Mások ellenben, mint Müller és Mone írják, hogy Fenne közép évben annyit jelentett mint igéző, mert a finnusokról azt hitték, hogy rossz lelkekkel állnak szövetségben és bűvölésekkel sok nyavalyát okozhatnak azoknak, kiknek ártani akarnak (Müller der ugr. Volksstamm 1. 488. Mone 1. 49.). Mi volt a Finna Land és meddig terjedt, azt Geier svéd történetíró után előadta Müller, a normann énekesek említik Finn nevű királyokat is, és mivel Finna magyar családok ma is számosak a székely és csángó magyarok közt, hihető Bél Mátyás és Rudbeck magyarázatja, kik a Finna föld nevét a magyar fény és fényességhez köté, mivel bűvészetek is, melyről már Saxo Grammaticus emlékezik, az *aurora borealis* is, mely épen a Finna földön legszebben világít, összehangzásban áll. A magyar fénytörzs = fény, mint a csin = csiny, kén = kény ősvilági vallásos s más nyelvekkel is közös szó levén, világítás, bűvölés és tűz értelemben, a fenne nyavalya szónak értelmezését is elősegíti, mely égetve emészti fel az állati s növényi életet, s hogy a finn bűvészet egyikre mint másokra kártékonyosan hatott ki közbiedelem szerint, az Mone előadásából kiviláglik, sőt még ma is, mint Müller írja, bár kereszténységre állottak, azzal fel nem hagytak.

2) A phoenix-madár Tacitus szerint *sacrum solis animal*, a nap oltárához viszi s annak áldozza fel szülője testét (annal. l. v. c. 27.). Mind Egyiptomban, mind Chinában az őstrege szerint bizonyos időszakban megszokott jelenni. Tacitus és Matuanlin (journ. asiat. 1832. Nro 56.) többszöri feljelenéseit említik, melyek jóslásra és bűvészetre alkalmul szolgáltak, a bosporus király és jós Phineus a fény istennek vagy napnak szolgálatjában állott 1286. Krisztus előtt, kiról a classicusok helyeit összeszedték Otrókócsi (II. 273) és Bechárt (geogr. s. p. 326. 391.). Melában és Pliniusban *populi Fanesii* = Fenni s Horn mutogatásai szerint hunnuszok és épen Matuanlin szerint K h u n császár idejében jelent fel Chinában legelőbb a phoenix-madár.

3) Az északi nyelvekben *fon* = fény, a görög *phainomai* (= *splendo*) német *fain*, *fein*, *fin*, *fine*, latin *vinulus*, *venustus*, középkori latin *fenus*, angelszász *vine*, kelta *gven*. Adelung szerint is mind csak egy szó (in voce *fain* és *fon*), a delusi Apollonak vagy napnak *phaneus* neve is volt, a kabirok hét tábláin, melyeket Harmonia tart kézben, fölül Phanes neve volt *phonix* írással bevésve; a hét tábla a hét bolygó, tulajdonképen a bolygók utja, melyen jártokban hirdetik a fényisten örök végzéseit, Barth és Creuczer magyarázatjai szerint (W. J. B. LIX. p. 76.). A Voluspa című eddai legrégibb években *ifens aulom* im Glanzsaale (Ergänz.-Blätter 1834 Nro 36), itt a *fen* vagy *fon* = fény, *aulom* = aula, a magyar ól, a kirgis *a ul* stb., időnk nincs e törzsről most többet megjegyezni. Leuke sziget neve épen Bosporusnál Pindarban, még *phaenna nasos* = fényes sziget, a görög *phaino*, *phaineso*, *phaneo* igék mind fényt jelentők, Phoenicia neve Phoenixtől eredt, ki Kanaán test-

vére volt, „et qui longa dedit terris cognomina Phoenix“ Silius Italicus szerint. Reland több helyét közli a régi írónak, melyekben a nemes érczi hegyek és bányák is, phaun, phen (= fény) neveket viseltek (Palaestina p. 702.).

Az arab-turk fanuss, vulgariter fanos (Me-ninszki t. 3. p. 855.) és fener = laterna, phavus, fernerdzsi laternarius (p. 921), nem egyéb ismét, mint a tatár fener, orosz fonar = laterna (W. J. B. LVII. p. 57.), a magyar Fener helység s Fenyéri család-név ide tart, bukarul is fanus = laterna, s a phoenix-madár neve chinául fūn. (As. Pol. p. 251. 301.) Grimm-ben finan, fan, fēnun = lucere, ardere wovon goth. funa, altnordisch funi = ignis (I. 72.).

Humboldt Wilhelm szerint még Madagaskárban is fane Wärme, ma-fane = warm, malajul panus, banas, a világosságnak a világra átruházása ott is szokásos (Über die Kawi-Sprache p. 78. 218.). Ihre szótárában fun, fon = ignis, latinul funale = fex, lucerna, „noctem flammis funalia vincunt“, Remusat szerint a sanskrit nyelv chinai neve is fan, vagyis phoenix nyelv, a sanskrit pa-vana tűztisztaságu: Bráhmát is a chinaiak Fánnak nevezik. (Recherches p. 373.) Az indus Phanesről, ki az orphikusoknál is szerepel, bőven irtak Creuczer (Symbolik I. 504. III. 303.) és Ritter (die Vorhalle europ. Gesch. p. 171. 212.), s berekesztjük észrevételeinket a skandináv Fanen szóval = Cacaodaemon, in lingua latiali, írja továbbá Ihre, fanus, fana, fanum, pro divino, suosque de astros, Panas, Faunos, Fones appellabant,“ majd közli Martianus Capella eldöntő helyét, ipsamque terram, quae hominibus invia est referciunt longaevorum chori, qui habitant sylvas, nemora, lucos, lacos, fontes ac fluvios : appellan-

tur Panes, Fauni, Fones, satyri sylvani, Nimphae, Fatus, Fatuaque, vel Fantiae, vel etiam Fame a quibus Fana dicta, quod soleant divinare“ (Gloss. in voce Fanen).

Mind ezekből a magyar fényszónak ősvilági más nyelvekkel is közös eredete kiviláglik, a fene nyavalyák, a bűvészek, rossz lelkek vagy kakodaemonok műtételei, azok mint tűz felemésztik az életet, minél fogva a fény és fene kapcsolatos összefüggését kétségbe sem lehet hozni.

Hála, Hálá.

1) A keresztény vallással terjedt el a zsidó-arab szó Európában, s mint Beregszászi már megjegyzé, azt a magyar csak három esetben ejtegeti, u. m. hála, hálát, hálákat, szerinte vagy az arab alah = coluit, adoravit névből, miből hol = laus dei, vagy a zsidó halal igéből származott = laudavit, veneratus est (p. 28. Hager p. 77.). Mohammed allah isten nevéből származtatja, s idézi Kalmárt, ki így ír: „Majoribus nostris usu veniebat gratias soli deo agendas peculiari vocabulo alah significare, hodie dum usu nostro ad unum deum pertinent formulae, hála légyen, adjunk hálát“ (Prodromus p. 42.). Legjobb a zsidó halal s arab hall igetörzs mellett megmaradni (l. Winer szótárát p. 256), honnan a halleluja v. alleluja-ének formulák is = dicsérjétek jót, vagy jehovát (l. jó szót), honnan mahahal vagy mahaleel (l. Moses 5. 12.) = istennek hálálkodás, melyből személynév is lett, s a Birák könyve 18. v. 24. va-jehalelu etc. így kell fordítani, és hálálkodtak istenjöknek, hogy Sámsont kezökbe adá.“ Az allah istennév egy a zsidó eloha, syrus alohó szóval, melynek tiszta gyöke él (= vivit) szóban

fennmaradt (l. él szót), s ámbár Winer az *alah* igéből = *coluit adoravit* származtatja is a nevet (p. 61.), az megfordítva is mehetett, hogy a névből származott az ige, különben is az iszlami Allah név jelen formája Frähn szerint két összetett szóból eredt, u. m. *Ilah* = isten és a szokott *al* articulusból (Beiträge zur muhammedanischen Münzkunde, Berlin 1818. p. 1.).

2) A hála szó szláv formái *ch vála*, *h vála*, s tó-
tul *chvalu davati* = hálaadás (Sándor sokféle IX. 137.). Hogy a keresztény vallás vitte e szókat a szláv nyelvbe is, magok a szláv tudósok nem tagadják, így lett a görög Kurie eleisonból a szláv *vkri volsa* is, mely már Ditmárban, tehát a XII. században előjő (l. Grimmet Götting. gelehrte Anzeigen 1832. August 139. Stück) Dankovszki görög *eu chole* szava nem ide tart, mert az az *euchomai* ige származéka (= *preces fundo*).

Mint elterjedve volt a zsidó *halal*, *halela* s *hal-leluja* hálálkodási formula (ez utóbbi formulát már Hyeronimus használja epistol 137 ad Marcellum p. 150), kitetszik Della Walle keleti utazásából (Genf 1674. in fol. p. 150), hogy nemcsak a szent földön, hanem Afrikában is használtattak a *halela*, *helela* szók *alleluja* helyett, örményül is *alleluja* = *halleluja* (Wahl. p. 83.). Az izlam hit terjedtével szinte ily általános lett a *la illah*, *illa* = *allah* hálálkodási formula, Cotovie itinerariumából írja ki Hottinger: „*praecatione finita laudes cantica et hymnos suo more ac modulo e suggestu concinnunt, (a devischeh) postremo Canticum la illah, illa allah elata voce quot-quot adsunt personant*“ (histor. orient. Tiguri 1660, p. 501. 588.). A Sahara puszta arabjai épen azt teszik (Herbelot t. 4. p. 312.). Morsukban Lipon angol utas hason formulákat hallott (Wien. Jahrb. LVIII. B. p. 44.), s a lili! hálálko-

dás formulája is csak a la illah elferdítése lesz, mivel fogadták sir Sidney Semith angol karavánjait Jafától kezdve Jerusalemig a faluk asszonyai, kik angol zászlót előre vivé, a szent koporsóhoz mentek; s a házak tetejéről li-li, li-li hangzott le; a győzelmes angol sereget is így köszönték a Nilus mellett, mint Hammer ottani consulságában hallotta, ámbár ő azt hajlandó a phrygiai mysteriumok maradványának hinni, melyekben zsóltárokat énekeltek Strabó szerint (W. Jahrb. 1. B. p. 103. seq.), de a görög alalazein ige természetes hang utánózás csak az alala felkiáltásból (= clamor bellicus et militum), milyen a latin ululatio is, a német lullen, persa alala, zsidó ala stb., melyektől a történelmi értelmű bár hason hangzatu szókat, milyenek a hála a la-illah, már csak rendezés végett is el kell különíteni. — Hammer későbbben a német heil (das) szót is az arab-zsidó halal vagy hall gyökhöz köté (W. J. B. XLVIII. p. 28.), előttem hihetőbb, hogy az északi német ige hoela (= laudare Grimm 1. 301.) tart inkább oda, mely a magyar hála, szláv chvala formákhoz is közel jár, s Ihre glossariuma is azt a zsidó gyökhöz köté in voce hoelad. Az egyiptomi soheil mewar földi soheili Indiában radschputok közt szinte hálálkodási formulák eredetére nem akadtam eddig, Hammer James Todes munkája után említi azokat, s Canopus tisztelete maradványainak véli (W. Jahrb. B. LXV. p. 68.).

A német heil (honnán heilen), bizonyosan az angelsaxok Heil bálvány nevétől van, melyet imádtak a francia acad. szótára szerint (l. él szót).

Hód, Hold (luna).

1) Kun László Hódtónál verte meg a kunokat, mely nevét a hódtól vette, mint Thuróczi p. II. c. 78. írja : „ad lacum Hood qui in Transylvania ultra Claudiopolim in loco campestri situs, formam corniculatae lunae refert, hungarisque hoodos tó dicitur“. Hódos v. hódas lónak nevezik ma is az oly lovat, melynek homlokán fehér hód forma fót van. A király oklevelében (1277), melyet Bél Mátyás idéz (p. 404. t. 11. Not. H. N.). Hódtó áll, hol Dienes Gurk fia vitéztül viselvén magát, Radván helységgel adományoztatott meg : az 1288. oklevelben pro Thoma Magistro, ki szinte kitünteté magát s Moldvába is behatott, Hoodnak iratik (Fejér t. V. vol. III. p. 410), Hodos falu említettik már 1217 in ritu expl. ver. mint Hodos nemzetség is, Hodos Tamás de Mihalydi 1550. szabolcsmegyei alispán volt a megyei levéltár szerint, honnan azt Sinai Miklós kiírta; Bán hodos van Zarándban is, hol mint Alsó-Fehérben is Hodosi családokat említnek az 1701. megyei összeírások, melyeket Benkő használt. — Holdvilág (szászul Halwlagen) Segesvárszékekben 1650 körül a Fiscus birtokaihoz számíttatott, s hajdan sok magyar lakta e széket, mint Benkő s Bethlen Farkas állítják. A lapp földön hald s kald = hold (Révai Ant. h. p. 76), finnül kod és kuh (Fehér Incun. p. 33.), Kézában (p. 74.), lacus hoold, melynek különböző alakjai a dubniczai s más krónikákban, hohot, hodolt, hoholduni, hoddolth, mint Endlicher közli (W. J. B. XXXIII. A. Blatt), miből következtetem, hogy Huhot kún katona neve, kinek Árpád Tisza mellett adott földet, hódat vagy holdat jelentő névszó volt (Anonym. edit Endlicher c. 28.). A genus Hohold is 1234. (Fehér t. III. vol. II. p. 408.),

végre is magyar hold (német hold, huld = hold istenasszony neve), mint törzs szóra visszavezethető. Wagner Thuróczi után írja, hogy István II. Béla fia hozta elsőbe Hadolth nevű orlamundi grófot, a magyarok Hoholtnak bívták, vagy Hoholdnak, ki az alsó lindvai Bánffy fényes családot alkotó (Collect. Geneal. D. 1. fam. Bánffy), Benkő ellenben báró Mikola László által készült nemzetségi leszármaztatása nyomában Haholdot 970. Geysa vezér alatt költözteti be, ex domo Tarquinia, a mi bővebb bizonyítást vár Thuróczi ellenében. Hohold pusztá említették már az 1192. oklevélben is Fehérnél, és Magister Hahold filius Comitis Hahold Dienes nádortól Kondekur fiaitól elkobzott zalamegyei birtokokat vásárlott 1273 (Vestig. Comit. t. 1. p. 147.), s különös, hogy a Hod vagy Hold tő, Kézában Hold, más krónikákban Hohot, Hodolt, az orlamundi gróf Hadolth, Hohold, Hahold névvel egyezik, a mi a német hold, huld szók és jelentéseinek vizsgálatát szükségli, még csak azt jegyezvén itt meg, hogy Hodos családot az 1395. oklevél is említi Wagnernél (l. c. Decas IV. p. 105.).

2) A német mythologia szerint Bertha és Holda istennők egy személy, Schrader így ír: „Berchtel, Perchtel, Perahte = die leuchtende, wie Frau Holda, von Huld, Hold: Glänzende Hehre, jene mehr in westlichen und mittleren, diese in südlichen Deutschland, die in den Sagen, Spuck und Gespenster-Geschichte eine so wichtige Rolle spielten, thun sich als Überbleibsel der alten Göttermutter kund (German. Mythologie Berlin 1843. p. 190.). A nép babonás hagyományaiban sokáig élt még, később is Frau Holda vagy Holle, Holl, Hulle, Hulda. — Nork mythol. szótára Bertháról írja, hogy az római Lucia vagy Lucina, szőke istenasszony, schwáb

földön Hildebertha is a neve, Hilde, Holde, Holle, die Mondgöttin und Getreide-Königin; tehát a magyar hold, vagy dea Luna, majd Holda szó alatt írja: „Frau Holda, die freundliche milde Göttin der heidnischen Deutschen, wie ihr Name Hold besagt. Sie war mit der Geburtsfördernden Diana Lucina ein Wesen, und nahm die Kinder in ihren Schutz.“ — Megemliti itt a XIV. századbeli islandi mondát is, hogy Hulda nevű ígész asszony Odhinnak kedvese volt (Müller Sagenbiblioth. 1. 363—366.). Odhin Grimm német mythológiájában a legnagyobb égi isten, milyen volt a görög Zeus, a latin Jupiter, a nap az ő szeme, a görögök is a napot Zeus szemének tarták, a pársusok Ormuzd szemének, ha már Hulda v. Holda Odhin kedvese volt, úgy az a nap s hold összeházasítása csak, miért a hold nevei is sok nyelvben nőneműek. A zend könyvekben a hold mindig nőnemű, mely a naptól kölcsönöz fényt, a Mithrában megtestesült Ormuzd azért férfinemű, milyen volt Osiris is Egyiptomban = napisten, Isis = hold nőnemű, regina Isis Apulejusban. Ez androgynisch eszmét, mely a phallus tiszteletére elfajult, Déli-Ázsiában mindentűt nyomonozhatni, mint a terhesítés és szülés vallásos elvét, ellentétben az észak-ázsiaival, vagy scytha földi vallással, mely a természeti erőket tisztelte ugyan, de nembeli különbségeknek, összeházasításoknak helyt nem adott, miért is némely északi nyelvekben, épen úgy mint a magyarban hiányzanak a név-elők, melyek a nem-különbséget megtudatják. Hogy Odhin egyszersmind hadisten is volt, mit sem változtat a dolgon, az csak a hatalom mythosos kiszélesítése, s itt is egyenvonalban áll vele Hildur északi hadistenné, góthul Unholda a szelid Holdnak vagy Huldának ellentétje, Hagen szerint egy régi kéziratban

Unhulthins (= diabolus Jahrb. für wiss. Kritik. 1834. Nro 30. August), Hilt a = pugna, hild = pugna, heled = Held (Grimm I. 124. 203), hödr, haud-ur, hodr, a vad hatalom istene (Schrader p. 61). Hilde az északi poësis maradványaiban, p. o. Inorra Eddában varázslóné (Jahrb. für W. Kritik 1836. Nro 101.). Abbatissa Hilda 670 körül Angliában, kinek idejében írta Caedmon angelsax verseit (Allg. Lit. Zeit. 1836. Nro 102.), s már az ó testamentumi időben Huld a és Sabba varázslónék, jövődőlő asszonyok (II. Regum XXII. 14. Pausanias X. 12. §. Bohlen die Genesis p. 60.). Huldin hunnus vezérnek a neve, hihetőleg a leigázott és szövetségbe felvett egyik góth sereg vezére, mert Átila a góth nyelvet olasz földön terjeszté is, s neje Hilde-gunda neve is német eredetre mutat, Bél Mátyás frank királyi vérből származtatja (Adparat. ad hist. r. hung. in Calani Attila p. 136.). Grimm mythológiájában pedig szelid Hold a istennéről mondatik, hogy az mint Huld r a is égben működök, Hold a kútjaiból meritik fel a világra jött csecsemőket, fehér színe van, tótkban s folyókban fürdik, Huld r a, hegyek s erdők istennéje, geniussok társaságában elragadtatja az új szülötteket; de szürke s kék öltözete, öreg komor, majd fiatal vidám képe a fellegtelen égre utalnak, Hold a is onnan eresztile a hópilléket, melyek fekvő ágya felrázásakor abból kihullnak (Deutsche Mythol. 2-te Ausg. Göttingen 1844.).

3) Holde alaki változásai Adelungban, hold, hulths, hult, holdur, Soltan pótlékjaiban, Holdai von Huld, „Holdgöttin“ Mylius szótárában Leibnitznál (Collect. Etym. P. II. p. 93.), houd, houte, holde régibb formák állanak, melyeket Grimm is idéz (Gramm. I. 336, 393, 565), és már egy X. századbeli gyűjteményben, huldi = gratia (W. J. XXXVII. A. Bl. p. 3), te-

hát hód s hold formák a leletben is egyiránt felmutathatók, a finn hullu, samojed halla pedig (= toll, wüthend), csak a német Frau Hulla hadistenné neve, a finn népek Tacitus szerint a germánokkal gyakori érintkezésbe voltak, s mythológiájokban még fürkészni kellene, a legujabb könyv erre Leouzun által tavaly jött ki Párisban, de nem használhattam, mert azt könyvtáraink nem bírják. A hód szót (jugerum) nem kell összetéveszteni a hold nevével, amaz a német Heidefeld, az osnabrügi törvények Hode földje, hoed „measure de capacité en Holland pour les Grains a francz. acad. szótárában is (l. biester s Heide szók alatt Adelungot is haldan = legelni, ellentétben az állandó lakással).

4) A hold különös tiszteletet nyert az egyiptomi, arab és zsidó földön, a holdtűnepek sehol rendezettebbek nem voltak, mint a Sabaeismust követőknél, kiknek mint láttuk, Hulda és Schabba varázslónéik is voltak, ma is az arab templomokból nem tűnt el a hold, pedig Mohammed, minden képet s bálványt kihánytatott azokból, a törököknél szinte a félhold országos czímer, melyet hordtak már a patriarchalis időkben az ismaéliták, mint Jesaias 3. 18. Jud. 8. 26. láthatni, sőt tevéik is azzal voltak felékesítve; a Gideon által megölelt ismaéliták ily holdacskákkal voltak ellátva, melyeknek neve zsidóul szahar, arabul jelent a szó holdat, hogy mind ez, mind a zsidó jarach (= hold), a magyar sárga szó, képes vagyok bizonyítani, mert az igen elterjedtebb szó a földgömbön, de időrövidség miatt most nem tehetem. Arab hagyományok szerint már Houd volt az első arab patriarcha, ki vallásukat s nyelvüket elrendezte, Kabbar-Houd (szó szerint koporsója Houdnak), ma is tiszteltetik Hadramaut földön, hol egykor a menny nagy népe lakott (popul. Minnaei l. mennyszót).

A styxről, poklóról Rhadamanthusról crétai Minosról görög hagyományok az arab földről szállottak át Graeciába, és nem megfordítva, mint azt Fresmel okszerűleg mutogatá, ki helybe tette megvizsgálódásait (Journ. as. 1840. Juillet l. Herbelotot is in Cabar houd). A Hadoram nép (Genes. 10. 27.), egyik ágazatja a menny-nemzetnek itt lakott. Hogy már a Houd patriarcha neve vallásos jelentésű volt, mutatja a syrus és arab hada ige = duxit, direxit, honnan hadi dux, a nap és hód ily vezetői voltak az időjárásnak, már Sanchthoniathonban a syrusok nap istene Hadad, mint azt Macrobius (1. 13.) magyarázza, jól írja Ritter: „der Name weist auf die asiatische Heimath, denn der Name Hadad ist schon zu Dawids Zeiten in Ben. Hadad auf die Könige von Damaskus auf die Stämme der Edomiter, und andere als Göttersöhne übergegangen, und überhaupt, als der eines National- und Schutzgottes syrischer Stämme verbreitet“ (Erdkunde VII. B. 2-te Abth. p. 551.), Damaskusban nagy temploma is volt Hadadnak vagy a napnak.

Az arab földön ellenben a hold tisztelete kapott lábra, nevezetesen az arab hagyományok szerint Houd volt az első, ki arabul beszélt, az adomiták még syrusul beszéltek; a syronabáthok vagy napimádók nyelve volt az első nyelv, melyen Ádám beszélt (l. Quatremérét Journ. as. 85. szám p. 241.). Meninszkiben Had nomen unius ex filiis Jacobi profeta, heda = sacrificium holocaustum, melylyel Hammer a latin hoedus szót egynek vette (W. J. B. XLVIII. p. 40.). A Hadidun arab népfaj ma is virágzik, Burckhardt ott utazott keresztül. Schabba királyné Hadhad leánya volt, ki Salamont meglátogatta, mint Herbelot írja, Hulda és Schabba varázslónékról már feljebb volt szó, melyek a német

Holda megelőzői, s különös, hogy az angelsax nyelvben is, nemcsak a Hilda, Holda névformák már a VII. században fennforogtak, hanem a had szóforma sem veszett ki, mert Ihre gloss. had = persona, qualitas, ordinis sacrivir, hadod, ordinatus sacerdos, hadung = ordinatio, hadian = consecrare (in voce Dias és had), Grimmben haida, heit, hâd, hâdes, head, melyek még a női névragokban élnek, mint god-head (= Gottheit), Adalhaid Engil-heid (Gr. II. 497). Houd patriarcha nevét a jehuda vagy juda (= zsidó) névvel egynek nem tarthatom, mert ő a tiszta arabok törzse volt, nem az arabok közt felolvadt népfajoké.

5) Hammer összeállítása az arab heda s latin hoe-dus szó erőltetettnek látszik ugyan első szemmél, de tudni kell, hogy az isteni nevek sokszor az állatokra is átruhasztattak. — Bochart figyelmeztetett már a latin agnus szóra, hogy az Festus szerint a görög agnos = castus, hostia pura (Hieron. I. p. 582 edit Clod.), hogy pedig ez utólsó, mint a származékja agnizo = purifico expio a sanskrit agni, latin ignis stb. szóformákkal rokon, ma már közönségesen el van fogadva (l. Jones W. J. B. II. p. 293.). A hód (= castor Bieber, vízi állat neve is ide sorozható, már maga a Castor név istennév, Olearius persiai utazásában hud = pisces, signa coelestia, de hud persául még patakot is jelent, hefthoud Herbelotban = hét patak, arabul haudh vizfolyóhely, ellenben a chyngalesek nyelvében haudha = hód (luna), (fr. acad. szótár) Kassai ugyan a hód = (Földiben hoda) állatnak nevét a hótt-ból magyarázza = holt, mert holt vízben lakik, de ez nem áll, mert a Volgában s a volgaföldi Bober folyóvízben is talál-tatnak, mely nevét épen rólok vette, a hodikó pedig, mely Vasban békasást jelent az erdélyi hódák, mily

nevtű falut említ Benkő Tordában, mely 1608-ban Görény várhoz tartozott, nevét hihetőleg a békasásos tavas helytől vette. A szárcsának is hoda a neve Földiben, szinte a viztől az arabok általán fogva vizikutyának nevezik a hódat, s alkalmasint a persa hud vagy houd s arab haudha nyomában ismaelitáink terjeszték el a nevet, vagy a volga földről hoztuk ki azt, hová az arabok már a VIII. században feltolakodtak, s hol északi Persiával is érintkezésben álltunk. Paris Pápaiban s Molnár Albertben hoda, hodaí, hoda-kelve = cras, holnap vagy hónap, hogy ez annyi mint hódnapi magában értetik. Hó (mensis) és hód (Luna) szorosán összefüggő szók, némely nyelvből hó = hód, nap, fény, meleg, Pott a kurdok nyelvéről tett vizsgálataiban idézi a persa haw szót, hód és köd értelemben, Castellusra és Güldenstadtre hivatkozva, minek a kurd haif, aif, hiw (hold) felel meg, hawin = nyár (Zeitschrift für die Kunde des Morgenl. III. B. 1. Heft p. 14, 29, 35), Robert „Collectanea Cimbrica” című munkájában hu gyöke a huan szónak, mely napot, világítót jelent (W. J. II. B. p. 35), ez a hu csak a chinai ho = tűz, honnan a Ho-schan = tűzhegy, a Visdelowragie vagy égő hegye (l. égszót).

Láttuk a jó szóban, hogy az is istennév volt, és ho sanskrit nyelvből = jó, még csak azt jegyezzük meg, hogy a IV. században buddhai földre utazott chinai Fa-Hian utazása leírásában az indusok vallását, írásait s földjüket hu néven nevezi, Tibet lakói is Hu emberek; kiknek földjén ment át a buddhizmus Chinába, a hu nyelv azon részeken, épen úgy eredetinek tartatik, mint a syro-arab hagyományokban, a syrus és arab vagy houd nyelve, mongolul goa, gó = weiss, glänzend, blendend, a chinai ho, s magyar hó (= nix), a

german mythologia szerint Holda ágyából hullanak hópillék a földre, valahányszor az felrázatik, a mongol gô, egyszersmind a fejedelmi nők tiszteleti czíme ma is (Gesch. der Ostmongolen von Ss. Soechen, Schmidt Petersb. 1829 p. 354.).

Klaprothban a tűz chinai neve: ho, cho, hoa, kurdul hawu, persául hawa = aër, et coelum, hiw = hód, Georgiában hawa = hód (A. P. p. 79, 117 és tab. 58.). A franciaia akademia szótárában a persa hawa = aura, coelum, angolul heaven, német heven, Grimmben haeven a.s. coeruleus havgyökből (= limpidus 1. 219). Hindouklu turk szótárában hawa arab = szél, turkul levegő s szél, már Beregszászi a török hawa szót (= Zeit, Frist), a magyar hó, hónap, hawa szókkal ugyanazonítá (p. 116), a persa hor (= hold), nála nyomtatási hiba lesz hawa helyett (p. 99), lejjebb hau és hor persa szókat adja nap értelemben (p. 112). Hammer szinte a Fundgruben des Orients című folyóiratban a persa have (= aër), s angol heave (coelum) szókat ugyanazonítá, a francz. acad. szótárában még have, havir = hevitni, égetni, úgy hogy a hó, hod, heo, hav magyar szóformák és régiségéről, s összefüggésekről kételkedni sem lehet.

6) A zsidó arab khalad ige = perennavit, duravit, honnan kheled = tempus, khulda = nomen profetissae a 70 fordítók Oldá-ja, valamint a szinte közös khadash ige = novus fuit, honnan khodesch novilunium, dies festus (Wiener p. 304, 326), a hold s hó d egyszerű gyökformákat tüntetik fel, valamint a magyar halad, zsidó, chaldaei halad és jalad = ivit, profectus est, honnan heled = haladás, a hold s nap járásaira vonatkozó igék voltak kezdetben, arabul hall, syrusul halhal gyök kettőztetéssel, mint had-

had és hadad, mikről főlebb volt szó. Ez az arab hall, syrus halhal (Wiener p. 252), a haladáson kívül luxit, splenduit értelemmel is bíró igeszók, a zsidó hálal igével egyezők, honnan helet Jesaiásban Lucifer, a görög helios = nap; miért Hammer is nem kételkedett így írni: „Helle arab. = splendere fecit luna, die Hella (Frau Holda), der norddeutschen Mythologie, welche halb weiss, halb schwarz (der Voll- und Neu-Mond), die Todten um sich sammelte, wie der Mond der übergang der Seelen bei Profeten grabe,“ ismét arab. Helle = novilunium, németül die Helle, chuld arab. gratia aeterna = német. Huld (W. J. B. XLVIII. p. 28, 40, és XCV. p. 102), valamint a halad, a hold, úgy a hódolás a hód formából merült fel, hódolás tulajdonkép, isteni tisztelete a holdnak, kihatólag hódítás, a holdol, holdit formák a német hold, s huldigen mintájára öntvék.

7) Az arab hall, syrus halhal, zsidó hálal igékkel egyezik a gallusok Haul (= nap) isten neve is; Tacitus a naharváloknak Alcis istenét említi, mely csak a kelta Haul-ceis = solempetentes von Haul = sol, und ceisio = quaerere, a kelta Elcys (többszörben Elceis) is idetart = anser sylvestris, a naharválok erdőben tisztelték az Alcist (antiquae religionis lucus Tacitusban), tehát itt is isten neve után lett az elnevezés, mint a finn mythológiában is Turilanien és Turilas nevekkel hasonlóké áll a dolog (l. Allg. Lit. Zeit. Oct. 1833 Nro 188.).

Meninszkiben hall gyökből hilāl = luna nova et per menses pacisci, hillet = initium mensis (t. IV. p. 1115), a Herodot Alitta bálványneve, melyet maga Herodot feljövő holdnak magyaráz (l. Kopp. Bilder und Schriften der Vorzeit, Mannheim 1819 és é. szót). A

kelta nyelv dialectekben ss aul, he aul, hail, sioul, h aul, az orosz összehasonlító nagy szótár szerint napot jelentettek (Arndt p. 359), a latin sol, görög Helios, új görög ilios ugyanazt jelentik, s ha bár ezek szorosan a magyar él gyökhöz tartanak is, annyi bizonyos, hogy egyik mint másik szó csoportozatinál az alapeszme a világosság s életerő volt (melegség, tűz).

I m á d.

1) Legrégibb nyoma van a halotti beszédben „wimagyuk urome isten kegilmet“, a w itt elől a szóban szükségtelen adspiratio, vagy tán a régi leíró hibája, mert lejjebb a szövegben már uemadsaguc áll, w nélkül: szent Margit életében is (1276), imadsagyt olvashatni, a későbbi magyar iratokban s könyvekben sincs nyoma a w betűnek, s a mi különös (Magyar nyelv emlékek I. 18), az imáadásnak több mellék értelmei voltak, mert az 1689. okiratban „Szundi Balázs megimádtatja Curiájával atyjafiait,“ annyit jelent, mint meginteti, megkináltatja s a kiadói jegyzetben áll, hogy ma is mondják megimáda pénzzel. Kassait (III. 27), a w betű félrevezetése, s vi gyököt vett fel, az igazi gyök, ugymond, ri, honnan rimad (= vimad betű cserével), rimán, rimánkodik, korholja Gyarmathit, hogy a turkiman (= pap) szóból eredtetni az imád igét, mert mikor a sirbeszéd tartatott, közöttünk, mint írja, nem fetrengettek az imánok. Az igaz, hogy akkor még a török Ázsiában lakott, de voltak ismaélitáink, kik iszlám vallást követtek, kijártak a szent földre arab iskolákat látogatni, kik sok keleti szót átültettek hozzánk, s a magyar nyelvet, s topographiát azokkal felgazdagították. A ritus explorandae veritatis című kézirat ellenmondhatatlan bizonyítványokat nyújt erre, s

bár valaki azt egyszer tudós magyarázatokkal ellátná; mert hogy az ismaeliták is magyar fajú nép volt, az többé kétséget sem szenved. Gyarmathi igaz megtévedt az *im a* szóban, mert az nem jelent papot, hanem az *im a m* jelent arabul imádkoztató papot, mely kötelességet egy időben magok a kalifák végeztek, mint Herbelotban megláthatni, az arab *im a n* annyi mint hinni, de Európában tudatlanságból, gyakran felcseréltetett, a két szó egymással (l. Hammert Wien. Jahrb. B. LXX. p. 5.).

Kresznerics származtatása is (*im-a* = *ecce deus*) alaptalan vélemény, mint a Dankovszkié is, mely a cseh *s lengyel mod l-e n i* igéből átvettnek állítja, az *im á d* igeszót. Ősvilági vallásszó az is, mint az isten, jó s más szavaink, csak nyomozni kell, hogy a kútforra egyszer rá is akadjunk.

2) Legtermészetesebb az *im á d* igeszót, *im*, *im a*, törzsből származtatni, mely istent, főlelket, majd isten képét, bálványt jelentett, s mint a bálványból (l. bálványszót), lettek bálványoz, bálványozás, úgy az *im á b*ól könnyen eredhettek, *im á d*, *im á d á s* *im á d s á g* stb.

A pogány finn fajú népek közt, még ma is vannak *im a* vagy *j u m a* főistennek bálványképei, melyeknek áldoznak, a névleírás különböző az írókban, mert az a helytávolságok, keleti és nyugoti finn dialectek szerint módosított, de közértelem szerint, csak ugyanazon egy fő lényt jelentnek.

Georgi (Russland Leipzig 1783. 1. B. p. 20, 32, 42, 52 etc.), *j u m a r*, *j u m a l a* finn főistenről tesz említést, mely *thor* (vagy teremtvő) istennel egy; a csere-misz népnél ez isten neve *j u m a*, votjákoknál vagy vitkaiaknál *i n m a*, *i l m a r*, *i n m á r*, tehát *j = i*.

Müllerben (Der ugrische Volksstamm II. B.) jumar, juma (= ima) jumala változó alakzatjai ugyanazon egy szónak, honnan a papok neve jommas (= imás), Schefferben (Lappland Frankf. 1675) jumula, jumal, immel, ibmél, jubmel nevek állanak, s az immel így ejtegettetik, immel = isten, im mole = istené, im melek = istenek, a lapp ősi hagyomány jumi törzséből származtatja a népet, ki patriarcha volt. Arndt szótárában, jumas, jamas, vogul szóformák jó értelemben, jumala, jummal, jubmel, ibmel, jum u isten nevek s jumönu istenasszony említettnek. Klaproth jamash, jonish, jumal, Mohne (Geschichte des Heidenthums Leipzig 1822. 1. B.) Tiermes vagy a Teremtő fabálványát lapp földön jubmelnek írják, s az áldozati szent helyekről kivált Mohne bőven ír. Sándor István már a finn juma, s magyar ima gyökszót egynek vette, s a betűcserét ihász, juhász, ihar, juhar példákban igazolá. (Sokféle VI. D. lap 85—87).

3) Különös, hogy a himalaya hegylánczolatok közepén népali földön, jumila földre s hasonnevű népre találunk, mely a finn jumula, jumal isten neveket, oly hiven tükrözi vissza, s a jumi űs patriarcha lapp nevére visszaemlékeztet. Tibet innen, mint Ritter írja, 15 napi járó föld, van itt yumila város is, vannak gancs és gancsa nevű bálványok, s a finn daemologiában, mint tudva van, a ganes főszerepet játszik (l. gonosz és gáncs szókat).

Megkapjuk itt a Tar völgyet (tar = vadon), az Ural nevet (hegybarlangok), Daba, Tingri (tenger), Kuti helyeket, Tista (tisza) nevű folyóvizet, Tarku, s Bákia és Kéri helységeket, a gurush papokat, kik kuruzsolnak, honnan a ghorkas népnév, mely a

ma gar nevű népfajjal egy tőkéből eredt, melyeknek nyelve még nincs megvizsgálva, csak annyi bizonyos, hogy az merőben elűtt a szanskritből eredt indiai nyelvektől. E ma gar népről írja Ritter, hogy Népal magos hegyei közt laknak, daemonokat imádnak, hústevők, erős faj, lelkes nép, hogy Hamilton helyben összegyűjtött szótárát jó volna már egyszer vizsgálat alá is venni, hogy nyelvükről eligazodjunk. Megemlíti a ma gar nép Khankha és Minkha törzseit, melyek nem hindu fajok, tatáros arczvonalaikat az eredeti hegylakosoknak, melyek közt azonban az ovalis képek sem ritkák (Erdkunde III. B. p. 19, 121.). Mind ezt figyelmeztetés végett feljegyezni szükségesnek tartottam, idővel egy más bűvár többet is kifejthet azoknak alapján, s még csak azt jegyzem meg, hogy ha a Jumula föld neve nem egy a Himalaya szóval (= hó-tanya), mert éppen yumila város határos itt a humla nevű hóvonallal, úgy az finn-tatár szó lehet, mongolul is ami, amin, mint Arndt szótárában láthatni, lelket, szellemet jelent, a mongol nyelvben oly jártas Schmidt pedig (Forschungen in Gebiete der älteren religiösen Bildungsgeschichte der Völker Mittel-Asiens, Petersburg 1824 p. 195.). Amida vagy Amita mongol neveit hozza fel Buddhának, mely hogy a mongol földön bálványoztatik, tudva van, a mi közel jár a magyar ima és imád szókhöz, mert hogy Buddha tisztelete magában Chinában is Krisztus után számolva a két első században lábra kapott, hogy az hunnuszok, s más turk-tatár népek is Buddha bálványképei előtt hajlongattak, nem nehéz kimutatni. Igaz, hogy Buddha Amida neve nem mongol, hanem indus szó Schmidt szerint, s az mongol fordításokban fényt sugárzó véghetetlennek értelmeztetik, de magából a névből, mely Amid, Imid, Imad,

Em ad, O mid, U ma d alakokra könnyen átváltozhatott (mire gyakoriak a példák keleti nyelvekben, például E me sa s A má d város neveken), a tisztelet-adást, tehát imádást fogalmazó igező is származhatott, mit a bálványászó is igazol, mely magában szinte az isten képét, szobrát jelenti, de származékaiban már a tisztelet-tételt fejezi ki. Azonban az Amida névszót sem lehet tiszta gyöknek venni, hanem a képzeleti im, a m, o m, u m gyökformákra kell visszamenni, melyek közül csak az o m forma maradt fenn s használtatik épen a buddhai vallásban az ismeretes O m, Ma, Ni, Pa d, Ma, Hu m könyörgési formulában, mely még Schmidt szerint sehol tisztán nincs megmagyarázva, a többi egyszerű gyökformákhoz már korán ragasztékok járultak s meghosszított formákban tűnnek fel különböző nyelvekben, mint például az arab im a m = pap, im a m e t pap tisztjét végezni, u m a n e t = vallás, hit, im a n = hitt, mely mint Ewald tanítja (gramm. arab. I. 99), gyakran adspiráltatik is, s lesz ha i m a n, syrusul ha i m e n, ad formam im á d j u k és vi m á d j u k = credidit et duxit Amen. — A török im a m pap, im a m l i k = paptisztjét végezni arabból átvett szó, hogy a törökök islam hitre tértek (l. Meninszkit I. 294.). A sanskrit o m gyök, írja Stuhr, világ lelkét, mindennek teremőjét jelenti, ez keleti vallásos szent hangzat (Die Religionssysteme der heidnischen Völker des Orients, Berlin 1836. p. 71.).

Hammer azt az egyiptomi A m e n, A m m o n lyturgiai szókkal hozá kapcsolatba, annyi bizonyos, hogy Thebaisban a felszentelt papok, már az ősvilágban, im a i köznevet viseltek, mint Rosellini s Gesenius magyarázatjaiból az ottani földalatti papi sírboltokban láthatni, melyek hat olasz mértföldre is elnyúlnak (l. Allg. Liter. Zeit. 1841. junius 109. szám), megvan a szó a

buddhai Cosmogoniában is, hol a pokol kapui előtt ülő imamem az arab-turk imámoknak, vagyis az imádságot vezetőknék felelnek meg (l. az Asiatick Researches kivonatját Hammertől közölve Wien. Jahrb. B. I. p. 322:). Buddha Amida nevével talál a japáni Amidás bálványkép is — idole des Japonais — mint a francia akademia szótára magyarázza, Amitie, ugyanitt allegorikai istenség, görög és római földön, melynek szobrokat s templomokat emeltek, Buddha neve Amitának is iratott, mint fölebb láttuk. Amoboudu = prêtre africain, melyben a Buddha név rejlik, Amoloco = prêtre du Congo, ki a megigézteknek visszaadhatja az egészséget. Hogy mindezek a magyar ima, finn juma, immel stb. szóformákkal összefüggnek, alig kételkedetni többé. Mongol kéziratokban Buddha neve Schmidt szerint Amidabha és Abhidabha formákban iratik.

4) Ha mind ez a nyelvvizsgálót még ki nem elégitné, úgy a sanskrit mad gyökhöz lehetne folyamodni, mely Bopp szerint = dicsérni, tisztelni, melylyel szrinte is rokon az arab hmd gyöke, melyet különbözőleg vocalisálhatni, honnan hamada = dicsérte, imádkta. (W. Jahrb. B. XLII. p. 252). Burckhard keleti utazó is az amude arab szót így értelmezi = dicséret, magasztalás, kivált hadénekekben (W. J. B. LV. p. 38.).

Meninszkiben ymad arabul = laudatum esse aliquid, oehmed = nomen viri, 2-o laudabilior, és már ekkor Dankovszkinak annyiban igaza volna, hogy az cseh, lengyel modleni is e körbetart. Az Arab amud szó, mely omad, emad, imad, umad, űmiid alakokban is iratik, nevezetesen Frähnben imad-eddaule = ország támasza, jelent oszlopot, támaszt, kőszobrot, a felirásos s hieroglyph figurákkal ellátott bisutuni

persa kőszobrok neve volt hajdan Be-si-amud (l. Porter utazását Chosreu Pêrwis képes palotájáról Wien. Jahrb. B. LXII. p. 23), mi felvilágosításul szolgál állításomra, hogy bálvány képszobrok imad nevéből a tisztelettételt jelentő származékok könnyen kifolyhattak. Több ily Amad, Imad helységek s családtörzsök neveiről az Amadé szó alatt bővebben lehet értekezni, melyet eddig irgalmatlan hibával a latin homo-dei után értelmeztek, csak azt jegyzem végül meg, hogy az arab ymad igező (= elevare quid palo, aliove fulcimento Meninszki l. 211), egy a zsidó amad igével, honnan a zsidó amud = columna, item montes altissimi, quasi columnae coeli, a persa amaden igével = parare, paratum esse, honnan amade paratus, instructus, maturus, de mind e három nyelvben imádási értelme nincs a fennforgó szónak, kivéve az arabot, hol, mint láttuk, főlebb a dicséret és tiszteletadási fogalmak nem hiányoznak.

I s t e n.

1) A legrégibb magyar halottas beszédben előfordul: „wimagyuk urome isten kegilmet“ Hunyadi János magyar esküjében is mondatik 1446: „isten téged ugy segéljen.“

A tudósok nagyobb része abban állapodott meg, hogy eleink azt a persáktól kölcsönözték, mint az ármany szót is, és ez leghihetőbb, mind azért, hogy gyakori érintkezésbe voltak a persákkal, mind pedig azért, hogy Zerduscht tanjaiból Ázsia, mint Európa különböző népei egyet s mást elfogadtak (l. Traite Historique de la Religion des Perses, par Foucher a franczia akademia Memoirjaiban t. XXVII. és Tychsent „De Religionum Zoroastricarum apud exteras gentes vestigiis a göt-

tingai akademia évkönyveiben volum. XII. Gottingae 1796.).

A nyelvtudomány is e mellett szól, mely Révai s Kassai erőltetett magyarázatjainak (Antiquii. Liter. Hungar. p. 122. szókönyv. III. Csomó l. 49) semmi okerőt nem tulajdoníthat, mikép félreveti a dalmat istin (=verax), lengyel istny, istotny (essentialis) szokat is, melyek a görög, latin est, szláv jest, német ist szók folyadéka, melyeket Gyarmathi szinte ok nélkül sorozott egybe az isten szóval.

2) Ibn Stahna keleti író után közli Hyde Tamás „Persarum religio est pervetusta, isti statuunt aliquem deum aeternum, quem vocant Yesdan, eo designantes *Тов Θεον*“, Scharistani szinte ezt mondja (l. Bayle Dictionnaire histor. et critique Zoroastres szó alatt t. IV.) és ez a Yesdan egész alkotjában a magyar isten szó, mint Beregszásziból láthatni, ki jezdán, izdán, jizden, izden persa szóformákat közölt isten jelentéssel, azt is hozzátéve, hogy más nyelvekben e szót fel nem találta (l. über die Aehnlichkeit der morgenländ. Sprachen etc. p. 13, 109, 162), Meninszki arab-persa nagy szótárában, jezdán = deus, quem etiam izid nominant, jez dperest = dei cola, jezdani divinus (isteni t. IV. p. 1172). Herbelot (Bibliothèque Orientale in voce Jezdan) azt jegyzi meg, hogy a régi persa és pehlvi nyelvben jezd, jezid épen az, a mi az új persa jezdán, de a persák ma inkább a khoda szóval élnek, mely Hammer szerint a német Gott, azonban a persa nyelvben ötven neve van az istennek, melyeket Hammer a bécsi literaturai évkönyvekben elősorolt (LIII. Band. Anz. Blatt p. 84), s azok közt a jezdán, jezd, khoda vagy choda is feltalálhatók.

3) Hager azt hiszi, hogy a kaspi tenger keleti ré-

szére felhatott manichaeusoktól, vagyis a persa Manes követőitől tanulták el a magyarok is az isten szót, kik syrus és persa nyelven beszéltek, ma is a syrus nyelv azon részen a tudósok nyelve, a magyar tanító szó is ily kölcsönözet a syrus nyelvből (Neue Beweise der Verwandschaft der Hungaren, 'mit den Lappländern, Wien 1793. p. 76.). Ez azonban nem áll (l. tanít szót), mikép erőltetett azon állítása is Hagernek, hogy a persa j e z d a n, az egyiptomi I s i s ből képeztetett.

Inkább hihetünk Neumannnak, ki jelenben a keleti nyelvek egyik főbúvárja, ki a korasáni Y e z d nagy kereskedő városról írja, hol tűzimádók vagy gueberek is laknak, hol Marco Polo is keresztül utazott, hogy a névszó világosságot jelent, Y e z d a n Ormuzdnak a világosság-urának a neve, s Ben Schunah szerint is a régi magusok a főistent y e z d-nek nevezték, mint Klenker toldalékjából a Zendavesztához kitetszik. (Asiatische Studien. Leipzig 1837 p. 138, vesd össze Marco Polo utazását Bűrck által legujabban Neumann jegyzeteivel kiadva Lipcse 1845. p. 91).

4) A világosság és sötétség két ellentétű elemek kifejlése, — Ormuzdnak Ahrimánnal küzdése igen természetesen kimagyarázható Persia éghajlatjából, melynek azur tisztaságu egét, szépen fénylő csillagait ködös és essős napok nem borítják el; Irán lakóiban mikép keletkezett e dualismusi hit, értelmesen meg van fejtve a berlini kritikai folyóirat 1845. novemberi füzetében 81. szám alatt, hol Eckerman „Lehrbuch der Religionsgeschichte“ című könyve szakértőleg bíraltatott meg, hová a többet tudni vágyót utasítjuk, mi itt elégejlük az ott Minucius Felixből felhozott helyre figyelmeztetni az olvasót, mely szerint H o s t a n - e s a magusok tudománya alakítójának iratik, a mi ismét csak a j e z d a n

vagy istennév, kiről szinte írja Plinius is h. n. l. XXX. c. 1. „Hic maxime Hostanes ad rabiem non aviditatem modo scientiae eius Graecorum populos egit.“ Ez a hostanes vagy mint Hammer írja ostanes, a tűz törvényadója, Zerduscht volt, a mythusos időszakból való, mert a históriai Zerduscht — a reformator — Darius Guschtasp idejében élt, mint Eckermann bírálója is e tényt kiemeli. (Wiener Jahrb. B. X. p. 217.)

5) Valamint Isten segits, Isten fogad nevű magyar faluk vannak Bukovinában, szinte ugy Ázsiában is több helység az isten névtől kapott nevet. Ouseley 1818. volt a már említett Jezd városban, melynek egyik részében mintegy 4000 gueber lakik, a régi tűztemplom romjai ma is láthatók; a vidéken még nyolcz-ezer guebert számíthatni, kik jámborok s régi pehlvi irományok birtokában vannak (l. Ritters Erdkunde VI. B. 1. Th. p. 266.). Fars tartományban is van Jezd-kost nevű falu, melyben Ritter szerint törökök laknak (l. c. p. 401.). Ghilán tartományban Ized-deh vagy Jezd falu Amol városhoz közel, a dicső kert földön, melyet Ritter Persia Lombardiájának nevez, hol szinte a tűztemplomok romjai láthatók (l. c. p. 451—456, 544.). A kurd földön is Jezd vagy Jezdan város van, melyet Theophanes Jesdemnek ír. (Wien. Jahrb. B. CVI. p. 75), s a khorazani yezd városnevét Ptolomaeus elgörögösítve *ισατια* = isatiahae-nak írta, hol yezdan vagy isteni tűztisztelet tartatott az időben. (Ritter VI. B. 1. Abth. p. 106.)

Tudni kell azt is, hogy a gueberek, nagy üldözéseket állottak ki, miután az arab mohamedanusok Persiára ütöttek, s a VII-ik században szerteszét elvándoroltak, miután magyar, közár, turk és mongol népekkel érintkezésbe jöttek.

Hagemeister írja, hogy a turkestani hegyek közt Belourtag és Badakschan földön nyugvó helyt nyertek az üldözött pársusok, kik ma is ott Galdchis név alatt ismeretesek = tűztisztelők (l. gyűlészót s l. Baer és Helmersen gyűjteményét, Beiträge zur Kenntniss des russischen Reichs, Petersb. 1839. III. B. p. 89.).

Legtöbben Khorazanból Pendschábba, vagy az öt vízfolyam földjére költöztek, kiknél Cherefeddin szerint Ormuzd neve Yezdan világosság (Ritter B. III. p. 577.).

Burnes keleti Kabul földön nem messzi Balkh várostól, hol egykor Zoroaster tanított, Yezdan Baksh tatár főnök birtokain is keresztül utazott néhány évvel ezelőtt, a hegyek egy részét Tatar hazara nép lakja, hihetőleg azon ezer tatár család ivadéka, mely ott elmaradt a turk-mongol seregből, melyet Manghu khán Holaku segítségére Persiába küldött. (Ritter V. p. 254).

A név maga mutatja a parsismusnak is ide kihatását, mint kihatott az a kurd földre is, hol Jezidek laknak, kiknek vallásáról alább leendő szó, s kik közt egyik tribus neve ma is Yezdan Baschis (Ritter VI. B. 2-te Abth. 414), mely név csak egy a fölebbi tatár főnök nevével, s Ritter is Theodatus szóval értelmezi, hanem ha nyomtatási hiba lesz, mert az andi sultán persa nagy szótárában is Jezdan Baksch olvasható, hason jelentéssel, mely melléknevet viselt az eretnek hitelesítő Masdek Nuschirvan persa király idejében (Wien. Jahrb. B. XXIX. p. 117.). A parsismus egykori nagy befolyását Ázsiára Neumann is tanítja, a turkojgur írásmódot (Hu = írás, chinai írókban) is a magusoknak tulajdonítván el, melyet nestorianusok terjesztettek el az V-ik században a turk fajú népek közt (Asiat. Studien p. 118, 131, 138), mikor már Priscus

tanusága szerint Áttila hunnusi is tudták az írás-
mesterséget.

A persa vallás koronkénti phrasisait más tudósok elég bőven kifejték, a persa birodalom széles kiterjedtsége Cyrus és a Dariusok idejében szinte tudva van, a sassanidák időszaka (223—632) előttem legjelentősebb annyiban, hogy a parsismus ekkor ismét nagyobb virágzásra jött mint valaha, mikor a persa királyok Oxustól s Industól kezdve, Tigris Euphrates s Araxes folyóvizekig parancsoltak, a kaspi tenger és a Kaukasus közt lakó népek délre persa hatalom alatt állottak Prokop tanubizonysága szerint, Aderbeidschan, Mazenderan, Taprestan, Ghilán északibb tartományok tűztemplomokkal bővülködtek, melyekről Ritter nagy munkájában többet olvashatni. A hunnus s turk népfajok vándorlásai ez időszakra esnek a kaukas feletti földekre, s onnan a Tanaishoz, kik a görög s persa udvarokkal kények szerint szövetkeztek, vagy pedig egyik udvar ellen a másikat segítették, mire elég legyen Prokopra hivatkozni, ki a sabirokról írja: „gens hunnica, habitant circa Caucasos montes, multitudine admodum copiosi — quorum principes alii Romanorum imperatori, — alii Persarum regi, inde ab antiquo aevo sunt noti et familiares“ (l. több írók helyeit egybegyűjtve Dankovszkinál Hungariae Gentis avitum Cognomen etc. Posonii 1825. §. 8. 10.). Priscus is írja, hogy a persa királyok követeket küldöttek ifjabb Theodosiushoz a magus vallást követő népek ügyében, hogy a görög birodalomban ne háborgattassanak s keresztény vallásra őket ne kényszerítsék (Attila ex Prisco Rhaetore Posonii 1745. p. 18.). Igen természetes volt hát ily szoros érintkezéseknél fogva, hogy a különben is schamanismusnak hódoló Ázsiából kiköltözködött népek a parsismus némely dog-

máit, szertartásait elfogadták, s azokat a maguk módjuk szerint átalakíták, a persa neveket megtarták, milyenek isten, ármány, kor (= nap), ördög stb., melyekről külön szó leendő, ha még régibb időkre nem akarunk visszamenni, mikor Iran népei Turan vagy Surány föld lakóival, az ugynevezett ázsiai scythákkal folytonos háborukat folytattak, kiknek egy része keleti Iránba megfészkelte magát, s kiknek bálvány imádásaik ellen Bakthriában soká kellett Zoroasternek, a reformatornak küzdenie.

6) A kurd Jezidekről írja Ritter, hogy titkos vallásuk, külsőleg ha szorul a kapceza, zsidó, mohamed s Krisztus vallását követőknek adják ki magukat, közönségesen ördög-tisztelőknak tartatnak, s Eurdek egyik falujok neve; az ördög nevét azonban soha nem említik, titkon a napot is imádják, pedig Tschéragsch s Sanderans is a nevek = Licht auslösch (l. csillagszót), a sátánt Malek Tavoos név alatt tisztelik, mint az isten egyik hatalmas szolgáját, ez a Taoos vagy Taous a tuzok madárképe gyertyatartóra állítva, melyet Forbes pávának magyarázott (l. tuzok szót, l. Rittert VI. B. II. Abth. p. 696 és 748, és feketére festett templomjaikról s gulya-alaku sírdombjaikról, Wien. Jahrb. B. CVI. p. 75 és 79.).

7) A görög Vesta név nem egy a persa Jezdan szóval, mint Cornides véli, Jacquet azt sanskrit nyelvből magyarázza, mások a persa avesta, Golius a persa atesch szókhöz kötik, némelyek a beschet (= auctor ignis)ből vonják le, e felett még nincs közmegállapodás, azért itt a bővebb kiterjeszkedés szükségtelen, annak idejében s helyén ezt tovább meg lehet vitatni.

Jó.

1) Ősvilági vallásos szó, mely legépebb formában fennmaradt a magyar nyelvben, s a mennyire a történetekben nyomozni lehet, kezdetben bizonyosan istent, királyt, mint isten képét, helytartóját jelentette Ázsiában; még ma is élünk a jó isten kitételével, és közmondás: „szegény ember szándékát jó isten vezérli.“ Használólag mondjuk jókor tempestive, jókor a procerus; jókori = praecox, melyekben a kor szinte ősvilági szó, a mi kezdetben szinte istent, napot, majd a nap időszakait jelenté. Nép- és családnevekben is megöröklött a szó, s hogy az istenek nevei után nép- és családtörzsök is nyertek nevet, a görög mythológiából felmutatható, zsidónevekkel is bebizonyítható (l. lejjebb a 4. számot).

A kolosmegyei 1702. készült regestrumban a Jó család régi magyar törzsnek mondatik Benkőnél (Transylv. Specialis), s Závodszi György történeti naplójában (1586—1624), 1603 Jó János magyar király helytartónak iratik, kit Pozsonyban fogságba tettek. (l. Apparatus ad histor. r. Hungar. Math. Bel. Posonii 1735. in fol.)

2) Megvan a finn s turk-tatár nyelvekben is ez a szó, a zend, zsidó, ó-persa, chinai s sanskrit nyelvekben egyaránt jósági s isteni értelemben nyomozható. Klaproth Ázsia Polyglottájában a finn formák jo w ö, g ü w ä, hea, h ö wa (= jó, gut), chinai nyelvben hao, chao, a mit Endlicher legujabb chinai grammatikája is bizonyít. Meninszkiben töröktől eju = bonus, egregius, julik vagy ejulik = bonitas (t. 1. 426, 427, l. Jenischt is in praefatione p. 76, ki azt egyenesen magyar rokon-szónak mondja). Beregszásziban japánul j o k a = jó,

jocska (p. 134). Castren szerint az ostják *s a w a s a* finn *h y w ä* (= jó) csak egy szó, Herbelotban a kikhin vagy kék tatár hordában (l. kék szót), *h o* = jó (t. VI. p. 264). Konfuts *Chi-king* című könyve (*Liber Carminum ex Latina P. Lacharme interpretatione edidit Julius Mohl Stuttgartii 1830*), egyik részének neve *s i a v y a* kevésbé jó, a másiknak *T a - y a* = nagyon jó, mivel ez utólsó a birodalom császáraival foglalatoskodik, és már itt tudni kell, hogy *Y a o* legrégebb bölcs királya volt Chinának 2357 Krisztus előtt, ki mind politikai, mind erkölcsi vallásos rendeletei által az ország hatalmának alapját veté meg, a bárdolatlan népeket megszelidíté, kiról írja Neumann: „la sagesse de *Y a o*, a survecu a vingt six dynasties tant indigènes qu' étrangères, qui dans une periode de quatre milleans ont regné soit sur la Chine entière, et une partie des pays limitrophes, soit seulement sur le gouvernements de Vempire actuel“ (*Nouveau Journal asiat.* Nro 79. p. 50—53.).

Ez az *Y a o* Matuanlin szövegeiben *J u*-nak iratik Biot, *Y u*-nak Panthier előadása szerint (n. *journal. asiat.* 1836. p. 291 és 376), a magyar jó palóczos kiejtése pedig *j a ó* (Pázmándy l. 101.). Bazin francia akademikus írja a chinai *ch os m o g r a p h i á*ról való értekezésében, hogy a nagy *Y u* alatt boldog volt China (n. *journal. asiat.* 1839. Nro 47. p. 368), mikkel szépen megegyeznek a boldog séresekről való régi hagyományok Strabóban, és az indus muha baráthai című eposban, melyekre idéz Lassen (*Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* II. B. Götting. 1838. p. 62. seq. ved össze Gützlafot is, *Geschichte des chines. Reichs*, Leipzig 1836. p. 54, hol írja, hogy a tökéletes erény s jóság Konfuts által *Y a u* képében állittatik elő).

3) Ritterben feltaláljuk a nagy és kis *y a o* népfá-

jokat is Chinában, melyeknek 29 tribusa van, s hódolt népek, mert jelenben yao nevek szolgát jelent szolgálói állapotokról. (Erdkunde III. B. p. 761. seq.)

Neumann szerint a hu (vagy jó) népnek yao nevű istene volt, mely annyi mint a persa yezd v. isten, a zsidó Jehova, Wu-csong chinai császár el akarta nyomni az idegen vallásokat, s a chinai magyarázók szerint a hu vagy mu-hu név mágusokat jelentett; a Tang dynastia történeteinek leírói, ez nem chinai fajú nép yao istenét tüzes léleknek írják, kik azt imádják, napot, holdat, csillagokat tisztelnek, s az isteni tisztelet előtt tisztulásokat visznek végbe. Tang idejében nagy és kis Bukhariában ily yao t tisztelő népek laktak, s a nyugoti barbarok, mint Gaubil is írja, magismust fogadtak el. A Hu népfaj, Neumann szerint is turk-ojgur népfaj (Asiat. Studien p. 137.). Főlebb láttuk már, hogy a kék tatár hordánál ho = jó, zend nyelvben hu = jó (Kosegarten Zoroaster könyveiről Allg. Literat. Zeit. 1833. Jüni Nro 96), nem csuda hát, ha a persa magismus Chinától nyugatra lakó barbar népek közt helyt fogott, nem csuda, ha az isten és jó szók északi és magos Közép-Ázsiában otthonosokká váltak, mert hiszen a sanskritban is szinte meg lévén a jó szó, a brahma népek pedig Burnouf s más illetékes orientalisták értelme szerint is Ázsia magosságairól költözködván le délre, a vallásos szókat is magokkal elvitték, mert mint Lassenből kitetszik, a persepolsi ékfeliratokban psü, a zend fsü, a sanskrit su = jó, a másik zendforma hu, mi a görög eu (ἔϋ) vagy jó. (Die altpersischen Keilinschriften, Bonn 1836. p. 46.) Benfey is a régi Orosángák vagy görög Evergetek (jóltevők, a dolog igazolva van Nagy Sándor történeteiben), nevét a zend hu és varezô = tett, többesben hvarezango (jóltevők) szókhöz köté.

(Jahrb. für wiss. Kritik Decemb. 1842. Nro 105.). A huzendforma megvan a pehlvi nyelvben is (Allgem. Geschichte des morgenl. Sprachen von Wahl, Leipzig 1784, p. 223), a pehlvi hu-r am szó az e nyelvben oly jártas Müller magyarázatja szerint = delectari, hu = jó, és râm gyökből (= öröm) ily összetett szó a pehlvi, hunar is = jó emberség (Journal asiat. III. Serie t. VII. Nro 39. 1839. p. 342), vegyük össze most már a jó szó alaki formáit, u. m. :

a) A finn formákat jowö, güwä, höwä, hywä, sawa, mikhez adhatok yongs, jomasz, szova, jövö, johd, Fejér Györgynél (Incunabula Magyarorum), ezekben látjuk már a *j*, *g*, *h*, *s*, egymásközi kicserélését szó elején, mint rendesen a zend *h* betti, sanskritban *s* lesz (husu l. több példákat Bopp által felhozva, Jahrb. für wiss. Kritik 1834. August Nro 28.).

b) a turk-tatár formákat eju, ho, hu, yao, gowa, givu, e két utolsó formát Ysbrantides és a francia akademia szótára említi (Arndt szótárában gö, goy mongolul);

c) a chinai formákat ya, ju, yao, hao, ehao;

d) a zend, sanskrit, pehlvi s ó-persa formákat, hu, psu, su, fsu, gu, khu, (mert Müller l. c. ily formákat is ad, mint a *h* megkeményítését);

e) a görög formákat éus, eus, éu, eu (*ἑύς, εὐς, ἑῦ, εὔ*), melyek gyöngé aspiratióval mondattak ki, nem kétkedhetünk mitsem többé a felhordott szóalakok összetartásáról, mint arról sem, hogy a magyarban a gyöknek legősiebb alakja maradt fenn.

4) Támogatja e véleményt a német ja szó is, mely e nyelvben csak mint particula maradt fenn s használtatik, gótul jái, ó-németül ya, angolsaxul gëa, angolul yea, svédül, dánul jó, honnan jata = affirmare

(Grimms Gramm. III. 764. 769.). A régi német copula *joh*, góthul *jah*, írja továbbá positiv jelentésű volt szemközt a *nu*, *ne*, *nem*, *num*, tagadó szócskákkal (l. c. p. 708.). Igen hihetőnek tartom azért e positiv jelentést, arra a mi jó visszavihetni, *s a* mit a magyar *jól van*, helybehagyólag fejez ki, az csak a *ja* particula megszükitett körében él még a német nyelvben, mert az *Ulphilas ius* vagy *jus* szóformája = *bonus*, *praestans* Castiglione szerint — rég kiveszett a német — nyelvben (l. Castiglione kiadását Massman által megismertetve, Jahrb. für wiss. Kritik 1836. August Nro 35.).

Még inkább támogatja véleményemet a zsidó *Jehova* szó, melynek kimondása módját görög írókból s a paterekből Kopp, Bellermand, Hartmann összeszedték, u. m. *Jave*, *jaho*, *jeo*, *jao*, eredeti gyök a *jah* (Bohlen die Genesis hist. kritisch. erläutert, Königsberg 1835. p. 111.). A tudósok közt azonban nincs megállapodás, vajjon a *Jehova* név eredeti zsidó szó-e vagy nem? Gesenius és Ewald az eredetiség mellett nyilatkoztak, Neumann Remusat a chinai *ya o*-val egyesítik; Rask az *elohim* (= *Elymaeusok*) név isten és király czímének vallja, milyen volt a *Farao* név Egyiptomban, Móses használta az isten nevére kizárólag, az *israël* népnek is a mósesi rendszer szerint *Jehován* kívül más királya nem lehetett. (Die älteste hebr. Zeitrechnung, Mohnike fordítá át. Leipzig 1836. p. 52. és 110).

Nork az *ophiták jao* nap istenét a bibliai *jah*-tól, egyiptomi *io*-tól elkülönözi, Hammer pedig ugyanazon napistent (mint Makrobui írja) az arab *jahu*, zsidó *jehova*, zend *gao* nevekkal ugyanazonitá (Wien. Jahrb. B. X. p. 229. 239), és így a tudósok többsége is a névszót közös ősvilágának tartja, szerintem is a magyar *jó*, *palóc*zos *jao* a felhordottaktól nem elválaszt-

ható. Sándor István (Sokféle V. D. 56. cikk) Leem után azt jegyzi meg, hogy lappul juo-ige = bájos ének, melylyel az ördögöt igyekeznek megnyerni. A csere-misch finn népnél Georgi szerint jo = ördög, az ige bizonyosan a magyar igézés — ige-törzsből. Az isten szó alatt kimutattuk, hogy az a kurd földön ördög névvé vált, így történt ez némely finn népfajoknál is, melyek különben is bűvöléseikről legelhireszteltebbek, a mi éghajlati viszonyainkból könnyen kimagyarázható (l. Allgem. Kultur-Geschichte der Menschheit von Gustav Klemm, Wien. Jahrb. CXV. B. p. 247.). A mordwin nyelvben is meg kell lenni a jó gyöknek, legalább a származékja, javulautin fel van mutatva Gablantz mordwin grammatikájában = jóvá hagytam, bizonyítottam (Zeitschrift für die Morgenkunde II. B. 3. Heft p. 396), és hogy még egyszer a zsidó nyelvre visszatérjünk, abban több tulajdon nevekre is akadunk a jah vagy jó isteni szóval összetéve, mint Joachaz, Jonathan, Jojakim, Joram, Joab (= jó apa), Joel (= jó isten, ef. élő), a zsidó halleluja is (= dicsérjétek jaht v. jehovát), a magyar hála és jó szók viszáttükrözései (l. hálaszót). Valljon a koptus joah = mitis, clemens fuit, a zsidó joah = pulcher decorus fuit idehúzhatók-e, nem merem állítani, ámbár tudom, hogy Otrokócsi az utolsó szót a jó-val egynek vette. (Orig. I. 304. II. 274).

5) A görög Jo (*ιω*) mythususa, mint a Perseusé keleti, későbbi fejlemény észak arimaspi hagyományokkal keverve (l. Völcker mythusos geographiáját Jó vándorlásairól s Hallingot Wien. Jahrb. B. LIX. p. 272), Jó városát (Jopolis = Joppe, Jaffa) Inachus, Jó atyja építé ott, hol Perseus az örök tűzistennek első emelt templomot, mint a chronicon pastchale s Cedrenus írják (l. Re-

landi Palaestina p. 639.). Argosban Jo a hold volt, a nap neje Inachus leánya, ez az androgynosi képzelet különösen Indiában a nap- és hold-dynastiák történeteiben feltűnő, és van okunk James Tod állítását elfogadni, hogy a tatár ai, chinai yu, az indus aju = hold isten, a hold-dynastia törzsöke! (Wien. Jahrb. B. LI. p. 59.). Hihetőleg a görög szokott felkiáltás is, io, io! mely gyász és öröm jel is volt, még Testullian korában használtatott, mint a német io, vagy négyszeres jó! jó! jó! jó! (I. Miscellanea Berolinensia t. IV. 1734. p. 195, s Ihre Glossariumát t. sub. voce Jo-dut Upsaliae 1769), csak az isteni tiszteletből vitetett át a polgári életbe is. Anguetil Zend szótárában is (Kleuker IV. 160) je oe = nap.

Lidércz és garaboncza.

1) A mit eddig a Lidércz szóról tudtunk, ebben áll. Sándor István a lapp lidru-t (= bubo, spectrum) egyezteté a magyar lidércz szóval (sokféle IX. darab l. 33), Gyarmathi az esthnus lüdrik (madár név, isten lova) szót gondolta lidércznek (affin. p. 166), Dankovszky a cseh lidekradize, tót ludikgratje szók után alakultnak mondja = hominum raptor, hinc Magyaris incubus, qui hominibus insidiatur, et ignis fatuus qui homines seducit“, Kassai lidércz és ludvércz szók alatt elbadá, hogy azok szárnyas egeret, hódkóros embert, futó csillagot is jelentnek a nép szájában, mely összetett szók a lud és enevércz (= denevér, lat. tenebrio) párosításából merültek fel. (III. csomó l. 290.) Hogy e származtatás meg nem állhat, magában látható.

2) A lidércz szó főbb értelme az éjjelenként bolygó tűz, mely a temetőekben s fent a légben gyakran látható, a tudatlanság azokat kísérteteknek vette, melyekből az-

után sajátos mythusokat formált. Thorlacius és Grimm szerint (Hermes V. B. p. 1. et seq.), az ások bevándorlása előtt keletről, skandináv földön a természeti elemeket tisztelték a jótok, vagy finnusok, hloder vagy löder neve volt a tűzistennek, melyet a bevándorlott népfaj villámló s mennydörgő istene — Thor váltott fel, a finnusokat északra felszoriták, de az együttlakás s gyakori érintkezések okozák, hogy a german északi mythológiára a finnusok természeti vallása nagy befolyásu volt, így a finn loge (= lang), s a skandináv loke finn eredetre mutat, a dán ledru, az eddai hlo-dyn, német hludana, csak a finn hlödernek nőnemre átváltoztatása, mely a földanyának az abból kifejlő tűznek eddai neve, Odinnak is, a nap szemének hlöder neve volt, a szótörzs írja Grimm hlod = tűz. A dán tudós Münter után Mone is bőven ír e tárgyban, dán földön Seeland szigetben hlöder istennek Lethra nevű városa volt, máskép hleidra, hleidargardur, Lethraborg, Hledra, Hledri, Lederun, mitől a lapp lidru, esthnus lüdrík szót elválasztani nem lehet, Mone szerint is törzs hlod tűz, áldozati helye. Lodur istennek, melyet a woluspai ének is a teremtés történetében névszerint is megemlít. Ez isten névtől neveztettek el a kelta Lutar (Lutarius), ki 278 Krisztus előtt Kis-Ázsiára rontott, a dán nép hagyományaiban él Lothar király neve, a régi frank Chlotár, Chlodio, Chlodoveih, Chlot-hilt nevek is a frank és dán hagyományok s vallásuk egységére mutatnak. (Mone I. 265.). Schrader hivatkozik az alsó-rajnai földön talált köfelírásra is: „deae Hludanae sacrum C. Tiberius Verus“, az újabb Edda szerint, mely Nagy Károly idejében készült, ez Vodannak (= Odin) második neje volt, a későbbi Frau Holda (= hold), mely a

nép babonás hagyományaiban s kísértetekről szóló regeiben soká fennmaradt. (German. Mytholog. Berlin 1843. p. 190.) a német *lodern*, *auf lodern* igék mint *lod* törzs származékai a tűz sebes mozgását, fellobbanását fejezik ki, a szláv nyelv is bírja e törzsszót, *lad* Schafarik szerint = Glanz, nitor (die ältesten Denkmäler der böhm. Sprache p. 52), a szláv mythologia *Lado* istennéje rendesen Venusnak magyaráztatik.

3) A magyar nyelvben a *lod* törzs vezet a *lidércz* szó leghelyesebb magyarázatjára, melynek nincs ugyan tulajdonkép tűz értelme, de a tűz sebes mozgása a bolygók természete származékjaiban igen jól kifejeztetik, sőt Adelung szerint a német *lod*-nak is eredeti jelentése nem a tűz, hanem a sebes mozgalom, *Lode* szó alatt írja, hogy az mozgást, indulást jelent, *loden* = sich schnell hin und her bewegen, *lodern* ist ein iterativum von *loden*, Sächsisch *loddra*, a magyar *lódul*, *lódít*, tehát rokon a német *loden*, cseh *loudani*, *louditi* igékkel. Kresznericsben *Löd* falu s város név, *lödör* erro, grassator, *lödörög* = vagatur, a tájszótárban *lödíng* = pille, *lödörödöm* székel székely szó, *lödörög* ide s tova hányódik, *lödöri*, ki horgasan ide s tova megy, mint a *lidércz* s mindenbe botorkázik, a *lödör*-ből már ecz képzővel lett *lödércz* vagy *lidércz*, mi természetesen fejlett ki magában a nyelvben, úgy hogy itt kölcsönözetről szót sem kellene tenni.

Az eddai *hlodin* s német *hludana* istenasszony nevek is a *ladány*, *ludány* magyar helységek és személynevekben fennmaradtak, Pray 1283. oklevelet közöl, melyben Comes Folkus filius Nicolai de genere Ludán előjő (dissert (VII. p. 129), Kéza szerint ugyanezek a cseh *Lodan* földről hívtak be (p. 83. edit Podhr.), de abból csak az következik, hogy ott is volt

Ludány föld, mint van Déli-Azsiában Pendschabban Luddana tartomány, északiban Ludánypatak épen Dauriában, hol csud magyarok laktak, hol a Nádor-hegy s több hason magyar nevek még ki nem veszttek (Ritter II. 263. V. 32), s a székely krónika már Ladon pogány magyart emleget a hét vezérek időszakából, Oláh Miklós sáros Ludan úrhidát jegyezt fel a XVI. században: villa Lad s Ladán 1217 említettik a nagyváradi káptalan jegyzetekben, Lodi abbas de Cholt (= zsólt), ugyanott 1217 van feljegyezve. Lado régi magyar családnévről szólnak a kolozsmegyei jegyzetek, és ha Sándor István Ladány helység nevét a bolgárok alatt Lodjene) révnek (trajectus) magyarázza, az a magyar lód törzs értelmével szépen megegyezik, s hibás felfogás a ladik szót is kölcsönöztöttek venni, melylyel még a vitkaiak és siberiai tatárok is élnek, és már Grimmben hlíde, hlád, hlídon angelszász nyelvben = navigo, proficiscor, tehát = lód-ulok, más alaki formái ládh, lídon, laden loeden (Gramm I. 896, 971), ladie, ladin = Frachtschiff auf dem Bodensee angelsächsisch ladje, lúdia Schmid mutogatásai szerint derék sváb szótárában (p. 338.).

A lád, lud, lod törzs ősvilági szó, Móses szerint Lud törzsből valók az aethiopsok, ludin = vándorlók, kóboriak, vagy kabarok voltak, Bochart mutogatásai szerint a lud gyöknek ez az értelme = declinare, obliquare, torquere (Phaleg I. 2. c. 12.), tehát csavarogni, mint a lidérczek szoktak, Sickler Lydia nevét is innen magyarázta; a patriarchalis időkben ez a kóborgás rendes életmód volt, Herodot Jirken népe is ily járókelő volt, a török júrok, s magyar járok ázsiai csavargásainkra mutatnak, mikről azonban más alkalommal leend szó.

4) Garaboncza = magia necromantica Molnár Albertben a görög chiromantzia, vagy kézből (tenyérből) jóvendülés, a cigánynék ma is úzik e mesterséget. Garabonczás diákok az iramlók, fellegkergetők, melyekről a trullai zsinati végzés, s az indiculus superstitionum említést tesznek, a helyek közölvék a jelen munka második részében 3. §.

Manó.

1) Kresznerics szerint „malus genius, daemon“ közmonda Dugonicsban „szegények ajtaját nem őrzi a manó“, Dankovszki tovább nem tudott hatni, mint a görög mainoon-ra hivatkozni = daemoniacus, szokás szerint azért azt görög szónak adta ki. A Tájszótárban Matics Imre azt tanítja, hogy Manó = Manuel, ki az ős magyarok prófétájok volt, de a bebizonyítással adós maradt, adós is fog maradni, mert Manuel csak a zsidó Immanuel (= isten mivélünk), minek a Manó névvel semmi köze. De mi hát a Manó? felelet a Meny istene, különösen pedig a hold, mire a fennmaradt mythologiai és nyelv emlékek utalnak.

Szólottunk már Jesaiás Meni v. Meny nevű bálványáról s meny szó alatt, szólottunk az arab menath-ról, mely görög $\mu\eta\eta$ = hold, hogy az arabok különös tisztelői voltak a holdnak, s Hud nevű patriáráhájok koporsóját ma is becsben tartják, előadtuk a hold szó alatt.

Varro így ír „luna olim graece $\mu\eta\eta$ dicta unde illorum menes = mensis.“ A Plutarch Athene Saosis istene Mene nevet is viselt, Onka Mene Nomusban, a Savsis név az aegyiptomi Sais világosság istene; a Mene az etruriai Men-fra vagy Minerva mint Moversben láthatni (Die Phoenizier 1. B. Bonn 1841). A Men név

épen úgy mint a *Man* szóról láttuk, gyakori az országok s népek neveiben, mint Artamenes, Komana, Armenia, az ó testamentomban, Mini, Meni, vagyis a hold mint a fatum istenasszonya emlittetik Jesaiásnál, (65. 11.) mivel a pontusi királyok szokott esküje Pharnaces Men-jére (hold) összefüggésben áll.

Az etruriai edényeken Minerva sisakján hold, sarló forma ékesség vagy cifrázat áll. *Mene dea* vagy *Mendea* felirással, mint, Demster monumetrusca című gyűjteményéből Jäkel által idézve van, s hogy a tányér és sarló szokott hierogliphok Indiában mint Egyiptomban a nap szó alatt megérintve volt. A *Mene dea*, *Mendea* felírás a *Macrobia Maniaja*, Plutarch geneta *Manoaja*, az egyiptomi Mendes, s valamint a nép tányéra után az áldozati eszközök, s más gömb alakok nap, nab, nup p stb. neveket nyertek, szinte így volt a dolog a *mene* vagy hold névével is. Scheffer írja: Wenn ein rundes Stück Gold so an dem Halsbände hängt von dem Worte *Moene* = luna, dessen Ründe es nachahmt“ (Lapland p. 67. Worm után).

A görög *manos* v. *mannos* is genus ornamenti collaris, s ez a zsidó *menik* (Daniel 5. 7.) a *meni* bálvány ékessége a sanskrit *mani* = monile. *Manes* poculi quaedam species apud Athaenaeum. Stephanus görög szótárában. Herbelot írja, *Menath* nevű bálvány szó alatt, hogy a törökök az arab *menar*, *menareh*ből csinálták a minaret nevet, templomaikat az új hold sarlója ékesíti. (t. 11. p. 402. edit. 1783.) Az ó-testamentomi *meni* bálvány hát minden esetre a holdat illeti, mit az indus *summat*, v. *summenath* bálvány név is, mint előadtuk, a *meny* szó alatt igazol, s a zsidó, arab *Manah* ige = determinavit, numeravit, destinavit, a hold járását, időszakjait fejezte ki, épen úgy

mint a német manez ige, honnan Monath, Menot. Ottfried, a XI. században már él a Manó szóval = hold. Jakel (p. 59.) Mane, Man, Manen alakzatait közli. Hagen pedig így ír: „Menian (main), minan davon mēna der Mond als Zähler der Zeit, und Man (der Stammvater Mannus) der Sinne ende (Mann im Monde) ganz wie von dem indischen Urvater Mann (der denkende) aller Menschen Manuscha, Manus, Kinder heissen“ (J. f. W. Kritik 1834 Aug. Nro 38.). Grimm szinte Mēna, manô, mânôt, mano szóformákat közöl holdértelemben (t. 37. 87. 204.) Czimber nyelvben pedig ily verses magány beszéd közöltetik a bajor évkönyvekben, mely a holdhoz van intézve:

„Du Mano scheinst auch ich han gaschaint.“

„Du Mano pist sol, auch ich bin sol.“

„Du Mano ghêst ich och ghea“ (hist. philos. Klasse II. B. 3-te Abtheil. 1838. p. 625.)

Possart lapp grammatikájában is mana = kisgyermek, mano = hold (p. 49.). Bullet így ír kelta szótárában manong örményül petit garçon (a lapp mana), franche comté-ben Manau-nak nevezik a gyermekek a felöltözött főfedett embert, ki őket ijeszti, a hód neve is görögül az ember képről mene, németül mon, mane, mone, maen, lappul manna = Monath (in voce Man). Ihre szótárában Mane, Mona, Mano, Mana, Moon, Maane szóalakzatok feljegyezték hold értelemben. Mindezekből kitetszik, hogy a Manó név különösen a hold tiszteletét tárgyazta, és a keresztény vallás kárhóztatván a pogány bálványozást, rossz értelemmel ruházta fel e nevet is.

Mit akart Otrokocsi imez szavakkal mondani „manos, mano quo certum Turcarum genus appellamus (II. 252.), nem tudom, tán hold czimerekre akart utalni

mintegy megvetőleg? A görög *mainomai* = *insanio*, *mania* = *furor*, hihetőleg a hold phasisait fejezik kezdetben ki, mert a babonás hit szerint azok az ellenerők küzdéseire magyaráztattak; ~~ma is a hold- s napfogyatkozások a tudatlan népeknél rémülést okoznak, s schaman papjaiknak kell közbejárni, hogy mindenféle csel-fogásaikkal megnyugtassák a népet, de a mantis szó~~ (= *vates*) Bapp szerint nem onnan jő, hanem a *man* törzsből (= *denken*), honnan *sanskrit* nyelvben *matīś* = *scientia*, a görög *mathe* és *mantr*, a görög *mantis*, ki szent könyörgéseket mond el (allg. Lit. Z. Julius 1834. Nro. 115.).

Manes nevének a *Manó* szóval csak annyiban van egybeköttetése, hogy mindegyike a *man*, *men* törzshöz tart, *manichaeismus* csak a régebbi irán földi dualismus nagyobb szerű rendszeres kifejlése, Bayle *historica critica* nagy szótára (art. *Manicheens Pauliciens*) s az általa idézett kutatók kellő felvilágosítást nyújtnak a dologban.

Meny (*coelum*), **Meny** (*nurus*), **Menyasszony** (*sponsa*), **Menyecske** (*mulier recens nupta*).

1) Gyarmathiban lappul *manje* = *nurus*, finntül = *minia* (p. 73, 74, aff.), Fejérben (*incunab.* p. 33. seq.), finntül *minia* szinte a magyar *meny* (*nurus*) *noppi*, a magyar *nap*, *napa* (*socrus*), permtil *jen-esch*, sirjántül *jen-ölanya*, votjákul *jen-esch* = *coelum*, *meny*, vogolul *numma torom*, osztjákul *num-torom*, mordvául *mänel* = *meny*.

A vogol-osztják *num-ról*, l. napszót, mely szinte eget is jelentett, tehát a *meny* szóval egyezik annyiban, hogy ez is megfordítva néha napot jelentett. A *torom* a magyar terem, honnan teremtő; időnk nincs ez igen

érdekes vallásos szót tovább fejtegetni, mint fel kell hagynunk a szándokolt többi magyar pogány vallásra vonatkozó szók magyarázatjaival, melyek magukban már egy kis szótárt képeznek, de érdeket csak úgy nyernek, ha az általam eddig közlöttek szerint minden oldalról felvilágosítatnak. Fel tett czélom azonban idővel ez elmulasztást kipótolni, mert nagyára átestem az előmunkálatokon, melyek nélkül ilyesmihez fogni nem lehet.

Révai szerint a menyegző = menyেকেző ($g = h$) a menyেকেzem ige (= sponsam duco), előző a régi magyar bibliai fordításokban (Gramm. I. 401.). Ugyanő a halottas beszédi *m u n h i* (= coeleste) szórólirja: „nobis meny, meny ei, olim m ö n y, lappon m u e n j e s i format adjectivum m ö n y i, kihoztad a te népedet földi jelenségekben, és m ö n n i iellenségekben“ (Báthori bibliájában), fuit olimet m ö n y et m ö n y e, unde m ö n y i, m ö n y e i“ (Ant. hung. p. 286.). Hogy Moldvában ma is a menyেকেző divatos a menyegző helyett, azt Petrás Incze levelei bizonyítják Döbrentei Gáborhoz (Tud. Tár. 1842. Julius). A közmonda: „napad nem gondolja, hogy ő is csak meny volt“, magában mutatja a nap és men szók egykori szoros összefüggését vallásos körben, melyből azok a közéletre átvitettek, miként a hold és nap szók alatt eléggé kifejtve van, s jelenben is a meny szónál a női különbség a két nem összeházasítása, a mythológiákból felmutatható, hol a men törzsszó, napot, holdat, eget, teremő szellemel stb. jelentett.

Hogy meny hajdan rossz személyt jelentett volna (pellex), mint Cornides állítja, Béla névtelen jegyzője szavaiból kiindulva, nem hihető, mert a krónikás szavaiból csak az jő ki, hogy Mennmouroütnak sok felesége volt „dux Morait, cui nepos dictus est Mennmou-

routh, eo quod plures habebat amicas“ a keresztény bárátnak vagy papnak, ki a krónikát írta, hitellenes volt a polygamia, azért azt a canon értelmében ágyasságnak tartotta, de abból korántsem következik, hogy a meny eredetileg is rossz személyt vagy ágyast jelentett volna, mint abból, hogy a székekelyek a menyecske szót megesett személyre is használják gúnyképen, nem következik, hogy a menyecske szó is eredetileg csak rossz értelemmel bírt, sőt egész Erdélyben ügyes menyecske alatt derék ifjú asszonyt értenek, mint a Táj szótár is megjegyzi. — Cornides nem is sejtíté, hogy a magyar menyecske, német meniske, (Keróban manniska, és máshol mennisko), közel rokonok man, men törzsből, mely mind a két nemre egyiránt használtatott: hogy a Mensch szó a man-ask, men-isch összehuzása, mely mint Adelung s Grimm tanítják, sine discrimine sexus, emberi lényt, teremtményt általánosan fejezett ki, mihez a rossz értelem sehogy sem illeszthető. Gablenz mordvai grammatikájában mänelen = menyei, mänel = meny, mänelste = menyből, mänelen = menyé stb. (l. Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes II. B. 3. Heft p. 383 és 2-tes Heft p. 235). Szent Margit életében (1276) iratik: „a menyey yegesnek zerelmeert“, ismét: „a feuldy jegest immar masodszor utala meg“. A jakut menga tangara (Arndt p. 144), a magyar meny és tenger szó, Arndt csak a meny rokonitá, s hibásan menjeknek írta. Samojédul Mejen, a finn minja, magyar meny, Castren szerint (Bülletin de l'acad. Nro 63, 64, t. VI.). A halottas beszédben munhi uruzag = menyország.

2) Armenia neve, hol az Ararat hegyek világtörténeti fontosságot nyertek, tulajdonkép menyhegyet jelent, hol a meny népe lakott. Minni Jeremiásban

(51. 27.), Minnas Josephusban a nemzet neve, az a r zsidó har = mons, prominentia, a magyar ó r (= nasus) s órmó stb. — Wahl szerint a nemzet neve (minni, minnas), a zend mino, parsusul myny = coelum, tehát a magyar meny (Asien p. 807), Bochart és Schütz szinte így magyarázzák a nevet, az utólsó hozzátéveszi azt is, hogy a régiek a hegy névből az egész vidéket Myniának nevezték el, s az arab Armán név is abból lett (W. Jahrb. B. XXIV. p. 294. l. Dubois de Montperieux kaukasusi utját is t. IV. Paris 1841. p. 51. Kééré-meno = Arménia v. menyei Irán föld, lásd Ur szót is).

A Hindukusch hegylánczolatnak magos csúcsa is isten- és ég-hegynek neveztetett, Indiában Meru (= tűnődőklő, sugárzó, Bohlen Alt-Indien 1. 12.) a neve, Persiában Albardsch, Alburns, Elburns, mely név szinte az égig nyúló nyugoti Kaukasusra is átvitetett, melyhez tartnak a Nabath hegyek is (l. nap szót), Chinában Thien-schan a neve = ég—hegy; Birman földön Mienmo = menyhegy Buchanan, tatárul Kiloman = szinte menyhegy Wil ford. szerint (the coelestistial mountain. Asiat. Researches VI. 175. VIII. p. 315.).

A birman vagy Barman mien, a zend mino, parsus myny, a pehlvi nyelvben mini, többesben minian = menyeciek „les célestes“-nek fordítja a pehlvi-ben ritka jártasságu Müller is, honnan mainyu = menyeciek, zendül mainyneys (Journ. Asiat. 1839. April Nro 40. p. 322.). Mona vagy Muna hegyeket említ Ritter a Chinával határos Ordos földön is, az Inscham hegycsúcsa is Mona nevet viselt, melyen örök hó van. (Erdkunde 1. 165. 236.) Az indus delta földön kereskedéséről híres Minagur város neve is = meny város, Mina és Nagora (= város) szóból összetéve, a scythia

sákák, kik a második században oda leköltöztek, építék a várost, és saját Mina nevekről nevezték azt el, hihetőleg a Mina vagy Muna hegyekről China szomszédságából költöztek ki. (Ritter IV. 474. Götting. gelehrte Anz. 1831. Nro 21. et seq. a fejr hunnusokról Indus földön Cosmas helyét, s az összefüggést amazokkal). Támogatja ezt a pénz-tudomány is, mert a bakthroschytha pénzeken Mana o-bago felírás Benfay szerint zabinsi viszhang, a Sabaeismus pedig arab és scytha földön a vallásnak első elemét tette, mely szerint a világosság országának urát Man it tisztelték, syrusul Muni a neve, s ez a Mana o-bago felirat az end main java = menyei, és bago = fény, a sanskrit bhaga = fény, szerencse; bag h törzsből = tisztelni. (Jahrb. für wiss. Kritik 1842. X-ben Nro 111.) Az oshroeni királyok pénzein is a maanus, mani, manus deus, mann, mani, mini névfelírások gyakoriak, Bayer 12 ily felírást közlött, melyek a syro-arab Mani, Muni, tehát a világosság ura nevére visszavezethetők (Hist. oshroen p. 43.). A persa Minotschehr király neve is Dorn és Buttmann szerint = a menyei Aresch, kit Strabo szerint a persák isten gyanánt tiszteltek, kinek utódjai a Herodot Artajoj népe (Dorn p. XII. in praef. és a berlini akad. évkönyvei 1818—1819. p. 227. hist. phil. classe 1-a).

Deguignes azt írja a hunnus lovak nemesebb fajáról, hogy az menyből származott, Piringer azért a ménest menyyesnek, vagy menyből származottnak magyarázza, ebben van valami, mert a mén törzs (= csődör) a teremő s nemző erő, mint a mony is, honnan monyas (= csődör). Mind a mén, mind a mony szélesen elterjedt szók, melyek még alakjaikat is egymással felcserélik, embert, lovat, s magasb értelemben világ-

alkotót jelentnek, ez volt az eredeti jelentés, az élet, mint más szókat is a vallások mythológiájából kölcsönözte át, s ne feledjük, hogy majd minden hadakozó nép az embert és lovat egy szóval fejezte ki, mint equus, eques, equites, gótul manu = homo és equus pusillus Isidorban, máskép mannus Galliában (Diesenbach Celtica I. 100.). Így volt a dolog az arimasp, aspasiakoi, Marsac nemzeti nevekkal (= lovas ariusok, lovas sákák, asp és már = ló az utolsó a magyarban is fenn van a marha szóban, tovább fejtegetni a marha szót nincs időm). A hindouk vallása még a kút-főt is kimutatja, mert Mann szerint, mely törvény adónak neve is, már a menyre mutat Brahma teremtménye ereje férj- és nőtermészetté változott át, az utolsóból viradzs lett, mely férfinemiségében Manut szülte a látható világ második alkotóját (Stuhr die religions Systeme der heidn. Völker des Orients. Berlin 1836 p. 74. 77.) De a Mania tiszteltetett Rómában is Macrobius szerint. Plutarchban geneta Mana a genesis szülő oka. (Bayle dict. Histor. et Crit. I. 684) Manes (kinek neve csak a sanskrit Manu s Manuscha Mensch) első Schapur alatt a harmadik században híres magus s új keresztény sectát alakító tanító, hogy Mani, Bruddha, Zoroaster, Christus, Mithras egyek, u. m. a nap különböző incarnatioji, az alap vallás külső formáságait alkotók. (Ritter Erdkunde v. B. 271.) Lassen szerint a Rigved hymnusai, még csak egy Manut ismernek, ki Brahma fia volt a teremtmény, kinek ő demiurgussa, másutt mondja hogy Manus a hindouk hite szerint eszmeisített képe az istentől lelkesített törvény adónak, Egyiptomban Men vagy Menes, Lydiában Menes, Phrygiában Manes, Cretában Minos, Germaniában Manous ugyanazon egy fő valóság név (Zeitschrift für di Kunde Mor-

genland I. B. 3. Heft p. 367. v. B. p. 254). A későbbi vedá iratokban már több Manuk említettnek, Brahma egy napjára 14 Manut számlálnak, azaz Garcin de Tassy magyarázatja szerint bizonyos időszakig egy-egy Manu uralkodott. A vedai cosmogoniában, hol az égi testek körkeringéseiről van szó, a Matra a Manasban születik, s annak fejtegetője így ír man = penser, manas coeur, l'homme le penseur, on la compare au Men de Phrygiens, au Mannus des Germains, a Minos de crete et a l'egyptien Ménes-être ferbuleux, dont le primitif est clairement explique dans l'idée de l'indien Manus" (Journ. as. Nro 63. März 1833. p. 219 Nro 74. februar p. 99.) Manasa ünnepet még ma is megtartják a hindouk, mint a természet istennéje ünnepét. Hogy a német Mann, Mannus, Mensch szók a sanskrit Manu, Manus nevekkal összefüggnek, arról köz a megjegyzés (l. Arndt p. 301. 302. Boppot Jahrb. für Wiss. kritik. 1836. Nro. 59, ki a cigány Manus ch (Mensch) szót is megemlíti. Pottot Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes III. B. 1. Heft stb.)

A Parsusok mythológiája szerint az első emberpár neve Meschia, Meschiane, hogy ez a Meschia csak a sanskrit Manuscha, a Zend mas-ya, pehlvi Meschia, kurd manzs, szláv mensch, mush, mees, finn maa-meis (földembere) elég megérintni, cigányul a manusch forma mellett (= Mensch Bopp és Smodits) megvan még a manu forma is a spanyol cigányok közt Borrow szerint, honnan manusalo = erős izmos, men = persona.

Nem kételkedhetünk hát a meny szó istenies jelentéséről, még ma is Hymalaya déli részeiben tiszteltetik a meny tava Manas sarovara, (sara = tó a magyar sár) a tó körül lakók neve, Manasaukos, manasa

nyelvökben = menyei Moorcroft szerint (Ritter II. 510.) Meen tartományt említnek Gaubil levelei is Laos országban, mely Chinával határos (j. as. 1832 Nro. 59.). Mina a fénylő smaragd-kő egyik nemének neve, mely Ben Mansout szerint ott közel terem, s Kafteristanban Mainu a jó isten neve, Buddhának is Ázsiában Sakja Mani, és így Muni a köz neve, mely egyszersmind urat s királyt is jelent (Ritter V. 113.), épen úgy mint az Elohim = Bal stb. nevek (l. él, bálvány). A Mand-schu név (= Weltheiland) Schmidt magyarázatja szerint, Sakja Mani bálvány szobraitól van, melyeknek a VII. században dschuv, dscho nevek volt, Tübetben tehát Mani Bálványa. (Bulletin scientia Nro 192. T. VIII. 1841).

3. Ha az Ararat hegyi minni nemzet a meny lakója volt az arabiai minaeusok is Mina vagy Muna föld lakói, ily meny föld lakói, már Bochárt félreveté a cretai Minostól nyert nevezetjüket, és nem ok nélkül (g. s. p. 119), mert jelenben Fresnel okgyőzőleg bebizonyítja, hogy a pokolról való görög hagyományok, helyzeti vizsgálatok szerint is az arab Mina földet illetik, honnan yemen tartománynak a neve is, s Cretába s Graeciába Minosról Rhadamanthusról Styx stb. vizekről innen szállongtak át a hiteszmék (J. as. Juillet 1840.). Strabo a minaeusokat nagy nemzetnek írja, melynek egyik ágazatját épen a Sabaeusok tették, honnan a Sabaeismus vagy Zabuis műszó, Houdnak (l. hold) koporsója e meny földön őriztetett, s ma is tiszteltetik Hogy az arabok Mohamed előtt is tudatlanok nem voltak, sőt irodalmok, városaik, s kereskedésük volt, nevezetesen a csillagászatban jártasok voltak, Indiával s Egyptommal folytonos összeköttetésben álltak, mind azt megolvashatni Jomard, Ledillot s Jaubert munkáiból (l.

Journ. as. März 1840. t. IX. III. serie Nro. 51). Arábia belseje két annyi, mint Franciaország, azt jó formán Ibrahim hadakozása óta kezdik jobban megismerni az európaiak, hajdan jobban ismerték azt, s boldog Arábia tulajdonkép a menyföld, hol a drága fűszerek is, például a thus minnaeum a menyföldről nyerte nevét, melylyel nagy kereskedést űztek. Itt volt a menybálvány, melyet Jesaias (65. 11.) men i név alatt említ, a görög *μην* vagy hold, ámbár Gesenius azt Venus csillagának akarja vétetni, azért mert arabul menath = fatum, fortuna, tehát Venus szerencse-csillagzata, de Indiában is megvan az a menath-bálvány s azt épen az oda költözött arabok vitték át, indus neve Summatsum hindouk nyelvén = hold, naat, nat = tisztelni, honnan a helység neve is (Wien Jahrb. XXXVI. B. p. 252.). Mekka mellett is van Mina vagy Monna szentföld (= menyföld), hogy különösből holdat jelentett a név, onnan eredett, mert némely néptörzsnél főleg a hold tiszteltetett (l. manó szót), de még Egyiptomban Mendes = coelum stellifer, s e név Herodotban áll a második osztályu isteni nevek közt (Buhle Geschichte der Philosophie t. 1. p. 15. 42.). Champollion a Mandus király nevét fel is fedezte a hieroglyphek közt Rosellini nagy gyűjteményében, a királyok temetkező helyének is Menephtheion neve volt, siciliai Diodor pedig és Herodot nyilván írják, hogy első egyiptomi király Mén vagy Ménes volt, ki az istenek után uralkodott s Memphist építé, Wilkison szerint e Mén vagy Ménes hieroglyphek hangzati szabályai szerint Ménai sőt 2320. Krisztus előtt, másutt 2201. az özön víz után 147 évvel élteti (Gelehrte anzeig. München 1836 Nro. 102. 1838 Nro. 168.), a crétai Minos pedig az arundeli márvány krónika szerint 1285. élt Christus előtt.

Indiában szinte a Ramajana epos szerint Manu volt az első király a meny törvényadója. Ha már a Zend, parsus, pehlvi, birman nyelvek, a meny szó alakját épen a magyar meny (coelum) értelemben tisztán fenntarták, ha koptusul ma is menuth = la divine, coelestis, honnan Menuthis város neve Byzanti Istvánban, melyet a koptosulirt könyvek is Canope mellett említnek (Ackerblad j. asiat. Nro 77. p. 407.), ha a finn, tatár nyelvekben ma is él a szó, még az esthunnusok főistene is (Tarapyhha = teremtvő) Monu vagy Mone fellegvárban lakott (Mone Geschichte des Heidenthums t. 66.), tehát a menyben, következetesen az őś névnek holdra, napra, emberfajokra, földre, hegyekre, s királyokra alkalmazása igen természetesen megeshetett, mint ez más vallásos nevekkal is megtörtént, s azt kell hinni, hogy azok még az első nyelv maradványai, melyek később különféle színezetekben használtattak. Viszszatérve most már a félbeszakított man, mén es szókra, melyeket Deguignes adatai után Piringer meny és menyéseknek vett, megjegyezzük, hogy a szerencsés ötletet chinai annalisok is támogatják, melyek szerint 102. Christus előtt, az oxus földi Muni nevű sákakkal (kikről Minna gura város neve) a chinai császár véres háborút folytatott az kulchi híres lófajért, melytől a scythák nem akartak adózni, ez a ménes a Bolor hegytetőn lakó csuda méntől származott, a hegy alján legeltek a kanczák, melyek szülték a derék lovakat (nevek ku = lu vagy ló), mivel vért izzadnak (vérejték), menyei lovaknak is hivatnak (l. Rittert V. 60.). Hogy e sáka másképp Tahi népfaj (Dáhák Herodotban Dahae Arriánban) nem mongol, hanem vagy finn, ogor, vagy turk fajú volt, a chinai leírásból következik, mely szerint Ta-van, vagy csupán Van, Vén néven is említett föld lakói, kiknek

e híres ménések volt, mélyen fekvő szeműek, nagy szakálluak, és igen bajuszosok, kiálló óruak (tehát görög profil) nőnem tisztelőik, az ércz-olvasztáshoz értnek, Tesi- vagy Tűz-istennek áldoznak lovakkal, ürükkel, arany bálványuk is van, milyennel a chinai császár is megajándokozta őket, napi, vagy nap nevű királyuk volt az V. században Christus után, egy Khang nevű más királyuk pedig 605—616 a Vén nemzetségből eredett, mely egykor a Kilian vagy menyhegyen lakott nyelvökre nézve barbarok, házassági és temetési szokásaik a turkokéval egyezőek stb. Hogy a Vén szó a finn nyelv minden ágazataiban keresztül szövődik és szinte istenes értelmű, elég itt megjegyezni, időm nincs erre is felvilágosítást adni.

A mony szó (honnan monyas = mén) alaki változásai Klaprothban finn és samojed nyelvekben mona, mónna, monu, muni, männe, muna, munna, min, mana, moun, mini, muni (A. P. t. VIII.), lappul manne, mane, osztjákul mon, = mony, mit Dobrowszki és Sajnovits finnlandi utjokban jegyeztek fel, a mony szó már tojást is, nemző tagot is jelent, koptusul chmonn = nemzőtag, honnan Pán város neve (Panopolis) koptusul Akhmyn közép Egyiptomban (Ritter Afrika I. Th. p. 776.), arabul muni = semen (Ewald gram. t. 287.). Meninszkiben meni sperma genitale viri et mulieris (t. IV. p. 774.) circassul abásul, mana ismét a magyar mony (Klaproth A. P. p. 171. és tab. IV.).

Sajnáljuk, hogy kifogyva időből, a kis-ázsiai Azizos s Monimos istenekről hallgatnunk kell, amaz Ares vagy Mars (= izmos), ez Hermes vagy Creuczer szerinta nemzési ösztön, mon vagy mony törzsből mindenik a nap széktőlője (ἡλιος παρσδρος) (Wien. J. LXII. B.

Anz. Bl. p. 50.), mindenik a nemzői tűz képviselője az Ituraeusok közt. Keleti isten nevek ezek, mikre a görög nyelv még felvilágosítást sem adhat, maga az Ares név is a scytha a or (= ur, ér, erő, erős), miként Azizos = izmos, iz törzsből, honnan izzasztó, izzad, izzadás, a felhevülés s melegülés következményei, a menyei lovak, mint láttuk vért izzadtak, azonban a további felvilágosításokkal Ares, Azizos, s Monninos isten nevek felett adósoknak kell maradnunk, mivel csak egy szó kidolgozása is rendkívüli feszült munkálkodást igényel. Meg kell még jegyeznünk, hogy Samojed földről a has domborúsága is m y n, m u n, m ű n i a d e, m u n u r i formákban közöltetik Klaproth által (tab. VII.), a mi ismét a magyar m o n y m o n y o r u (= ovatus) honnan M o n y o r u - k e r é k = rota ovata s több helység neve a két hazában, ide tart a M á n y, s M á n y o k nemes családnéve is Belső-Szolnokban s Dobokában, hol Manya és Nemes Mány helységek is vannak, Monyok telek van Nógrádban, M o n y o k Sándor Istvánban = nimium testiculatus.

Hogy mind ezek kosmogoniai műszók, ez első nyelv maradványai kétséget sem szenved, mihelyt a M a n n szónak (= emberi lény, a két nem, majd csak a férfienem és mén-ló) alaki változottságait átpillantjuk, mely hogy asanskrit m a n i, m a n u s c h u, m a n a s, a p a r t u s m e s c h i a, Z e n d m a s o y a stb. szóformákkal egy, főlebb már megjegyezve és M e n s c h alakjában kimutatva volt; a vedai cosmogonia szerint is M a t r a a m a n a s b a n született azon francia tudós magyarázatja szerint a szivben, de ez csak észlelési metaphora, mert a m a n, m e n, (= m e n y, m ö n y, m o n y,) törzs teremtető s alkotó erőt jelentett, mind a Rigveda hymnusai, mind Manes tanításai szerint, a d e a M a n i a, g e n e t a

Man a is erre utalnak, s Man u a látható világ második alkotója volt a Brahminok bölcelete szerint is, Egyiptomban is main symbole de la force a francz. acad. mythol. szótárában, tehát mind a megtestesítés (actus incarnationis), mind a megtestesülés ok, és okozat összefolynak a szóban, s ha Burhani Káthi arab szótára a sanskrit man a s szót a Zend menisch szóban mutatja fel (= sziv). Hammer igen jó tapintattal azt a „Mensch“ szóhoz köti (W. J. B. CX. p. 7.)

Lássuk most már magának a Mann, s Mensch szók alakzatjait és értelmezéseit is, melyek a magyar meny (nurus) menyecske, menyasszony szókra is hason felvilágosítással szolgálnak, mint milyenre a nap és hold szók következetesen elvezettek.

4) Adelungban Mensch, mennisch, mennisco, mennis, mennisko, minsk, meniske, menise szóformák közöltetnek azon hozzáadással, hogy Egyiptomban már Manosch hajdan embert jelentett (ez a Mén vagy Ménes vagy Menai, a történetírók és hieroglyphék olvasása szerint). Adelungszerint Man, Manno (l. Manó szót) gyökből isch raggal lett maennisch, menischko stb., mely elébb mellék, azután fő névvé vált, Kéróban manniska, manask még mellék nevek, az ask képező régi szász nyelvben magában már férfit jelentett, Manask, Menisch-ből lett Mensch szó összehúzáva, mely mind a két nembeli emberilényt jelent. E magyarázat szerint hát a Mensch, Manask, Mennisch a Man vagy Mén embere, teremtménye. Tacitus a germánoknak Tuisto és Mann törzsapákat ad, az a Mann vagy Man nemzetek és fő személynevekben nagy szerepet játszik. Turkman, Musulman, Alaman, Erman, German, Marksman, Brahman v. Bariman stb. nemzeti

nevek a persa Bahman, Akuman, Neriman, Ahri-
man, Sapatman (Zerdusht neve) Kerman, Kodo-
man (= Godeman v. jó ember, isten embere, így nevez-
tetett Darab vagy Darius) személynevek nemzeti és csa-
lád leszármazásra utalnak. Így van a dolog a men,
mene, menes, (= meny s hold) szókkal is (l. Manó
szót.). Hagen a Mensch szót, egyedül a Mann-ból szár-
maztatja, s így ír: „irländisch man Magd, und Knecht,
besonders aber Jungfrau (meny?) mans, mann Mensch
überhaupt, besonders aber Mann wie junger Mensch
nur von Männer gebraucht wird, dagegen das Mensch
nur von Weibern. Mensch selber ist irgentlich das adjectiv
von Mann für männisch, wie isländ. mennsker“
(W. Jahrb. B. 1. p. 185.)

Az eddai mythusokban Meniska férj és nő nemre
egyaránt használtatik (= menyecske l. Ihre szótárát
Manask és Människa szó alatt), Grimmben män, mon,
a. s. vir, mennen = serva, manna = homo, min-
ni, foemina (meny, menyecske) manneskja, men-
neske, männischko = homo, anima, mennise =
gens felhozza a mennische, menische, menesch,
mennisko szóformákat is, másutt írja: „Man = homo
Form und Bedeutung verlaufen sich hier in ein uner-
reichbares Alterthum; die altnordische Mundart trennte
das Neutrum Man = mancipium, servus, servus virgo
von dem masculinum madr (mannr). Mit dem Form
Manna scheint in Ablautsverhältniss, Minni = foemina
in Meri-minni villeicht auch minnja = amor (Gram.
I. 224. 225. 271. 546. 662. 725. II. 177. 373. 374.
467.).

A Meriminni a mythusos tenger nője v. menyasz-
szonya, s nagyon hihetőleg a német minne = amare
minne amor, minna, = caritas csak a menyekezésre,

összeházasodásra vonatkozó szók, mi az ismeretes Minnenlied vagy szerelmes énekek gyűjteményei által is igazoltatik.

Klaproth a kurd manno, mano, osset moi, moin szóformákat is felhossa a Mann szó mellé (A P. 79. 93.), hogy ez a manó ismét csak a hold vagy nő asszonynev, látni fogjuk a Manó szó alatt. Ugyancsak Klaprothban mensja, ménnasi, minsjem a samojedi dialectusokban már asszonyt jelent, Ménatsche, Mennezi pedig = Mensch (t. VIII. IX.), melyek a magyar meny s német mánneske stb. szóformákkal szembe ötlőleg egyeznek.

Beregszászi a menyecske szót (p. 32.) a meny származékának helyesen állítja *k*, *ts* ugymond a magyarban kicsinyitnek, de a németben is, az *sk*. Grimm szerint épen e szóban hasonlítottatott vitt végbe, tehát az eddai mániska = a magyar menyecske, a Volupsa című mythus gyakran használja e szót nőszemélyekre, igazi értelme a kicsinyítésnek tehát abban fekszik, hogy a nőnem gyengébb lévén a férfi-nemnél, a meny már magában kisebbitője a Mann szónak, mire a német minni is utal = foemina, ellentétben a góth manna szóval (= férjfi) a maniska s menyecske pedig már második fokozatu kicsinyítés az angol mánikin is (= emberecske) e mellett szól.

5) Valamint az ég, nap, bál s bálvány stb. szók hegyek elnevezésére is használtattak, mivel azt hiték, hogy a magas hegyek az égig felnyulnak, s az istenek is ott laknak (az olympusról való mythus keleti eredete Gesenius s mások által ki van mutatva), a meny szóval szinte így van a dolog. Mona v. Muna s Mino magas hegyekről volt már szó a 2. szám alatt, mikhez most hozzáadjuk a kelta mane, mun szokat = hegy

(Bullet t. 1. p. 31.) más kelta dialectusokban maen, main, man alakokban jó elő Leo szerint (Jahrb. für W. Kritik 1844. Nro 56.) latin mons francia montagne, a görög mūno = munio, mūne = moenia, ily hegy erősségek, meny várai voltak, az azokban lakók általában véve a hegyes földek lakosai, Minaeus nevet nyertek. Bochart, s utánna —

Michaëlis e nevet ugyan a zsidó mavn-ból vonják le (habituaculum dei Wiener p. 702.) un vagy hun törzsből = habitare a dolog lényegesen így sem változik, mert rokon törzsszó lesz, mely arab és syrus nyelvben már nőszülést jelent. A Zend ssanskrit nyelvek a meny forma régibbsége mellett tanusítanak.

N a p.

1) Az orosz összehasonlító nagy szótárban új Caledoniában naap Tanna szigetben naup, a társasági szigetekben naga = nap, (sol) az utolsó a pehlvi naglia, ha különben helyesen van ez a szóforma ott közölve. Amerikába észak-keleti Ázsiából költözött át a szó a népvándorlás alkalmával, a samojed földön num, nub, nom, neb, nob az ég neve Arndt szerint (p. 313.), mely az európai s ázsiai jeges-tenger vidékein szélesen elterjedve van. Klaproth szerint a samojedok istenneve, nob, nub, Koreában napnak nevezik a fényes czint, a cserkész földön pedig nap, napa = arczkép (A. P. p. 142. s 343. és tab. II. VIII. lásd Besse utját is p. 394. és Neumannt Ruszland und die Tserkessen p. 146.). Erdmann utazásában (II. Th. 2-te Hälfte p. 233.) nebe samojedül anyát is jelent, ez hihetőleg a magyar napamasszony, hegyalján napa, erdélyiesen napadám asszonyom (Kassai III. Csomó lap 404.). Sajnovits így ír: sororis filium lappones dicunt noep, ungari nap

vocant socrum, Rudbeckben lapp *noppi* = nap, tehát szinte két értelmű, mint a magyar nap szó, Pelbart Oswald legendariumában *napon*, *kedied* = naponként (Veszprémi Centria altera Pars II. p. 194.). Castrén legközelebb így szól: „észak-nyugoti Sibiériát két fő részre oszthatni, a nyugotira vagy az ugrok Sibiériájára, melyben fő népek az osztjákok, s vogulok, a keleti vagy is a samojedek Sibiériájára, hol ismét a samojed faj a legszámosabb. Ezek, u. m. a samojedek, egy főistent hisznek, sazt Num, Nom, Nap név alatt imádják, az északiabb samojedek félelemmel mondják ki a nevét is, azért inkább melléknevekkel élnek a közbeszédben, például a tomskiak *ildscha*, *ildja* néven emlegetik = öreg vagy nagyatya, mely a finn mythologiai ukkonak felel meg. Mind az *ildscha*, mind az *ukko* magyar szók is egyszersmind, amit Castrén tán nem tudott, amaz az éltes, ez az *ük* magyar szó, a german mythologiában az *Alfadur* vagy *Alfader* épen ily öreg istent jelentett (Mythologie der alten Deutschen und Slaven von Tkány. Znaim 1827. p. 4. Castren leveleit közlik a péterváribulletinek Nro 74. 75. T. IV.). A samojedi közép dialectben *apa* és *appa* Castren szerint = a nagyobb nőtestvér, ez is a magyar napához tart, a mással hangzók kettőztetését ez a dialectus szereti.

2) Európában, Ázsiában, Afrikában, földünk ezen három főrészeiben, melyeket az ó világ ismert, a nap tisztelet a névvel együtt elterjedve volt, és eredetét Ázsiában vette, azért e földrésről szölok legelőbb is.

Japán föld nevééről így ír Wahl: „Japán roszul iratik Schapan vagy Schapán helyett (*sch* — lágy hang mint a francia *j*). E nagy sziget helybeli régi neve *Nippon* (= nap palotája) a Chinaival változtatták *Schippen*, *Schiponra* át (Allg. Lit. Zeit. 1831. Nro 173.),

csak nem így ír Klaproth is: „Japan = Zsipeu = nap eredete, felkelése, Marco-Polóban Zipangu = zsipeu = a nap felkelése hazája, japánul Nifon, Nipon (A P. p. 320.). Beregszászi mind ezt elmondá jóval előbb, s a magyar nap szóra utalt vissza (p. 84.). Gaubil missionarius szerint is J y p e n oly föld, hol a nap felkél. (j. as. Nro 59. 1832. p. 403).

A schémi nyelvágzatokban n u b-pullulare, progerminare, nib, nob, fructus, Nob urbs sacerdotialis, nabia = vates, nebua profetissa (Wiener p. 591. 592. 606.), mint a holdnak volt hulda, vagy khulda = proféta asszonya (l. hold), úgy a napnak is ily nap profétája, és jóslónéja. Nebo syrusul Nabo a babyloniai istene, mely szó Nebuzardan, Nebukadnezar, Nebuschanban királyi nevekbe is átment (Wiener p. 592. 593.) Bayer az edessai Nabo istent holdnak vette, mert Assemannál (t. I. p. 317. Jacob. Sarugiensis a bálványok eltűnéséről syrus földön így írt: „daemon malus Edessae posuit Nabo et Belum“, már pedig Belus = nap, tehát Nabo Bayer szerint = hold, de ez későbbi időre mutat, mikor már a nap és hold tisztelet módjai s nevei is felcseréltettek egymás közt, mert a babyloniaiak Quatremère terjedelmes mutogatásai szerint syro Nabathok voltak; Moses előtti régi népek, kiknek nyelvén beszélt maga Ábrahám is, kik a felvilágosodás emberei voltak babyloni földön, s arab földre csak később vándorlottak, a Nebo hegy neve is, melyre Jehova parancsából Moses halála előtt felment, hogy az ígért földet meglássa tőlök vette a nevet (journ. asiat. Nro 85. 87.) s e névszó sok nyelvben eget, felhőt is jelent, mert a szenthegyekről, milyen volt a Nebo v. nap hegy is, azt hitték, hogy az egekig nyulnak fel, a chinai Hoschan másképp Agde vagy Eg hegyekről meg volt ez

a közvélemény, mint Ritterben láthatni (l. é g szót), Nap földnek (regio Nabatine, Nabatis, Nabaten, Nabatiker) nevezte ott. Josefus szerint, minden föld, a mi a Veres-tenger és Euphrates között esett, szerinte Nabajoth Ismael fiától (Genes. 15, 13) van az elnevezve, a mit Reland is elfogadott, azon okból, hogy valamint Kanahan s Mitzraim földek, úgy a Nabath föld is személy után vehette nevét, a mi valószínű, csak ne feledjük, hogy a fontosabb személynevek is az ő s világban isteni nevekből lettek. Siciliani Diodor írja már Reland idézete szerint: „ad ortum solis qui Nabati vocantur, Syrus nyelvben nabata = crevit, germinavit, nabato = herbae plantae, fructus, tehát a zsidó arab n u b, n i b, n o b, n a b o t h, ismét syrtil n a b a, = fons, Masius szerint n e b h a igétől = effundere eractaere, ez ismét a zsidó arab hason jelentésti n a b a ige szó, hogy mindezek a napisten munkálataira visszavithető szók, magától értetik, és Troger az indus Parvatira készült hymnus szövegek magyarázatjában, az ott szinte előforduló n â b b i szót tüzelemnek, vagyis inkább tűzforrásnak magyarázván (a syrus naba), helyesen jegyzi meg, hogy keleten mint nyugoton a sok istennév, s isteni munkálatok a napban mint egy központosítva vannak (Journ. as. 1841. Sept. Octob. p. 273). És épen így áll a dolog a Nabath, nép, a Nebo máskép Nabo hegy és isten nevekkal, Hyeronymus idejében Nebo hegynek még Nabau neve megvolt (antiquo hodie quoque vocabulo), megvolt Nobe vagy nap papjai városa Bethanuaba név alatt, miről Reland írja: „video in hoc nomine urbis Nob deprehendere vestigium praefixa voce Beth, Hieronymus Nob et Diospolin (tehát isten városa) vicinas esse credidit“ (Palaestina l. 1. Cap. 17. 20. és pag. 492. 667. 671.). A Bethanuaba másoknál Beto-anuabe =

Nub vagy **Nob** temploma. — A törzsnév keleten soha sem veszett ki, Jakut arab geographiája két **Nub** s öt **Nubet** (= nabath) nevű helységet szám-lál fel a maga idejéből. Sojouti említi **Nabát** várost Haurától két napi útra, a francia akademia szótárá-ban **Nápée** = divinité de la fable, qui présidoit aux bois et aux montagnes“ (= **Nebo** s **Nabó** hegy, s **Nabo** isten), **Abubekre** leánya (VI. század) **Nabob** vagy **Nab**ia nevet viselt = prófétané, ma is **nabi** arabul = próféta, turkul **nebbi**, **nabega**, Eichorn szerint az arab földön kiválólag költőt, poetát jelent, (Fundgruben des Orients VI. B. 3. Heft p. 233), ellenben az ó testa-mentom a **nabu** igeszót mindig a hamis prófétákra használja, Jeremiásban **nebü** igézők, álommagyarázók, azokkal osztályozvák, kik az igaz isten nevében hazud-nak (l. példákat Allg. Lit. Zeit Julius 1834. Gesen szó-tára felett). Az indus **nábobok** (apróbb fejedelmek) turk-arab, mongol **nab** és **naib** hivatalnevek, mint a **nabi** vagy Hammer szerint **nebijóslók** közneve egye-nesen a **nab**, **nub**, **nap** törzshöz köthetők, arabul **nab**a ma is eminere, excellere, honnan Bochart szerint a nabath nép neve (Hierog. 1. 535.). Meninszkiben **náb** = princeps populi, familiae caput, **nabi** h clarus et cele-bris vir, arabul, persául **náb** = purus, merus, sincerus, clarus, limpidus (t. IV. p. 837.). A syrus **nabato** zsidó-arab **nib**, **nob**, **nub**, **naboth** (= fructus), a samojed **nebe**, **apa**, **appa**, magyar **napa**, **napada** a persa ékfeliratokban **napja** formában áll (= unoka), Wester-gaard magyarázatja szerint, pehlvi felírásban **napi**, az ujpersa **naváden**, **nabir**, **nabiseh**, ugymond a régi **napat** s **napja** formákból készült. (Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes VI. B. 1. Heft p. 164). Az arab **nibras** = lucerna, fax, syrus **nebrésa** = flam-

ma, lucerna (nabras v. nebras = luxit, micuit (Winer p. 596. Bochart g. s. p. 520), a chaldaei nebrascha (= lampas), mind csak a naptörzs származékai. Különös, hogy a Nabathok, egyszersmind aramaeusok is, Aram vagy öröm, azaz: boldog föld lakói (l. öröm), de ők ármányosok is Quartremére idézettjei szerint, szinte így a scytháknak legrégibb neve Aram volt, s a typhon vagy ahriman legtöbb hagyomány után scytha földön lakott, mint azt Hallingban megolvashatni, siciliai Diodor már a scythákat Palos és Napes törzsekből származtatja, Pliniusban ezek scythae apalei et napaei. Ez az író még azon fölül az európai Scythiában Maeotis tó körül napitas más olvasás napaeas népet laktat, byzanti Istvánban Napis vicus Scythiae, melyben napat vagy napites nép lakik, a névről írja napitai nomen gentile. Hogy a Palos = Pluto a sötétség országát kifejező névszó, azt Halling okszerűleg bebizonyítja. (Gesch. der Skythen 1. B. 2. Abth. p. 165. stb.) Aelianus is Plutot az Apalaeusok földjén laktatja, következésképpen a Napes törzs a világgosság vagy nap országát lakta, melynek fiai a nap fiai voltak, mire Egyiptom s India hason példákat mutatnak fel, s épen a scytha földön a mai Samarkandban, régen Zogdiánában az V. században Krisztus után Napi nevű hunnus királyt mutatott fel Ritter (Erdk. V. 658), hogy pedig a hunnusok a napot tisztelték, kétséget sem szenved.

3) Afrikában Nubia volt a napföld, Egyiptom népesedését s első művelődését onnan vette, Nobi néplakja ma is Nubia egy részét, mint Eusebe de Salle leveléből láthatni (Journ. as. 1840 August), Ritter szerint a régi nubiaiak (nubae, nubatae, nabath), Strabó idejében Meroétól kezdve Aethiopiánál egyiptomi déli

határig laktak, a máskép beszélőkhöz, vagy barbarokhoz (= berberék) számítottak. A *nub* név (*nub* koptusul arany) néger szintű népfajra használtatott, afrikai szülőföldjük hajdan a *Noba* hegyek voltak, hol a Nilus keleti ága ered. Candace királynéjoknak lakvárosa *Napata* volt Meroe tartományban, a napátok egyik királya *Silko* a kalabschi templom görög felírásában magát *napfiának* nevezte, fenyegetve másokat, hogy a nap sugaráival minden ellenfelét összetöri. (Die Erdkunde I. Th. Berlin 1822 p. 557, 569, 591). A templom falára vésett felírást a harmadik századból Krisztus után *Le-tronne* egészben közlé, még akkor Nubiába nem hatott be a keresztény vallás (l. *Materieux pour l'histoire du Christianisme en Egypte, en Nubie, en Abissinie* Paris 1832.).

A svéd tudós *Ackerblad* beutazván Felső-Afrikát, azt jegyzé fel Nubia nevééről, hogy *nub* aranyat jelentvén koptusul, az egyenesen nubiai szó, az aranyport mindenkor Afrika ez oldalairól karavánok hordották be Egyiptomba; hogy a koptus földön több szentnek *Nub* vagy *Anub* és *Anubis* nevek van (Journ. as. Nro 77. p. 394. 417.). A régi egyiptomiak vallásában, *hnub* v. *anub* isten főszerepet játszik, hogy az nubiai vagy napisten volt a föllebbiekből kivonható, *Belzoni* szerint, a *nouba* nyelv ma is egyik fő nyelvjárását képezi az ott lakóknak, mely nem arab nyelv, *Othmar Frank* *hnub*, *num*, *ammon-hnub*, *kneph* névformáit szedte össze a napistennek, s mint láttuk samojed földön is *nom*, *num* s *nap* névformák *Castrén* szerint megvannak. Az egyiptomi *hnub* *Othmar Frank* szerint férfi s nőnemű szoros viszonyban áll a holdhoz, mind az indiai *suva* isten is, azonban a név leszármaztatását a sanskrit *hnuvatból* (= *verbergend*, *hnu* gyökből), nem

tartom helyesnek, midőn a kész n u b szó ott helyben divatos s ma is aranyt, tehát fénylőt jelent, ami az arany szónak is eredeti jelentése, bizonyos lévén másfelől az is, a mit Othmár Frank állítis, hogy az Ammon-hnub mint az Ammon-ra = napisten, a pharaók magokat szinte nap fiainak tartván (l. a bajor akad. évkönyvei, XVI. B. 1840. p. 120.). Wilkison szerint is hnub = kneph, khnuphis, Plutarchban Thebais lakosai fő istene, kinek kezdete s vége nincs, a Mindenható világ lelke, azért az emlékeken kigyói alakban ábrázoltatott ki. (Gelehrte Anz. München 1838. X-ben Nro 249.) Ez a kigyóalak Othmár Frank szerint a denderai Zodiacus körében épen napkölte és dél közt van helyhezve. A hieroglyphi feliratokban Noubmai Champillion magyarázata szerint a naptól szeretett, Neb-tho = világ ura már Hermapion a Rhamses királyra czélzó feliratokat így magyarázta egyiptomi nyelvből görögre át fordítva „Rex Rhamestes, filius solis in aeternum victurus“, a nubiai a aethiopiai királyok s királynék pedig egyenesen a napra esküdtek, mint a napfiak törzsatyjára „testis invocetur sol nostri generis author,“ ismét „sol author generis majorum nostrorum“ (l. Heliodorus s Hermapion helyeit eredetileg közölve Bochart g. s. p. 288. edit. Villemandy).

Kétséget sem szenved többé hogy Nubia = napföld volt, a Noba hegyek = naphegyek, hol a szent Nilus folyó forrásai rejlenek, mikép Ázsiában az Elbours hegyek, mint a Tigris forrásait magokban rejtők. napât, niphât név alatt tiszteltettek, miből Strabo Niphattest csinált, s azt helytelenül görög szónak vevén, mások hóhegyeknek magyaráztak, pedig tulajdonkép Nabath hegyek, mire a Zend nafedhro, és sanskrit nabhi, német Nabel, arab naba felvilágosítást nyujtanak

(l. Ritter VI. B. I. Abth. p. 47.) Ugyanis az égi gömbalakok s azoknak tányérjai s forgásaik után a hegykődök, csúcsok, gömbkészítmények áldozati szertartásokra rólok neveztettek el. Adelung szótárjaiban die Nabe = der hohle Cylinder in einem Rade, welcher um die Achse läuft változatos formái a szónak nave, nabel, nabah, finnül napa, naeppe, persául naf, malabarul nabi. A mér-tudományban focus vagyis a középpont hely jeleltetik ki e szókkal, mint Adelung, megjegyzi, a nap is ily középpont a naprendszerben. Schilter naff, napfe, napp, nappe, hnaeppe, naphanap, nappo formákat közöl.

Grimmben nap skotul = patina (tehát nap tányérja) neb a.s. = arczkép (tehát a cserkész nap), Schmid sváb szótárában Nap (bernai Cantonban egy magos hegy, Napp más hegyfok, Nipf vogesi, egykor vulkán hegy, melyek egyszerű formái az alább megemlítettö szinte germán Abnoba hegyek. Ihre glossariumában naf cavitas, nafe, nabe, nave = concavum cambrice nef coelum, nafle umbilicus, nafel, naul, nabalo, napalo, nabela formákkal: ismét Napp = crater, poculum, naph, nap, nappo, hanap, nappstb. formákkal, Wachter glossariuma a cseh nebe, lengyel niebo, sorab nebio (= coelum) szókat is méltán ide fűzi; Bullet kelta szótárában pedig naf = seigneur creatour, tehát a teremtmő nap. Hogy mindezek a sanskrit nâbli (= umbilicus és focus ignis l. Troyert journ. asiat. 1841. octob.) a zend nafedhrô, új persa naf szókkal egyek, magától értetik. Jäkel még Neptun nevét is a kelta naf (= úr, Boxhorn glossaiban és Bulletben is), és tuun (= don, viz) szóból magyarázta ki = viz ura. Boppban (Vergleich Gramm. I. Abth. Berlin p. 219—351. 355.) lithvánul nabat = coelum nebes

ugyanaz; = a sanskrit *nabūs*, *nebese* = *coeli*; a sanskr. *na-b-a-s-as*, s né feledjük, hogy az egyiptomi és indus nagyobb és kisebbszertü emlékeken a *discus* és hold sarló rendes jelképei a napnak és holdnak. Hogy a lapp *nup* = gomb (tehát nap gömb) *nuppo*, *peal* = gombon felyül (*peal* = fel, felyül (szinte e célra bizonyít, elég csak megérintni (I. Gyarmathit *affin* p. 146. seq.).

4) Európában a germán földi felirások közt *Diana Abnoba* istenné is áll, mely ott mint *Visucius* is honni módon tiszteltetett; a pforzheimi feliratban már *Nobe* olvasható, mindenik az *Abnoba* hegyek nevével szoros kapcsolatban áll, melyek a mai Schwarzwald egy részét tették, (*Jahrb. für wiss. Kritik* 1834. Aug. Nro 26.), *Venantius Fortunatus* *Naa b* vizet említi épen *Thuringiában*, hol a Frankok a VI. században győzedelmeskedtek „*Quam Nabis ecce probat Thuringia victa fatetur* (I. W. *Jahrb. LVIII. B. p. 81.*), *Meier* szerint a *thuringiai* földön az egyszerű törzsszó is fennmaradt, u. m. *nap* = *urceus rostratus*, a belga *naph* = *poculum* (*Leibnitzii Collect. Etym. P. II. p. 263.*)

Tacitus a *Dunát* *Abnoba* hegyről eredtetni „*Danubius molli et clementer edito montis Abnobae jugo effuso*“ a *ravennasi* névtelen *geographus* is *Thuringiában* *Nab* folyóvizről szól. Mind ezt összevéve s tekintve a föllebb elősorolt *Napf*, *Nipf*, *Nap*, ugyancsak germán földi hegy nevekre, mint azon történeti tényre, hogy a germánok is tisztelték a napot, ámbár nyelvekből a név ez értelme kiveszett is, és csak mellék jelentésekben fordul elő biztosan következtethetni, hogy valamint a kelták, úgy germánok is használták egykor a *nap* szót, a teremő nap értelmében, hogy ez ős világi szó Ázsiából terjedt el Afrikába s Európába, de mikor történt légyen

az, azt elhatározni többé nem lehet. Így van a dolog a szláv nebi (= ég) szóval is, mely a görög nephos, Zend nev, latin nubes, nebula, német Nēbes, Nēbal, Nabel szókkal gyakran összehasonlítottatott már, homály, köd, sötétség értelemben, tehát a világító fény-nyel ellentétben. Az ily átmenetek jóból rossz értelemre vallásos szóknál gyakoriak (l. ármány, s öröm, rossz, stb.), a latin nubo ige pedig, honnan innubus, pronubus subnubus, enubo kezdetben a nap és hold összeházasítását tárgyazta (l. hold), a termékenyítő erőt jellemző, mi a magyar napa, syrus nabato, zsidó-arab nib, nub, az ó persa napja, samojed nebe szókból is kivehető, melyek részsz szerint az összeházasodási viszonyok, részsz szerint az azokból lett eredmények, tehát productumok fogalmait fejezik ki. Vagy történetes összehangzás-e a nap és napa (socrus) a meny (coelum) és meny (nurus) menyasszony? (sponsa, bizonyára nem, a ki azt hinné, keveset forgolódott még az ősvilági nyelvek körül, még kevésbé hatott be a keleti vallások bölcseseteibe, melyeknek az élet nyelvére kihatása tagadhatatlan (l. meny szót), melyek éppen a nap, hold, meny, ég, közös törzsszókból, legszebb irányait mutatják fel az összehasonlítási működésnek, mely most a tárgyakat szellemesíti, majd ismét az eszmeiséget tapasztaltatja.

Ördög.

1) Valamint az isten, ármány, meny, manó, úgy az ördög szó is az iráni később persa vallásból terjedett el, az Irán és nem Irán (Aniran) másképp Turán vagy Surány föld lakói jókor érintkezésbe jöttek egymással, nevezetesen a keleti Iránban korán benyomultak a scytha fajok, kiknek egy része a medo persa

törzsszel össze is olvadt, s Zoroaster-cultusnak hódolt, mi Persia történeteiben igazolva van, s az indo-scytha pénzfelírásokban az ördög szó csaknem elvitázhatatlanul nyomozható.

A magyar nyelv- és történettudomány változó alakokban tünteti fel e szót, az családi hely s növényfajokra korán használtatott; a két utolsó pontra nézve Kresznerics szótára bő felvilágosítást ad, a családnemekre buvárkodásom ideje alatt ím ezekre akadtam: u. m. ördöng v. Urdungh jő elő 1398: „Idem Stephanus dictus Urdungh nos ad instar subdoli serpentis dedictis regnis nostris eliminare, excludere et exterminare moliebat” (diploma Sigism. Pray Specimen Hierarchiae Hung. t. 1. p. 93). Rokona lesz ennek János, ki 1402. midőn Albert austriai herczegnek az ország koronáját megigérték, imigy irta magát alá: „Joannes dictus Urdung de Baos” (Jankovics szónemzés l. 116), mellesleg érintve legyen itt, hogy az író származtatása (= ör és döng, döngő) nem áll, maga sem bízott ahhoz, mert a döng szóra is utasít. Benkő kézirati gyűjteményeiben Ördög Simeon 1482, Ördög család Dobokában, Johannes Ördög de Ördög Keresztur, mint dobokai főispán 1540. Ördög Mátyás 1553 említvék, Sinai Miklós pedig szinte kézirati gyűjtem. jegyzé fel, hogy e kifejezést ördögatta bolgárföldi manichaeusoktól vették át a magyarok, kik Manes tanításait Európában elterjeszték, nevezetesen a francziák Bouger dieu-je is a Bulgaro-ból van. Az Urdung szóval él már a régi halottas beszéd írója is „és zoboducha wt urdung ildetuita” (= üldözésétől). Szinte a precum liber mat. Révainál urdwg szóalakot mutat fel (Ant. Lit. H. p. 108), mely a sátánra vitetik ellentétbe az angyallal.

2) A manichaeismus csak a zoroasteri két elvtűség

folytatása lévén, fel lehet tenni, hogy valamint az ár-
mány és sá tán szók a zend theológiájából folytak ki,
az ördög szónak is abban nyomára lehet akadni. Be-
regészási már a persa arda v-ot a magyar ördöggel
egynek vette (p. 105), és nem ok nélkül, mert Meninsz-
kiben arda d = „deceptor, impostor, 2. homo sylvati-
cus longis pedibus praeditus et toto corpore pilosus
noctu itinerans a via seducens in loca deserta, ut eos
ibidem trucidet, et sanguinem eorum exuget“, s ez
anthropomorphismusát az ördögnek Ferhengi után adja
erzseng vagy erdengnek is irván az emberképét
magára öltött ördögöt. Ugyan csak nála Erdad =
daemon, homo deceptor, arda w = genius, daemon syl-
vestris, magus (t. l. 97, 98, 103.). Az audi sultán hét
tenger című persa nagy szótára említi Erda, máskép
Erdad persa bölcs Mobedet vagy magust, ki Ardeschir
Babekan alatt élt. (W. J. XXXVI. B. p. 256). A kurd
földön, ma is megvan Eurdek falu, s hogy ott a Jezyd
kurdok ördögtisztelők, Niebuhr még a múlt században
feljegyzé keleti utazásában, mint Ritter bőven előadja.
(VI. B. II. Abth. p. 696—697). Szinte Aderbeidzsán tar-
tományban (a régi Atropotane vagy tűz örök lakhelye
Ritter l. c. p. 768), Erdjek, Ardhek helységek még
ma is állnak Ardaz-megyében Ardjisch földön,
mely nevek a régi zend arda gyökre viszonyulnak, mint
az Erdoz vagy Erdesch-dag hegységek is Van
tónál Urmina földön, hol a hagyományok egyik ága
szerint Zoroaster is született. (Ritter l. c. p. 924, 975).
Különös, hogy Castellus persa-arab szótárában is er-
zseng v. erdeng 1) „officina et specus Manetis cele-
bris haeresiarchae, 2) delubrum Chinense, 3) Nomen ge-
nii in Mazenderan, quem Rustem vicit“. Manesről külön-
ben is tudva van, hogy e barlangba vonta félre magát,

míg ördögös tanulmányait bevégezé (l. Bayleart Manes), mint tudva van az is, hogy a Typhon vagy Ahri-man a masenderani földön egykor szereplettek (l. ár-mány).

3) Az ördög névjelentését illetőleg megjegyezzük, hogy annak kezdetben, mint más hasonyszavakról is látuk, jó értelme volt, és csak idővel viszonyult a gonoszra. Mutatja ezt a név különböző leszármaztatása is ard és ar törzsből, melyet sorjában felhordunk, mert a kettő végétére is egyre megy ki.

Langles így ír: „ard ou artas l' ancien mot persan, dont Herodote et Hesychius non sont conservé la signif. heros, grand, illustre, fort, le même mot se retrouve dans le „artha“, Sansk. hart Allemand arduus Latin“ (l. Halling G. der Skythen l. B. p. 377.).

Wahl szinte így ír, hozzá téve, hogy e jó jelentések nincsenek már meg a persa nyelvben, hogy Hesychiusban, még Artades = az igazságosokat jelenti, Herodot szerint a persák magokat Artaiosoknak nevezték, s az örmény nyelvben is ardar = jámbor, igazságos. (Gesch. der morg. Sprachen p. 119). Westergaard a persa ékfeliratok közlésében (Zeitschrift für die Kunde des Morgenland. VI. B. 1. Heft 1844. p. 125, 161), hivatkozva Herodotra, ki Artaxerxes nevét magas areiosnak fordítja, görögül Ardeschir sassanid király nevéől jegyzi meg, hogy az = Arta khsathra: Herodot Artaios neve, mikép a persák szerinte nevezettek = ârija, miként a medusok is nevezettek: „Es ist als arta zu fassen, das Zend areta vagy êrêta = geehrt; sanskr. rîta (= arta) geehrt und wahr“, tehát a Hesychius Artades, örmény ardar találunk e magyarázattal is. Malcolm persa históriájában Ardischir a zend és sanskrit Urddhasiros

névvel hasonlították össze = magos v. felemelt fő, főnök (t. 1. p. 54.).

Halling nem ok nélkül gyanítja, hogy az arta jój név csak az Arius névből keletkezett, s mivel az ár-mány szó alatt az arius név értelme kifejtve van, hova az Aresch vagy Mars neve is tart, mely mint hadisten, ellenséges tehát rossz értelmet adott az ar gyöknek, természetesen Artemis (= Aresch l. Creuczert W. J. B. LVII. p. 16) név félelmes és rettentő volt. — Porter le is írja az Artamateja régi templom dűledékeit Armeniában, hol ez a had ármányos istennéje tiszteltetett (W. J. B. LXII. p. 27.). A görög artames, artuo, latin arēto igék mint kezdetben hadviszonyokra vonatkozó szók emberölést, pusztítást jelentettek, artamos görögül = mactator, s hihetőleg a magyar árt törzsa persa árd, arta, zend areta ellentétje Aresch, Artes, Artemis, hadisten nevekre viszonyló, melyet a scytha fajok tiszteltek. Ide mutatnak Hammer ím ez szavai is „So hiessen die Egyptier (nach Vetius Valens Antiochenus bei Selden Syntagm. 1. c. 6.), den Mars Artes mit einem ganz persischen Worte Art, welcher stark, mächtig, tapfer bedeutet, (= ard) in Ardeschir (Artaxerxes) und andern Namen vorkommt, und der Wurzel nach in Kartikia dem Mars der Inder vorhanden ist.“ (W. J. B. 1. p. 97).

Vesd össze a Kartikia névvel a Kahrman, Kehrman nevet = ármány, Ahriman: az ármány szó alatt.

De mi köze ezeknek az ördög szóval, kérdi valaki? az, hogy a persa ard törzsnek vehető, melynek jó jelentése később kiveszett a nyelvből, mint Wahl is megjegyzi, de más nyelvekben azok még fennmaradtak magosság, nagyság, méltóság értelemben, nevezetesen a turk-tatár nyelvekben, az ördög szóhoz hasonlatos el-

nevezések fejlettek ki jó értelemben; midőn a főlebb elősorolt persa *ardak*, *erzseng* vagy *erdeng* kurd *eurdek*, *ardhek*, *erdjek*, az ördög v. sátán névvel állanak kapcsolatban.

Klaproth szerint a turk nyelvjárásokban *urduk*, *yrdük*, *irdak* = magos, *ardjoja*, *irduk* = magosság, nagyság (A. P. tab. 30—31.). Sievers utazó említi Oertöng hegyet Saisan tónál (a székely Zajzon család neve), mely kerekcsúcsu kiégett vulcánhegy (Ritter I. 382, 780.). A mongol Oertöng, csak a turk *Artak* v. *Artok*, máskép *Ortok* hegynév Turkestanban, honnan az *Ortok* családnév, a híres Thogrul bey Syria elfoglalója *Ortok* fia volt, s az oszmánok törzse is *Ordogrul* onnan származott. (Herbelot t. I. p. 395, 684, 1781 a Paris).

Meninszkiben *artyk*, *artuk* turcice particula = 1. plus, magis, 2. adjective plures, *artylmak*, *artmak* = augeri (I. 93.). Ellenben Hammer (G. des osm. R. 2-te Ausg. 1. Lieferung p. 35) azt jegyzi fel, *Urtag* és *Kurtug* hegyekről, hogy egyik nyári, a másik téli lakul szolgál az oghusoknak, az *Artag* s *Kartag* elferdített nevek. Az *Urtag* értelmét sokkép magyarázhatni, jelenthet urhegyet (l. *Ur*), aranyhegyet, meleg vagy nyár hegyét tehát mint *urutippa*, a turk *Urdepe* (= Feuerhügel) Turkistanban ugyan csak Hammer értelmezése szerint. (W. J. B. LXXII. Chokand tartományról = Khotschend v. Kátsánd magyarosan). A *Kartag* = hóhegy (*kar* = hó, *tag*, *dagh* = hegy). Bullet kelta nagy szótárában *Ard*, *Ardd* = le plus élevé (tehát a sanskrit *urddha*), összehasonlítja az örmény *Ardyant* = sommet, a turk *artuk*, *artyk*, *arta*, *artmuk* szókat is megjegyzi, hogy töröktől *ardig* szűrőst is jelent, persa s török nyelvben a boroká-

nak vagy gyalog fenyőnek is ardig a neve, mert levelei szurósok, a kelták pedig a bolhát nevezték Ardognak, szúrásáért, ard v. art törzs szó után = magos, hegyes.

Ardhangos, ugyan csak Bulletben = jósolni és jóslás, arddangosiadis = praesagium, az ard törzs alá sorozva. A török Ortok, mongol Öertong hegy és családnevekhez tart az Irtek folyóvíz neve is Volga földön, mely Jaikba szakad, (Pallas Reise durch versch. Prov. 1. Th. p. 272), mint az Ardoch nagy folyóvíz neve is China szomszédságában Kithai vagy Káthai földön, melyen hordták a fekete emberek drága portékáikat az Ábi vízhez, Balath János utazó 1581. tudósítása szerint. (Bergeron Traite des Tartares chap. XIX. p. 119). Az örmény király Artakes neve is, ki Krisztus után 90-ben, tehát az első században megverte az alánokat Tseli v. Tsele tónál (l. Georgia históriáját Klaprothnak Journ. asiat. 1834. Nro 73, p. 53), mint a bulgár király fia neve is Artikianos, ki testvére volt Buliás Tarbánnak, Const. Porphirog. szerint, csak a mongol-türk Ortok, a régi persa art, ard törzsből hős, derék, igazságos, honnan az örmény ardar = igazságos, a Hesychius Artades-se (= justus), mint fölebb láttuk, szinte örményül arik = hős, vitéz, a zend airja, honnan arius föld s nemzet neve (Neumann Asiat. Studien p. 35), a Zendavesta szerint ariusok voltak a zoroasteri vallást követők, az art, ard törzsszók hát végre is csak az ar, er gyökből eredtek, s annak jó s rossz jelentéseiben osztoztak, mire az ármány szó alatt példákat is hoztunk fel, és a sanskrithoz oly közel álló cigány nyelvben is erio = rossz, többesben erés rosszak, oly népek, kik nem cigányok; ssari pedig = ellenség a persa khār, kármán, a sanskrit ari (l. Borrow spanyol cigány szótárát), ellenben a zend nyelvben érés

(= ars). Lassen szerint wahr, rein, fromm, az indus arsâ = frommer, heiliger Mann, honnan Arses, Arsites, Arsaces, Arsanes nevek, melyek a zend Arsana után képeztettek. (Die altpersischen Keil-Inschriften Bonn 1836 p. 36). Még a cseremiszek nyelve két dialectusában is ire, eré = rein, tehát a zend eeri. (Müllersammlung russisch. Gesch. th. III. p. 330). Valamint az isten, sátán, ármány, meny, ur stb. szók a zend theológiában merültek először fel, hasonlólag áll a dolog az ördög szóval is, melyet a german nyelv ágazataiban is Aresch vagy Mars isten nevével együtt sikeresen nyomozhatni. Észak-, Közép- és Déli-Ázsia vallásai s nyelvei egy közös kútforra utalnak vissza, mely a boldog vagy hagyományos arany időben tisztán csergedezett, a paradicsom vagy Édenföld első lakói kezelték az ősi vallást és nyelvet, mindkettőnek csak romjai maradtak fenn, miután az ős fészekből kivándorlottak, feledni kezdék a régit, s újabb viszonyaikkal a rájuk tódult sors csapásaival küzdelemi kénytelenítve voltak. A scytha ariusok vagy Turánföld lakói a természet emlőin felnőve leghűvebbek maradtak ahhoz, mint tápláló anyához, az Irán föld lakóival véres tusákat folytattak több ezer éven át, mely folytonos érintkezések, gyakran nyelv s hittani és nemzeti összeolvadást okoztak, innen van már az is, hogy északi s Közép-Ázsia közti kapcsolatok vallás, nyelvészet s ethnographiai tekintetből a történelmi első időszakokban szorosabbak, mint a messzibb fekvő s forróbb égöv alatti Déli-Ázsiával, hol a szűzies ősvallás a féktelen képzeletnek mérhetetlen tengerében elfulusztva, a phallus tiszteletére korcsosult, a nemzést az anya természet ápolói s táplálói erő tulajdoninál főlebb becsülvén, a nem közti fructificatio eszméjében rendezte el hittanát, s az azzal járó

termékeny mythusokat, melyekhez a szépirodalomnak, bölcsészetnek és művészetnek szükséges kép csatlakozniok kellett, mire a sanskrit s prakrit, mint az újabb hindou literatura elvitázhatatlan bizonyosságul szolgálnak. A zendavesta dogmák középhelyt fognak az északi s déli vallás közt, azok, mintegy közvetítők a Veda szent könyvek hittana s észak-ázsiai természet-vallás közt, a véda és zend könyvek közt még nagyon szembetűnő a közrokonság, az egy forrásból eredés, mit a zend és véda könyvek nyelve is tanusít, de Indiában a véda tudomány egyszerűségét a phallus tisztelete váltá fel, miként Észak-Ázsiában buta schamanismusra fajult a természet tisztelete, melynek elemei kezdetben, mint az isteni erő nyilatkozatai, csak jelképes jelentéstűiek voltak. Zoroaster hittana legtovább fenntartá magát épségben, bár a Mithras, mint a kétneműség (nap, hold) tisztelete ott is elkorcsosulásra mutat, de mégis a későbbi parsismusból ítélve, melynek követői még ma is szelid s jámbor emberek, dolog és rend kedvelői, azt lehet kihozni, hogy Közép-Ázsia az ő s fészek, mely vallásos műszavakra legtöbb felvilágosítást nyújt, s az itt előadott jellemvonások nélkül különben utba igazulni is szinte lehetetlen lenne.

4) A magyar ördög szónak a német Ehrich felel meg, a skandinávok hadisten neve ar törzsből = der böse, der Teufel (Schmid schwäbisches Wörterbuch p. 627. s Leibnitz Collect, Etym 1-te 175.). Grimm német mythológiájában tanítja, hogy Tyr, Wodan, Zio hadisten nevek, a Zio és Eor istennév egyet jelent Er, Eor = Ares, a scytha Aor, Ertay, Erchtay = dies Martis a. s. heor agot hourus, északi hiörr = kard, a kard isten tiszteletéből eredhetett, a német hadisten Eor neve mint Anm. Marcellin a quadokról s alanokról

Herodotus és a Arnobius a scythákról írják, hogy a kardnak isteni tiszteletet adtak. Az Ertag nevet (Mars napja) már Aventin Erich tagból magyarázta, mint Schneller bajor szótára feljegyzi = Arestag (l. Deutsche myth. von Grimm 2. Aug. 1841. és Jahrb. für wis. kritik Sept. 1845. Nro 51. Allg. Lit. Zeit. 1841. Junius Nro 107). Schrader így ír: „dies Martis Tyr dagr skandin. Schwab földön Ziestag (Zionévből) Bajor földön Erictac, Ectag régi runa alphabetek kéziratában, Zin, Eor, Ear, Aer = Mars isten (German Myth. p. 152). Schmidt schwáb szótára Erich tag, Eridag Jardag, Zisba ausztriai idioticonja Earch dō, Eard dō, Jard dō, Erich tag szóformákat közöl (W. J. XXV. B. A. Blatt p. 13). Grotefen szerint Ere k, Erich mindegy, a bajor Hercules neve is Aryle, Aergle, mely Aventinben meg van, csak egyre megy ki (Schmidt l. c. p. 171.).

Még az ördög vagy Urdung magyar névforma is meg van a német honban, Aerd ing, Erching, Arding helység nevekben, melyek régi oklevelekben említvék (l. Sternfeldet abhandl. der bayer. acad. II. B. 2. Abth. 1839. p. 198. 230. hist. Klasse). Hogy már a német Erich, Ere k, csak az örmény arik = hős, vitéz ar, er, törzsből (= ér = érő, Hesychius erros Zeus neve ερρος) kételkedni sem lehet, csak azon ellenvést tehetni, hogy az Ertag, Erich tag nem maga az ördög neve, hanem dies Martis, így van a dolog a török Ur tag hegy névvel is, mint fölebláttuk (Urhegy); de itt könnyebb az eligazodás, mert a turk nyelv járások tisztán felmutatják az urdük, yrdük, irduk szokat, magos, és magosság értelemben felmutatják az oerton, ortok, ardoch, Irdek hegy, folyam s családneveket, legfőlebb is hát az Ere k, Erich német Mars isten nevét

az Aerding, Arding, Erching helyneveket lehetne az ördög névvel rokonítani, de nem az Ertayot, mely csak az Erich tag összehuzása. Ez magában helyes, de a német Tag szóra meg kell jegyeznünk, hogy tac, dag, dags, dag régibb formái is vannak világosság értelemben (Grimm Gramm. II. 489. 490), angelsaxul aer = dag = dies antiquus, skandin. år-dagi = antiquitas, aa, aer itt = Jahr, ez a dag, däg világosság értelemben lappanghat az ördög szó második tagjában, a mit azonban csak figyelmeztetés végett érintek meg. — A tuskus Tages isten Jupiter unokája, a villám és égi jelek magyarázatjára tanítá Etruria őslakóit Ovid írja: „Indigenae dixere Tagen qui primus etruscam Edocuit gentem casus aperire futuros (Metam. XV. 555. 558. l. Festust is Tages szó alatt) és Amm. Marcell. említi: „in Tagetis tuscis libris, vagy Gronow jobb kiadása szerint (edit 1693. XVII. 10.) in Tageticis libris. Tages a mythologia szerint a föld szülöttje, kérdés a német Tag is eredetben nem istennév volt? nem egy szó-e a turk dagh vagy tagh szóval (= hegy, melynek alaki formái tach, tau, taw, tay, dagh dagy, dag (Klaproth A. P. tab. XXVII.) a hegy jelentés, mint isteni lak itt is csak későbbi kifejlés lehet annál inkább, mert a ferghanai turk nyelvben tuk = bálvány, a mi a persá thuk, thogh szóval egyez értelemben mint kül alakban (l. Rückert W. J. B. XL. p. 175.), arabul is taghut idolum satanas etc. Dag on, dag gyökből isten neve volt a philistaeusoknál, a zsidó-arab dhagal igében a fény értelem is megvan. (Winer p. 212.) Hogy az urduk, yrdük, ortok hegyek csak ördög hegyek, melyeken hogy a schamán papok a titkos ördögi szellemeket hívják ma is segítségül, a schamanismus természeteiből következtethető

(l. Meinert Allg. kritische Geschichte der Religionen 1. B. Hannover 1836. p. 142. 488. etc.).

5) Az indo-scytha pénzfelírások *ordagno*, *Ardogno*, *Ardochris*, *Ardoghro*, *Ardokro*, *Ardethro* formákban mutatják fel az ördög szót, a magyarázók eltérnek ugyan egymástól az értelmezésben, de abban egyeznek, hogy azt isten névnek veszik, némelyek Marsnak, mások napnak, ismét mások siwa vagy ördögi névnek veszik s mindezt mellőzve, az észak-ázsiai nyelveket, a zendsanskrit s persa nyelvekből hiszik kimagyarázhatónak.

A tudnivalók s tovább vizsgálni akarók kedvéért közlöm röviden a megkísértett magyarázatokat.

Grotefendigy írja le az emberi alakot, mely *ordagno* felirással van ellátva a pénzen „*vir galeatus, gladio cinctus, tunica manicata, et pallio indutus, stans dextrosum dextra hastam fasciolis ornatam.*” Ez ugymond a zend *veretraghna*, sanskritban *oritraha*, *oritraghna* (a hadszerencse istene, egymás pénzfelírásban *Ardogno* áll, mely a zend vagy pazend formáinak elrontása, persa földről vitték a neveket Indiába, az *okro* és *Ardokro* felírások pedig a Siwa cultushoz támaszkodva, indiai szók lehetnek. Lassen szinte zoroasteri vallásból származott istenneveket olvas a pénzekben, *Ardokro* vagy *Ardoghro* szerinte = fél sziwa isten, *Ardethro* tekintve a testalak vállain lebegő lángokra = szent tűz *ardsethro* v. *athro* szókból összetéve. Prinsep szerint *okro* a sanskrit *arka* = nap Mithrast jelent, görög, persa, indus elemek folynak keresztül a pénzekben, a persa *ardelibe* van téve az *okronak*, s a kettőből lett *Ardoghro* v. *Ardokro*, a mit azonban Lassen el nem fogad. Megjegyezzük itt, hogy az *akro* szó tisztán fennmaradt, a georgiai nyelvben *okro*, *oro*, *oker*, formák-

ban arany jelentésben (Alter über die geogr. Literatur Wien 1794. p. 147.), a mit egyik tudós sem vett észre, a persa *ard* szinte megvan az örmény nyelvben *ardar* és *arik* formákban, mint föllebb láttuk, miért ne lehetne hát az északi nyelveket is segítségtől venni, okát nem látom, kivált hogy az indo-scytha királyok északról hatottak le délre, s bizonyosan saját nyelvüket fenn tarták.

Benfey *Ardokrot* a persa *Ardischirnek* veszi (l. föllebb 3. szám) s így ír: „so macht die Figur dieser Göttin und insbesondere das cornucopiae, welches sie in den Händen hält, überaus wahrscheinlich, dass die alle Güte verleihende, alle reine Wünsche verleihende *Arduisur* damit gemeint ist. Sie heisst im Zend *Ardoi szura* = die hohe starke, und erhält eine Menge anderen Epithete“, például felhozza *Ardoiughra* névformát, a mit csak *Adokrô* alakban adhattak a barbarok.

Frank Othmár szerint *Okronál* *Siwára* kell gondolni. „*Ardokro* női személy hosszú bő ruhában az *indus* mythosok *Ardha Ugrá*-ja a férj és nő nemű *siwa* androgynisch természetére mutat, az *Ard* a sanskrit *Arddha*, mely a kanerki pénzekben *Ardagno* felírásban is mutatkozik“, hol lándzsával, karddal, sisakkal, széles bő köpennyel ruházott testalakot láthatni, s ez az *Ardagno* a sanskrit *Ardaghani* a persa *Mithra* vagy nőnemű tűz, mely *Siwa* cultusából folyt át a persa *mythrai* tiszteletbe. E magyarázat szerint *Ardagno* = *Mithra*, fél *Siwa* (halb feuer, vagy hold), a mi az ördög szótól ismét nem tűnne el, mert a sanskrit *aghana* = a magyar ég (= ardet, l. ég szót), mikor aztán az ördög szóban az *ög* végett, mint szokásos assimilatiót kellene venni, ég vagy eg helyett. Hogy *Mithras* = ignis

masculus, Mithra-ignis foemineus amaz nap, ez hold, l. Strebert. (Nummismata nonnulla Graeca Musaeo regio Bavariae p. 177. 187.) az indo-sytha pénzokról irtak Lassen „Zur Geschichte der griech. und indoskyth. Könige etc. durch Entzifferung der alt kubulischen Legenden auf ihren Münzen.“ Bonn 1838. az ifjabb Grotefend „Die Münzen der griech. parthisch. und indoskyth, Könige etc. Hannover 1839. l. Benfayt is Jahrb. für W. Kritik 1842. X-ben Nro 111. Frank othmárt a a bengaliai tudós társaság évkönyveiről e tárgyban Gelehrte Anz. München 1839. Nro 170.

6) A Gurkfeldi köffelirást: „invicto deo Clarto“ Katancsich ördögnek magyarázta (Zerne bog), mivel a Horvátok közt chart pokol, chert ördög (specimen philolog. et geogr. Pannoniorum etc. Zagrab. 1795.) kérdés ez a chart, nem a persa art, ard-e? (Mars az indus kartikia? (l. föllebb 3. sz.)

Az osztjások főbálványa neve Ortlonk, melynek értelmé bálványok fejedelme, ezt még Persiából hozták ki magokkal (l. Müller der ungarische Stamm I. 300. seq.), ort = Fürst lonk idolum, kérdés ismét: nem a persa ard, arte ismét ez az ort? mely fejedelmi nevekben, mint láttuk, sokszor előfordul. A lonk szó Klaprothban luhung (A. P. p. 194.) = Götzenbild, hogy ez a magyar láng, turk jaling, finn-lapp log (= láng isten), a régi german logna = ignis (Keroban langa = láng), askandinav log és lung, a tübeti glog (g elől nem mondatik ki Klaproth) = fulgur, a sinai lang = fulguratio, annál inkább nem kételkedhetni, mert a nyár neve is az osztják dialectusokban long, lung, jung, lugun, mint Klaprothban láthatni, még a malay nyelvágazatokban is lángit, lángi = ég (coelum), liu an ag = láng, világosság (Humboldt über

die Kawisprache p. 249). Kérdés lehet az is, vajjon az Ortlouk és Urdungh nem egy szó-e? a kimondás, szájjárás itt elhatározó befolyást gyakorolhatott, a mongol Oertöng hegy épen kiégett vulkán hegy.

Lehetne még az ördögszót az islandi draugurral egybevetni = diabolus, cambro brittül drwg = malus Ihre, drwg, drog, Bullet szerint, honnan y-drwg = le diable Bullet II. p. 509., tehát = ördög, mikoris a német Trug, drug lenne a törzs, honnan trüngen, betrügen, e szó megvan a persában is, a persa drog, írja Adelung, a német Trug vagy csalás, Jenisch szerint düruh, bukarul dorog = unwahr Klaprothnál; a persa ékfeliratokban drugu Westergaad szerint, a zend drug, az új persa darug, így neveztetnek a Zendavesztában a rossz lelkek; sanskr. = druh = lassen Feind seyn; persául durogh = mendacium (Zeitschr. für die Kunde des Morgenland. VI. B. 1. Heft p. 32.) Tehát a kelta y-drug lehetne a magyar ördög, azonban mi ez összeállítást nem pártoljuk, s maradunk a persa ardad, erda, erzseug, kurd eurdek, s turk urdük sortok mellett.

Ö r ö m.

1) Ismét egy ősvilági vallásos szó, melyet Kassai nem is fejteget, melyet Dankovszky is meghagyott az eredeti magyar szók sorában, mivel tudománya nem volt a keleti hason rokonságu szókról. A XVI. század elején készült régiebb iratokból kivont székely krónika, Ambor, Andorus, Göögő (= Gegő) s öröm székely pogány neveket említ, szinte I. Lajos 1347. oklevelében Petrus Michaël Thetel de genere Eremen előfordul (Horváth de initiis ac maj. Jazygum et Cumanorum 1801 p. 13), s hogy mind ez történelmi alapon épül,

kitetszik abból, hogy kelet történetei tömvék hason hely- és személynevekkel, s a gyönyör s gyönyörködés kifejezésére a magyarral rokon szavak használatnak ott máig is, melyek a finn *rõõm* (öröm), *rõmo sisse* (= örömében), minnõ *rõõm* (= én örömöm), *rõmo-andja* (= örömadó), *rõmus* (= örülő hilaris Gyar-mathi Aff. p. 151, 164) szókkal is egyeznek.

2) Kezdetben vallásos jelentésű volt a szó, még pedig jó értelemben vétetve jelentette a boldog földet, vagy paradicsomot s annak lakóit, s a boldog életmódot, de kifejlett később az épen ellenkező értelem is, mint az más hason szóknál is nyomozható (l. *bal, rosz, rút, ármany*). A sanskritban *ârâma* = gaudium, tehát a magyar öröm, *ram* gyökből (Bopp glossar. sanskritum 26-a Rosen radices sanscritae 1827. Nro 268), innen *Rama*, vagy az öröm isten neve, kinek ünnepét *Ramayana* név alatt még ma is megtartják az indusok, de az ma már régi vallásos bélyegét sokban elveszté s csak a nép mulatságra, tehát még mindig köz-örömmre használtatik, mint a volt calcuttai lord püspök Hebert 1831. tanusítja. (Wien. Jahrb. LX. p. 122.) *Bala-rama* képszo-bráról szólottunk már a *bálvány* szó alatt, melyet *Bál* isten örömének, az örömet nyújtó *Bálnak* magyaráztunk, későbbben hihetőleg az hatalmas *Rama* istennek is vétetett, mert *bal, pal* gyökökben ez értelem is megvan. A persa nyelvben is megvan mind a *ram*, mind az *aram* szó, Hammer szerint *ram* = hilaritas (tehát = öröm), *ramisch* = jubiliatio, *cantatio*, melyekkel az angol *to-roam*, *roaming* a francz. *ramage* szókat hasonlítá egybe (W. J. B. LI. A. Bl.), a szinte persa *ârâm* szót (*pax, quies*), a nyelv-tudósok viszont a sanskrit *ârâmâ*-val egynek veszik, mint Hopkins, kinek persa szótárára Halling hivatko-

zik, hogy az meglelégedést, boldog állapotot s lakot fejez ki. Dorn a persa aram szót, honnan aramiden pehlvi nyelvben armounatan, arm, aram gyökből, a görög eremio, erema, eremein (ἡρεμα etc.) szókhoz fűzé, nyugalom, szelidség, boldog állapot értelmében. (Über die Verwandtschaft der persisch., german., griech., latein. Sprachstammes, Hamburg 1827 p. 163). Innen Dschemschid persa ős király nejének neve Dilaram = sziv nyugalma vagy öröme, mint Hammer írja (W. J. B. IX. p. 71). Jenisch Meninszki szótárában írja, hogy Rām hires fővárosa volt Sistán tartománynak, melynek helyébe Zereng (Zerendsch a magyar szerencs és szerencse) épült, az új név csak a régi rām vagy öröm névszónak kicserélése hasont jelentő szerencseszóval, s Meninszkiben számos összetételek fordulnak elő a ram és aram szókkal öröm kifejezésétül például Ram, 1. nomen urbis in Sistan, 2. nomen regis Sindiae, 3. nomen viri, qui instrumenti musici c'en ki (= csengő) inventor, 4. nomen vallis in India, 5. pro ārām hilaritas, alacritas 6. affluentia bonorum ramisch gaudium, ramischg musicus, ismét ārām arabul horti in paradiso, persice erem, horti in Corano, honnan Adi arab király fiának mellékneve is erem, irem, ki második paradicsomkertet építettett irem hortus in Arabia celeberrimus, ut apud nos hesperii horti, irem baghy turcice paradissus hortus, erili et gaudium, laetitia ob acceptum donum (t. I. p. 88. 104. 112. t. III. p. 11.). Hogy mindezek bár némi részben újabb értelmezések ősi hagyományok alapján nyugosznak, az Irām vagy Öröm kertről, a régi Arius vagy Aram földről, a scytha Aram népről a következőkből ki fog tetszeni, még csak azt jegyezvén meg, hogy Kaspium mellett is Bakou körül, hol a szüntelen égő naphta forrá-

sok vannak, hova hindou telepek ma is bucsúra járnak, a Rama isten neve jelenben is tiszteltetik, s egy orosz utazót nemrégiben is imez szókkal fogadá a telep főnöke: „a Rama tartsa meg az orosz czárt” (Journ. asiat. Nro 64. p. 358.).

3) Halling a scythákról irt tudós munkájában, épen úgy, mint Schafarik szlávok eredetéről szóló munkájának terjedelmes birálatában (W. J. B. LXIII.), az Aram földről, az ariusi scythákról oly bőven értekezett, hogy tám-okait is itt kivonatilag sem adhatjuk, melyek szerint a boldog földről s boldog népről keletkezett hagyományok messze kiterjedtek keleten, mint nyugoton. Plinius után kiindulva, hogy a scythák regio's neve Aram tudományosan kifejté az ó testamentomi, mint nyugoti s más keleti kútfők szerinti Aram föld fekvését, a nép- és helynévnek eredetileg jó értelmezését, mely a népvándorlások s változott népvizonyok miatt később el-
lenséges tehát rossz értelemben is használtatott. Célunkra elégséges, kiemelni, hogy mind a syro-aram, mind a kaspi scyth-aram, mind a zend-aram, vagy áriusi földön, Eden, vagy öröm kertek, paradicsomok léteztek, az Irm, Iram kert mindég magasztaltatik a keleti hagyományokban s kútfőkben, hogy Anquetil szerint is Ram, Ariema, Urmi, Urmia, Arimah egy dolgot jelentő névszók a keleti írókban, melyek Eden, Aiden, Hoseden, s más ily nevekkal is emlittetnek, mint Halling bizonyítja, hogy különösen a zend iratokban, az Urmi földnév csak egyszer, de az Ariema gyakran s mindég kitűnő magasztalással dicsértetik, például „Dans cet Ariema qui desire lalvi, les plasirs se presenteront aux hommes” etc., hol tehát az örömnnek elibe mennek az emberek: az idevágó helyeket összeszedte Halling, s az olvasót idézett munkáihoz utasítjuk. Zoroaster is azért született az

Urania vagy öröm földön, ma is ormeah, vagy Uru-
mea Zoroaster egykori szülőföldje Malcolm szerint pa-
radicsomi kert (t. 1. p. 75.) Ritter is Aderbeidschan,
vagyis a tűz örök tartománya részét kies fekvéséért di-
cséri, az Arem vagy Irem föld tájékat paradicsomkert-
nek magyarázza a mai Masenderanban (VI. B. I. Ab. p. 535,
539, II. Abth. p. 768.) Más hagyományok szerint Zoroas-
ter keleti irányban született, melynek szinte fővárosa A-
ram volt, minek romjain épült fel később szerencs, vagy
keletiesen Zarandsch. A syr-aram földnek orom is a neve
syrus nyelvben, ormoio = pogány s bálványozó Quatre-
mére szerint (J. as. Nro. 85, p. 118. 124.). A görög my-
thologia a kaspi Aram földet csudákkal teljesnek hir-
dette, mely Typhonnak (= Teufel Diabolus mind a há-
rom név csakugyan azonegy szó módosítása) vagy is az
ördögnek hazája, hol az aranykincseket griffek őrzik,
melyeket az arimoktól nem lehet elvenni, a persa my-
thologia szinte a rosz diweket (Teufel, Typhon) Mansen-
deranban laktatja, hol az Arem vagy Irem föld neve
ma sem veszett ki, a német mythologia is telve van
Irmengard-ról (= Irm kertje, Saxo annalista már 1036.
emliti) Irmnun-gottról, Irman-sulról (= Irmin
isten szobra) szóló hagyományokkal, s egyik finn nép
fajtával Urum-busz ma is a rosz isten vagy daemon
neve (Müller ugr. Volksstamm II. 388.). Ellenben az
turk-ujgurok közt az Aram név jó jelentésű, kik a hó-
napok első napját minden kivétel nélkül Aram-nak, az
az örömnapiak nevezik, mint Klaproth megjegyzi (J. as.
Nro 88. p. 327.). A keleti turk földön ismeretes az
Urumtsi vagy örömföld is Tourfan mellett (Klaproth
J. as. Nro 65. p. 461. Nro 70. p. 280., Ritter I. 203.), az
orosz utazó Hijakinth Urumzi-nek, Oerumzi-nek ir-
ja (Über die Mongoley Berlin 1832. p. 100.) s a közel

kirgis földön. *Erematschik* az édes sajt neve, melyet a kirgisek, mint drága s legjobb confectet vendégeiknek tesznek eleikbe (Ritter I. 775.). Én a magyar *irem*, *űröm* vagy *ürm* szót is (honnan *űrmös*) egynek veszem, az *öröm* szóval ellenkező, azaz keserű íz értelemben, ez sokkal hihetőbb, mint sem azok állítása, kik azt a német *Wirmuth*-ből vonják le, hiszen a finn moksáhnál vagy Maksaiaknál is *Urum-bulut-adonis*, verna, a fanyar myrhának egy neve (Pallas Reise durch Verschied. Prov. Russlands I. 12.) s *Urum* folyó víz van a siberiai Dauriában is, hol egykor csud népfaj lakott, s ki hinné, hogy ezek is német nyelvből kölcsönöztek el szót, azért az *űröm* hegy név is Budán Pilis hegy felé elnyulva (Bel, Not. novae Hung. t. 3. p. 8.) magyar, nem-német elnevezés.

4) A bukar vagy bölcsek földén is *aramidan* = meglegedten, azaz örömmel élni (Klaproth A P. p. 254), mit a persa *aramiden* s görög *eremein* is kifejeznek. Beregszászi idézi még a persa *charum* szót is = freudige Nachricht vagy öröm (p. 100.), de nem tudta, hogy ez összetett szó, a zend s pehlvi iratokban *huram* vagy *khuram* használtatik, *hu* = jó és *ram* = öröm, örülni, a pehlvi és zend *h* betti a persában *kh* lett, mint a pehlvi nyelv fő buvárja. Müller nem régiben kifejté. (J. A. 1839 Nro 38 Febr.)

Molnár kanonok zsidó gyök szótárában a német *Ruhm* szóval egyezteté az *öröm* szót, de alap nélkül, legalább Grimm fejtegetései arról őt nem gyámolítják, inkább használhatta volna az ostrogos *arman* szót, melyet már Augustinus használt, s *Ihre* a finn *armo* = gratia, *arnias* benignus, *arnas* carus szókkal magyaráz (in voce *barm*) egy esthnus szótárban, mely a revali s dorpatí dialectusok szerint készült *arm* = Liebe,

Gnade, a r n a s = lieb, werth, angenehm, a magyar örömös, második fokban armsam, armsamb = örömös, a r m o is annyi mint a r m, honnan a r n o l i k = lieb, gütig, a r n o t a lieblös, elend = örömtelen. Végre a görög khárma (= öröm) Χαίρω igéből (= laetor.) a koptus chaire v. khaire = se rejouir, a georgiai Khareba (J. as. Nro 83. p. 392.) csak keményített hangkiejtések a lágyhangu öröm szó helyett.

Rut és Rosz.

1) Dankovszki szerint az olasz brutto után készült szó, a mi nevetség; a latin brutum, brutalis szónak nincs semmi köze az egyszerű ősvilági rút törzsszóval, melyet a magyarok utálatos értelemben használnak, máshol az ellenkezőt jelent, a mint a vallás és népvizonyok kifejtettek. A testek külső színei minő nagy befolyásuak voltak a vallásos eszmékre, nincs itt hely most kifejtetni, csak azt érintjük meg, hogy a dualismus elvekben a fekete és fehér szín igen nagy szerepet játszanak, s a régiek élesen el nem különbözték a színfokozatokat, mint Halling példákkal mutogatja, nevezetesen a szőke, veres, sárga, fehér szín jelentő szókkal egyaránt éltek minden megválogatás nélkül, a fekete, barna, sötét, barnás-szürke színekkel ellentétben. A Typhon (= Arihman) mindég veres fejű az egyiptomi, görög s persa dogmákban, diwjei vagy ördög társai szinte vörös színtűek (l. Hallingot Wien Jahrb. B. LXIII. és Gesch. der Skythen 1. B. p. 333.) azért utálatosak; a magyar rút gyökszó, a német r o t h, r ö t szókkal egyezik, magok a németek is azt egykor rossz értelemben használták, mint az eddai gyűjteményekből idézett példából s Grimm Jakab által kiadott Reinhart Fuchs című románban összegyűjtött régi közmondásokból kiviláglik, r o t h a r t d ü w e l s a r t őshagyományiné-

met közmonda (= Teufelsart) röt = böse (tehát rút, Reinhart Fuchsban ros, rox, rôt, egyaránt így használtatnak; a rot csak rôth módosítása betű csere által, a magyar rosz a latin russus, mely szóval már Lucretius él, mint a roth a latin rutulus, honnan a latiumi rutulus nép a Ruthilius családi s a gallus ruthenek nevei, kikről Lucan írja: solvuntur flavi longa statione Rutheni, kik a Tecto sagesek hadvállalataiban 231. Krisztus előtt már munkás részt vettek (l. Tud. Tár. 1839. Január Gaujal báró értekezését a magyarországi Ruthénekről).

2) A déli- és észak-ázsiai cultus ellentétje keresztül-szövédik az ellenséges földeken, a mint a szőkefajú északi népek a déli részben megbarnultakkal hadérintkezésekbe jöttek, a szláv bielbog és zernebog (fehér azaz jó isten, fekete isten azaz ördög) ellentétje a déli cultusnak. Marco Polo írja, hogy a malabári partnál a lakosok isteneiket feketéknek festik, az ördögöt fehér vagy szőke színben ábrázolják ki, a halál istene is a Mahabharáta nagy eposban szőkeveres szemű, a görög Rhadamanthos, a Virgil pallidus orcusa. A persa mythusos hagyományokban a hősvitéz Zal s fia Rusten mint scytha származatúak, de már Persiában meghonosulván Minotscheher időszakában szőke képűek, vörös hajúak, mikor Zal született, atyja a masenderami tartományok ura Sâ m szőke színen felette megütközött, s kérte az istent, hogyha tán akaratja ellen hibázott valamit s Ahrimannak szolgált, ne büntesse meg fiában e vétkét, ki is tétetett a gyermek magas kösziklára, hogy vesszen el, de a mythus szerint Simurgh táplálta őt s derék vitéz vált belőle, atyjával kibékült, s ez Minosscheher udvarába bemutatta, később Zal-zerne nevezetett (= senex flavus) a zend iratokban fehérördög a neve,

és Kehrman (Ahriman). A persák szüntelen háboruskodván a szőke scytha fajú népekkel, scytha habitust adtak azért Ahrimannak s diwjeinek; a persák után mások is megutálták a veres színt, ámbár később annak gyűlöletje a persa földön megszűnt, sőt tiszteletben is tartatott, mint Hammer kimutató (W. J. B. IX), hihetőleg már akkor a kelet iránti scythákkal nemcsak kibékültek, de Zoroaster működései után vallási s kormányzási elvekben is összeolvadtak, s az összeházasodás útján rokonokká is váltak.

3) A fehér, veres, sárga, szőke színek a világosság tűz jelképei is lévén, azokra vonatkoztak az eredeti szók, miszerint a magyar rút s német roth szóknak számos családi elágazásai felmutathatók jó és rossz értelemben, Adelung szótárában az olasz rosse, francia roux, latin russus, görög raosios = roth, a rósa szó mint a görög rodon, idetart. Verancz szótárában dalmátul ruass = vereshaju, oláhul rosso, Grimmben rôt a. s. = tristis, tehát itt rossz értelemben, más alaki változásai read, rautt (= ruber) rôten = rubere, röst incendium, riódhr = facie rubicundus, ruten = rutilare, rióda = cruentare, rod, rodi = rubor (Gramm. I. 231. 238. 318. 346. 707. 731. 735. 738. 880. II. 21.)

Arndt szótárában roth gallus nyelvben ruath (tehát ismét rút formában), némely német nyelvjárás szerint szinte ruath írja ugyancsak Arndt (p. 32.) Schneller cimberszók gyűjteményében roat, rötör, der rötörste lépcsőzeti fokozatok kimutatvák, Szmodics cigányszók gyűjteményében rát = vér, ratvalo = véres, az angol Borrow spanyol-cigány szótárában ralt, ratti = dunkle Nacht, sanskrit ratri, prakritban ratti, paliban ratti, marattul râta, hindou nyelvben rat = éjszaka (Allg. Liter. Zeitung 1842. Erd. Blatt aug.). Egyez

ezekkel a lappok éj vagy pokol istene R o t a, ki Leem szerint emberekre s állatokra betegséget áraszt, kinek lóval áldoznak, s utóljára is ahhoz könyörögnek, ha más isteneket bosszúállásért hiában kértek fel (p. 205.).

Possart R ä t t e, R ä t t a r k a neven említi, az utolsó R ä t t v. R ö t (= röt-rut) és aka (= tk) szókból összetéve. Genus R a t h a a ritus expl. verit is említ magyar földön s a Rytók magyar családnév a lapp R ä t t a k a, e család a XVI. században czimeres levelet nyert, Büllet kelta szótárában r u t h = r o u s s e, blonde, R u t e n = t é t e blonde, honnan e Ruthen nép név. Klaprothban r o t h a sanskrit r o h i t a, kurdul r a s c h, mordvaul r a u s c h i a (tehát r o s, r o s z formában), kurelül r u s c h k i e, olonézül r u s k e i, lappul r o u o p s e i, osztjákul r u t - j a c h vagy r u t s c h - j a c h = Oroszok (A. P. p. 50. 80. 96, és tab. XX.) vagyis veres és szőke színtű emberek. Ez a r u t - j a c h vagy r u t s c h - j a c h a magyar rusnyák, a r u t s c h különösen zend r u e = s c h e i n e n , g l ä n z e n , persaul r u t s c h, mely zend szóból származtatják a latin r o s a szót is, annak visszatükrözése a kurd r u s c h szó is = l u n a, a persa r u z = d i e s, sanskritul is r u s c h = g l ä n z e n (l. Pott Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes III. B. 1. Heft p. 20.), ugyanitt írja Pott (p. 48.) a kurd r u s c h, perza r u z, egyez a zend r a o t h szóval is = l u m e n. sanskr. r o t s h i s: r u s c h a persa r u s c h n a r u s c h n i, osset r u o s c h n i a persa R o x a n e királyné neve is a sanskrit r o t - s c h a n e r u t s c h vagy r o t h gyökből.

Bopp így ír r u k - t e n persa szó, parancsoló módban e f - r u s (= anzünden) sanskrit r u c = g l ä n z e n als substantivum Licht, Blitz. (Wien. Jahrb. B. XLII. p. 259.)

Meninszki szótárában r e t persaul = nudus to-

to corpore, vacuus, rüt devastatus locus, pauper, inops
 ruden = color ruber, rusch = malus durus indole (te-
 hát a magyar rosz) Hammer szófűzérében arabul rad e-
 ni = id quod rubrum = roth; raud hat = hortus, rho-
 dos = die Rose, ruden persice = ruber (W. J. B. L.)
 Beregszásziban Abulyhasiszerint turk hagyomány, hogy
 Rusch Jáfet nagyobbik fia nyughatatlan jellemű, a
 név a persa rusch = malus, a zsidó raschia =
 schlecht: ismét rosch persául = rosz, kurdul resch,
 albánul rous = sárga, oláhul rosch ju = roth, rusu,
 = sárga (p. 23. 42. 121. 166. 168.). A zsidó és syrus
 ras-scha ige- és melléknév szót illetve (= improbe egit
 improbus, substantive improbitas) tehát roszaság (Winer
 p. 929.) meg kell jegyeznünk, hogy ezek, mint különálló
 szók, a roszaságon kívül más jelentéssel nem bírnak, hi-
 hetőleg a többi értelmek kivesztek, a mit abból gyani-
 tok, hogy a szótárok a reschef szót is külön gyöknek
 veszik (= ardor, fulmen), a mi pedig lehetetlen, mert
 még származékaisincsenek, midőn a rosch gyök (= her-
 ba venenata, venenum) a rosch nemzeti név Ezéchiél-
 ben, Rhoas Pliniusban a mai Rhädsch földön (kau-
 kási Iberia Reinegg Beschreib. des Kaukasus II. p. 34.)
 oda mutatni látszanak, hogy a ρῶς nevű s faju nemzetek
 Palaestinára becsapásai honnosíták meg a szót a zsidók
 közt, kik szinte a veres és szőke szintűeket gyűlölték, ők
 magok barna képűek lévén, azt annál inkább mondhatni,
 mivel minden hagyományok s történeti kútfők szerint a
 Ros nemzeti név a szőke fajukat illeti, mint Frähn,
 Halling, Hammer, Krüge, Ewers a bizonyságokat össze-
 szedték, melyeket itt kiírni szükségtelen (l. Frähn mun-
 káját a nordman rus népről Petersb. 1838. Krüge ér-
 tekezését Bulletin scientifique Petersbourg t. IV. Nro 9.
 10. Hammer sur les. Origines russes 1825. stb.).

4) A *rut roth* szó alaki formái hát *read, rand ri od, gótul raudhs, rauth, ruath, ralt, ratti, rô t rät, rud, rod, rohita, rut, rutsch, ruz, rus, ros rossus, roos, rusch, rasch, resch stb. s* Hupfeld a zsidó nyelv egyik fő buvárja a semitai *dam, adam* hason jelentésű szókról alkalmazva, a nemzeti külső színezetekre egyen vonalú fordulatokat mutat fel, utasítva a sanskrit *rudhira*m-ra = vér, tulajdonkép = *roth, ρουθρον*, más alakban *rô hitas* = *roth* (*Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* III. B. 3. Heft p. 407.). Schafarik szerint *ruti, rusi, rutheni* Martinus Galusban már egymást felváltva iratnak. Hammer pedig Mohamed intő szavaira „örizkedjete k a veres színtől, mert ez az ördögé“, azt megjegyzi, hogy később a *granadai* fejedelmek attól elálltak, kik előtt a veres szín kedves volt (*W. J. B.* XL. p. 49), tehát mint Persiában az ellenkezőre ment át a dolog. Hogy a *ros* vagy *rus* nemzet, honnan később az orosz név, mind Constantinápolyban, mind a kaspi s kaukasusi földön, valamint Galliában rémitő volt, az évkönyvek mondják, mit Tappe oroszországi históriája különösen ki is emel, mi magyarok a *barangoló* szót is e *barangolóktól* (*Varego-russi Barangoi constantinápolyi kimondás szerint*) nyertük. Időnk nincs a fehér szóról is hason fordulatokat a *persa peri, faeri* előbb *rosz*, később jó *geniusokban* felmutatni, csak azt jegyezzük még meg, hogy a *zend s sanskrit rusch* Ceylonban a messzire vereselő *czimetfa-erdőkre* is használtatik *mais, s-rasse* ott jó jelentésű szó, például *rasse caeronde* = édes vagy jó kéreg (*Ritter* IV. B. 2. Abth. p. 129.), ellenben Hernek német régi költőben *rasz* = *scharf, beissig, zornig, böse*, honnan *rasza kearl* = *rosz suhancz* (*Ziska Idioticon* *W. J. B.* VI. A. Blatt p. 27.).

A rut és rossz szóknak voltak hát jó jelentései is, mind a kettő vallásos szó, Ciceróban (Scipio álma c. 4.) Rutilus egyenesen Márs bolygó neve, a ruta fűvel való babonás éléről az orvosi tudomány történeteinek kell felvilágosítást adni.

Ur.

1) A halottas beszéd az isten névvel köti már össze „wimagyuc uromc isten kegilmet“ a finn herra = ur, herrailen = uralkodom, samojed erru, jerru, jero osztják Urt = ur (Gyarmathi aff. p. 31. 214.), a német Herr mind csak egy szó, mit régen észrevettek a nyelvvizsgálók. A latin herus már Isidorban Herr s Restus írja Heres apud antiquos por domino ponebatur, azért Jäkelben heredium, haerediolum = Herrschaft (49.) a magyar uradalom, szláv uhrad, honnan Uhradnik = dominialis praefectus, a szláv nyelvbe ez a magyarból ment át, különben Dankovszki azt el nem hallgatná, ki csak a görög ouros-hoz kapcsolta a magyar ur szót (= király Hesychius szerint), hogy azt elperelhesse a magyar nyelvtől, de feledé, hogy az ouros csak római formája az oros-nak (= terminus limes), mit Stephanus szótára fel is jegyez, nem tudta, hogy Thiersch e tárgyat ki is meritette, mely szerint a határkövek s jegyek Zeus oltalma alatt állottak, ki azért Zeus hopos-nak nevezetett, tehát a görög ouros szóban nincs meg eredetileg az ur szó értelme (l. többet Abhandl. der bayer Acedemie B. 1. p. 407.).

Visszatérve már a latin herus szóra Ihre szótárában olvashatni „Er vagy Herr = dominus, alaki formai jor, her, jarl, eorl, a latin herilis és erilis Ducang közép idői görög szótárában = despotikos az az ur, a párisi glossákban erilis = filius domini (=

urfi) eriles = domini, curialis stylusban, theotisce Ehr, pro Herr, hivatkozik Eccarda, ki így ír, vox Herr olim Er scribebatur. In monumentis saeculi XIV. Ertribuitur adhuc principibus, episcopis, et omnibus nobilibus militari balteo cinctis (glossar. p. 378). Adelung is ezt tanítja Ehr szó alatt, ki a finn uro (ur) szót is felhozza, Jankovits előadása pedig (szónemzés lap. 134.), csak Wachter szótára előbeszédjéből van átvéve, ki így irt: vir scythia aior armenis air, cambro britt. ur, gothis vair angelsax wer, alem. bar, nobis wer unde wehr wolf = homo lupus. Jankovits ugyan a görög aner szót is összesorozta, de az már messzibb elűt az egyszerű ur szótól, s inkább a persa ner, alban nersi (= vir) szókkal összeköthető. Hammer a ner gyöknek kétféle jelentését ki is emelé (W. J. B. LIII. Anz. Bl.), mely vizet és embert is jelent, Vischnu Nerayana neve a vit cosmogoniai elemére mutat, s azt a magyar nyir, v. nyirk, honnan nyirkos, a mit azonban bővebben mutogatni itt nincs hely. — A ner szóban (= ember) az n betű épen oly előtétel lehet, mint a Herr és Er, mind az aner mind a persa ner, s alban nersi, a zend ner, sanskrit nara szókra viszonyulnak vissza (= vir. Boblen de lingua Zend p. 35.).

2) A magyar ur szónak módosításai Klaprothnál, samojed nyelv ágazatokban jeru, jer, jerru, türk dialectekben er, ir, ire, eri, jeru, arini, mongolul er, ar, honnan ere = männlich (A. P. p. 103, 274. 383. és tab. 8. 32.). Strahlenberg mongol kalmuk szó füzérében ere, aere = der Mann (p. 137.). Adelung az Urian szóról azt jegyzi meg, hogy az közbeszédben gúny szó, midőn valakit urnak nevezünk, pedig nem az. Az örmény ayr vagy air szóról pedig meg kell jegyezni, hogy Pétermann szerint, ki új örmény grammatikát adott ki, azt

a h r-nak kell olvasni (Jahrb. für wiss. Kritik 1836. Nro 13.). Ugyan ő az örmény h a y r szót (= atya) a kelta a t h a i r-ral hasonlítja össze, mely a kimondásban a h y r, miismét a h a y r, a y r vagy szerinte a h r s a h y r szók egyformaságát mutatná meg, említi a turk e r szót is, a sanskrit n r gyököt (n a r a) a scytha a i a e r szót, de bírálója tekintve az a y r ejtegetésére, mely a r h n formát vesz fel a görög ἀρρεν-re utal = masculus, männlich (Jahrb. für w. Kr. 1843, Sept. Nro. 56.). Stephanus szótárában már a r r h e n szóról iratik „metaphorice significat strenuum, fortem, et qui effeminatus non sit, originarie = mas, masculus.” Azonban a görög a r r h e n más formája a r s e n s e z a zend a r s a n a (l. Lassent az ördög szó alatt 3. szám), mi oda mutat, hogy az u r szó kezdetben istent jelentett, a mint hogy Báthori bibliájában is az u r szó isten helyett használtatik „jovetec ford ollonc urhoz”. (Révai ant. p. 106.) Nem lehet azért visszatetsző ha állítjuk, hogy itt is az Ariusok vallására kell visszapillantánunk, kik az Aria vagy U r földön kegyesek, istenfélők voltak, s főistenük az u r volt, vagyis a világosság örök kútfeje. Irri a chingaloisek nyelvén ma is napot jelent a francz. acad. szótára szerint, hol, mint a hold szó alatt láttuk, h a u d szinte = hold, a jakutok földén is a a r-t o y o n = a teremtés ura, Japánban a r o g = nap Brosset szerint (J. as. 1832. Nro 60. p. 529. l. nap = Japan), Bopp szerint a kelta v o e r = princeps, csak a régi bask n o r o = Gott (Allg. Lit. Z. Ergänz. Blätter 1843. Sept. Nro 83.). Az U r szó gondolatom szerint az Ariusok nevével összefügg. A pehlvi nyelvben igen jártas Mulla Firoza szerint E r ü az i r gyökszó többese, I r a n földneve annyit jelent mint a hívők, jó emberek hazája, sok persa író Irán nevét innen magyarázzák, s azt Feridun E r vagy I r fia nevével hoz-

zák kapcsolatba, ki az Iran földet öröklé (Malcolm I. 4., 15.) Aria és Ariana földekről, az áriusokról, aria nevekről összeszedték a régi írók helyeit Salmasius Cellarius és Halling, ez utólsó így ír a többek közt: „a Zend iratokban nem fordul Ari név elő (e nem áll l. Ritter VI. 17.), hanem a sanskrit törvénykönyvben Aryas legrégibb neve az indusoknak = tiszták, tiszteletre méltók. A germánok arii nevek (Ripu-arü, Bojo-arii etc.) mint a medusoknak, kik Hom vagy a Phallus tisztelete előtt ariój nevet viseltek, Herodot szerint az Iran földre utalnak, mely a zend iratokban Eceriene Weedscho, az Eddában Eriene, a Vendidadban Iranwedsch az indusok Airavata földje, a brahmanismus régi lakhelye (W. J. B. LXIII.), Schlegel Friedrik és Hammer szinté így írnak kiemelve az eeri, ari, ver, keleti név formákat, azokat a német Ehre szóval híván kapcsolatba (W. J. B. VIII. 458.), ma is a malay nyelvekben iran, arahai = nagy, méltóságos (Klaproth A. P. p. 380.). Az Ariana föld Wilson szerint majd szoros, majd tágos értelemben vétetett a nyugoti írókban, mi azt most mellőzve (l. Ariana antiqua London 1841, és megismertetését Jahrb. für w. Kritik X-ber 1842. s Ritter Erdkunde VI. B. 1. Abth.), csak azt jegyezzük meg, hogy Wilson szerint zendül airja = wtürdig, a Zendavestában zoroasteri vallást követők az ariusuk, vagy Ir földén lakók, a sanskrit arja egyszó amazzal, melynek gyöke Lassenszerint ar, s láttuk már az ördög szó alatt, hogy a finn-cseremiszi r, e r értelemben is egyez a zend airjával, Adelung pedig az Ehre és ur szók alatt feljegyzé, hogy az ar, er, ir, or gyök formák végre is egyre mennek ki, urat, világosságot, magosságot jelentők, mikre az ég, meny szó alatt is példákat adtunk, jelenben is a hegyek, or, gor, hor stb.

névformái hasonló eredményre elvezethetnek, de feladatunk most nem lévén ezekre is kiterjeszkedni, csak azt jegyezzük meg, hogy Dánielben (11. 35.) az isten s királyi hatalom a hegyek magossága által jeleltetik ki, s ez a megszokott keleti metaphora a szenthegyek ismeretes tiszteletével összefüggött, melyeknek csucsai a közhiedelem szerint éig nyulván, azok isteni lakoknak nézettek. Ha az említett gyökformák fény értelméből indulunk ki, ismét számtalan nevekre akadunk, melyek a világ vagy világosság urára vezetnek vissza, s az Ur földet, hol tiszteltetett, előnkbe tüntetik, azért Beregszászi nem épen alap nélkül a zsidó or, ur (= lux.) a zend h u e r e (= nap) a magyar ur szóval ugyanazonítá (p. 122.) Abrahám Ur városában született, Zoroaster szinte Ur földön kezdé tanításait meg, Duboi de Montperieux s Rommelszerint a kaukási G n r i a tartomány helyben U r i a, a g csak aspirativ mint u r i k a l a k i nevezetje is mutatja, ez a név, szól Rommel, szinte közönséges volt, egykor Ázsiában. Duboi de Montperieux is a Zoroasteri ur földre emlékeztet, hol elkezdte Ormuzd vallását tanítani, s u r i szót Hyde után tűzimádónak fordítja (Götting gel. Anz. 1840. 5. Stück, hol Rommel Duboi kaukasi utazását ismerteti meg). Ur városról, hol Ábrahám született, sokféle tévedések voltak, mind a névre, mind a fekvésre nézve, mire Anm. Marcellin egy helye szolgált okul, melyre Bochart utalt „Ur nomine persicum castellum.“ A tévedések egész csomózatja Gesen, Lee, Tuch, magyarázatjaival közölvék a berlini kritikai lapokban (1841 Január Nro 10.). Legbiztosabb magyarázatot nyújt a Zend h o a r e u j persa h u r és k h u r (= nap), honnan khursan vagy Korasan tartomány neve is Müller szerint (J. as. 1839. Nro 40.). Ez a zsidó Ur v. or (= lux), honnan a zsidó U r i e l, U r i a, U r, vagy Jair tulajdon nevek (Wie-

ner p. 39.) Filius Uri Khur fia (Exod. 31. 2.). Ures praefectus toparchiae Bethlem, Uran sacer codex dicit filium Uri (Reland Palaest. p. 494.) osset nyelvben hur (= nap Raske über die Zendsprache p. 24.).

Az orosz nagy szótárban or, ur, = tűz, afghan nyelvben arabul or (= splendor Brosset J. as. 1832. Nro 49. p. 28.) Edessa régi neve Urie, uri, Uran (= ignis, lux. Bayer histor. oshroena p. 4. 5.) Or, hajean v. régi örmény nyelvben (= nap), melyet Petermann szerint aur, arr-nak kell olvasni (Jahrb. für w. Krit. 1836. Nro 13.), Klaprothban afghanul vur, or (A. P. p. 58.), törökül ur (= tűz, Hammer Gesch. des osman. Reichs X. B. p. 337.). Horus egyiptomi isten a nap saját neve, mikor erősben világít (Jablonszky Panth. Egypt. p. 213. 215. a nap phasisairól a sol inferus és superus-ról l. Hermes 1820. VII. B. p. 214. seq.). Plutarchban Horus neve Arueris a görögök csak assimilálták a nevet hora szavakhoz (= időszak, óra) s a horos nevet tovább terjeszték, koptusul ma is Dema-hair, s Demen-hour = Horus városa (J. as. Nro 77. p. 411.). A persa khur = nap ismét az arab és zsidó khur vagy khavar = palluit, albuit, chaldaei nyelvben khivar = albus, candidus, syrusul ha or (Winer p. 312.). Ide tart az Altai hegyek neve Ritter szerint = aurtai, ortai aranyv. nap-hegy (I. B. 1138.), az arany szónak is ez a gyöke a sanskritban hiranja és aranya = arany a latin aurum, francia or stb., de jelent még eget is (coelum) a veda könyvekben (J. as. Nro 65. p. 422. s Bopp gloss. Sanskrit p. 201.). A görög Uranos csak ez a sanskrit aranya, ámbár Bochart azt a zsidó urunból vonja le (= lux) Venus Urania a sanskrit Arouna = aurora, Stahl magyarázatja szerint (J. as. 1832. Nro 52. p. 351.) szépségeért aranyos nevet is viselt, Chrysogone

a pénz-feliratokban reá czéloz mint Creuczer fejtegeti (W. J. B. LXII. A. B. p. 37. s az aranyozott hajakról l. Bochart g. s. p. 891). Urania város volt Cyprusban is, melynek lakói csillagokká lettek, Herodot szerint phoenicziai telepek vitték oda be Venus tiszteletét (l. Bochart l. c. p. 354.). Aran vagy Uran föld ma is Aserbeidschánnak a régi tűz örökhazájának egy része, gazdag arany- s ezüstbányákkal, Gendsche és Berda a fővárosairól híres, amaz a magyar kincs szó, ez a magyar Berde családnév, miket mutogatni most időnk nincs (W. J. B. XXXVI. p. 278.).

Hallgatok a zsidó Ur im szóról, mely csak pluralis majestaticus Ur helyett, mely a zsidó főpapok jósló fény tűzes paizsa volt, a nagyság fogalmairól a fölnt érdeklött gyökszóknak például uru sanskr. a huro, zendül Ear persául = magnus, arabul magnitudo (Bopp gloss. sansk. 37. Rask de l. Zend p. 34.), az óriás névről, melyben szinte a nagyság fogalma rejtezik, az előadat-takból is úgy hiszem elég világos leend, hogy az Ur gyök a világosság istenét jelenté kezdetben, hogy volt Ur föld a régi Ariana, melyben az Ur vallása tenyészett, hogy később sokoldalú jelentés tapadt a szóhoz a kifejlett polgári élet- s nyelvviszonyok szerint, különösen népfőnökök, törvényhozók e névvel tiszteltettek meg, például Uranos Santhoniathon és Sicilia Diodorus szerint, kiknek helyeit közli Wachter, melyek szerint ez a király az égijegyek magyarázatjához értett, jósló bölcs volt, miért is a görögök róla nevezték az eget Uranosnak („et plebs nomen Urani ad coelum translit^a”, l. Glossar Waltheri in voce Uranos). Az Uranos szó tehát, nem a magyar ur-anya mint Otrokocsi tanitá, hanem Bochart szerint (g. s. p. 896.) a zsidó uran = alux, persa Iran s Aran asanskrit aranya

és a *rouna*, maga Herodot tanítja, hogy Cyprusba phoenicziai telepek ültették át *urania* tiszteletét, s a keleti befolyásokat arab- és syro-aram földről a görög mythologiára a történetek fonalában nyomozhatni, miként legujabban is Fresnél a *styx*, *had es v.* pokol, *Radamantus* Menes nevekre szerencsés útmutatásokat tett (l. *meny s hold* szót). Ez az arab *Urayr* = *nobilis*, *eximius*, *princeps familiae*, *oeranin-yrun* többese = *principes populi ac proceres* (M. t. 3. 1. 701.) ide számítlom annál inkább, mert az Urfi keleties régi műszó vallásos rendelkezésekben, melyet a francia *academia* szótára *Arefi* formában „*adun homme spirituell*“ magyarázattal, egy régi persa poëta Urfi nevet viselt (Fundgruben des orientis VI. B. 3. Heft p. 282.), Hammer a névszót *legalis*-nak fordítja *orpheus* névével ugyanazonítván, ma is Urf az uralkodó törvény parancsát jelentő arab és turk földön. (W. J. B. LII. p. 44. és *Gesch. des osm. Reichs* 2-te Ausg. 1. Les. p. 92.). A régi Ariusok voltak hát kezdetben az igaz urak, az urban hívők, mint Mann törvényei is bizonyítják (Ritter IV. 458.), később a Pendschal földre tolakodott más vallásu scythafajok szabad köztársaságai csúfságból *Arettas*, *Araschtra*-soknak neveztetnek (= ur vagy király nélkül valók), Pfeiffer és Bohlen még a *Pharao* nevet is az ur vagy *uro* törzsből magyarázták, melyben a *p* betű a szokott egyiptomi név elő = ur, király (Die Genesis von Bohlen p. 163.), a mi a *Horsu* isten névre vezet vissza. Mások a *Pharao* nevet a napragyogásból magyarázták, mit itt mellőznünk kell, a gnosticisumban *Horus* és *Jas* (= jó) egymásra hatnak, *et sic Horum coercentem eam*. (Sophiani) *ne antierius irrueret dixisse Jas* (Irenaeus 1. W. 1.).

3) Láttuk már az *Ur Herr*, *wir scytha aj-or*,

örmény A hr stb. szó alakokat, mikhez a kurd ár (vir) siami bhura = ur (Ritter IV. 76.) a görög kuros, s kurios (=ur), a persa cyrus, kyros név (= sol) s Ariamnes név (urat jelentő névszó Svidus szerint Bayert hist. osroen pag. 81.), adhatok azon megjegyzéssel, hogy vir korántsem a magyar ur, hanem a magyar férj kelta nyelvben gwr, fear, sankritul var-a (W. J. B. CIII. p. 126.). Lepsius által kiadott régi itáliai edényfeliratokban fir (Gelehrte Anzeig. 1843. May Nro 25. München). Bopp is a kelta fear, fer (= vir), a sanskrit vara szóval ugyanazonítá (l. Pictet Jour. as. 1840. Nro 51. p. 234), syrjánul is ver = férj, verősös = férjet, verossaja munny = férjhez menni (Gablencz Grundzüge der syrj. Grammat. p. 6. 39.); a bh, v, f, g, az elősorolt szókban csak előtételek, meghosszításai s erősítései a törzsnek, így van a Tur név szóval is a dolog, mely istent, urat, hegyet, oríást, villámzót s. a t. jelentett, s minden phasisaiban az ur szó jelentéseinek osztozkodik, még abban is, hogy persa hagyományok szerint valamint Ir Feridun fia Iránnak, úgy testvérije Tur Turán országnak (= Aniran vagy a mi nem Irán föld) nevet adott. Ha végre az ur szó különösen embert is jelent, még pedig a nemesebb fajt, a férfi-nemet a parancsolót, azon sem akadhatuk fel, mert a mann szóval szinte így van a dolog (l. meny) s mint ott van menyecske, meny, menyasszony, úgy itt is van ara = menyasszony, Irene (= a persa schirin Herbelot t. 3. p. 378: t. v. p. 203.). Here, vagy Juno, Aurora, ki a fiatal szép orionba beleszeretvén, azt csilaggá változtatta stb. Hogy a Mann a nemzetek neveiben is közönséges láttuk, az ur vagy Er szóval is történt Cattuarii, Bruetvarii, widioarii stb. a vir szóval szinte így van a dolog „Angri-varii, Aniivarier, az angelsax

ésskandinavnépfajok közt Herfon-vare, Cont-vare Fort-vari. Hogy az Era névszókbán a Mann szerepét viseli, a germán nyelvben azt Soltan Adelunghoz való toldalékában fel is jegyezte.

TARTALOM.

	<i>Lap.</i>
Bevezetés	1
Első rész	7
A magyarok Istene	9
Egy vagy több Istent hittek-e a pogány magyarok?	19
A pogány magyarok bálványairól	28
A papságról. 1. §. A tátosok	47
A tátosok foglalkozásai 2. §.	62
A varásló nőkről 3. §.	76
Az istenitiszteletmódokról	85
(A vizekről, fákról, kövekről, hegyekről).	
Az áldozatokról	96
A libatiókról	105
Véreskü	110
A temetkezésről	117 ✓
A kún sírhalmok- s bábokról	127
Kardtisztelet s hadjárat	145
Műveltségi állapotjuk	155 ✓
(Paizson felemelés. Népgyűlés. Földcsókolás Szalmakoszorú. Írás.)	

Toldalék.

Áld, Áldozat, Áldomás stb.	179
Ármány	185
Bal	191
Balázs	196
Bálvány	203
Belényes	213
Ég (coelum), Ég (ardek)	216
Él, Élő stb.	222
Fene	228
Hála, Hala	232
Hod, Hold (luna)	236
Imád	245
Isten	251
Jó	258
Lidércz és Garaboncza	264 —
Manó	268
Meny, Menyasszony, Menyecske	271
Nap	286
Ördög	296
Öröm	310
Rut és Ross	316
Ur	322

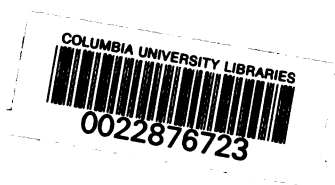
DUE DATE

JUN 01 1993

MAY 18 1993

Printed
in USA

302.94391
K125

DEC 1 1962

